

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

**Az identitás fogalmának genezise, inflálódása
és problémái**

EU-imázs Kelet-Közép-Európában és a Balkánon

Szlovák–magyar történelmi emlékezet

Kárpát Panel 2007

**Magyar–magyar párbeszéd a támogatáspolitikáról
(2004–2007)**

2007/4

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 18. évfolyam, 2007. 4. szám

MINERVA

PETER STACHEL

Identitás. A kortárs társadalom- és kultúratudományok
egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái 3

EU-IMÁZS

VIDRA ZSUZSANNA

Az Európai Unió képe néhány kelet-közép-európai
és egy balkáni ország sajtójában 35

STEFAN PANNONYMUS

Egy imigráns vallomásai. Igazi népmese 56

SZLOVÁK–MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET

MIROSLAV MICHELA

Emlékezet, politika, Trianon. A legújabbkori szlovák–magyar
kapcsolatok „új kezdetének” kontextualizálása 81

KOLLAI ISTVÁN

Meghasadt múlt? Kapcsolódási pontok és ellentétek
a szlovák és a magyar történelmi narratíva között 93

GYORS-JELENTÉS

PAPP Z. ATTILA

Kárpát Panel 2007: egy kutatás gyorshatása.

Egy szociológiai kutatás margójára

107

BÁRDI NÁNDOR

Magyar–magyar párbeszéd a támogatáspolitikáról (2004–2007)

128

SZEMLE

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM

Tudósok és aktivisták – beszédmodok és szórványok

(Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.):

Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás)

165

BAUMANN TÍMEA – LÉVAI GÁBOR

A társadalomtudományok multikulturalizmusa,

avagy miként szólaljon meg a határon túli magyar tudományosság?

(Papp Richárd (szerk.): Délvidék/Vajdaság.

Társadalomtudományi tanulmányok)

178

PETER STACHEL

Identitás

*A kortárs társadalom- és kultúratudományok
egy központi fogalmának genezise, inflálódása
és problémái**

„[A kultúratudományok] hajlamosak arra, hogy a kultúrát lényegében integratív módon értelmezzék, viszont a konfliktusokat minimalizálják, vagy legalábbis a történelmi folyamatok hajtóerejeként ne privilegizálják.

Ennek következménye túlságosan is könnyedén a statika,
a harmonizálás és esztétizálás.”¹

Hans-Ulrich Wehler

Robert Colls *The Identity of England*² c. könyvének recenziója, Gerhard Altmann a *H-Soz-U-Kult* internetes portálon a 2003 februárjában megjelentetett könyvismertetőjében azt állította, hogy az „identitás” fogalma az újabb keletű kultúratudományi³

* Peter Stachel: Identität. Genese, Inflation und Probleme eines für die zeitgenössischen Sozial- und Kulturwissenschaften zentralen Begriffs. *Archiv für Kulturgeschichte* 87,2 (2005) 395–425.

¹ Hans-Ulrich Wehler: Das Duell zwischen Sozialgeschichte und Kulturgeschichte. In: Wehler: *Konflikte zu Beginn des 21. Jahrhunderts. Essays*. München, 2003. 173.

² Robert Colls: *The Identity of England*. Oxford, 2002.

³ „Kultúratudományin” nem egy új tudományos diszciplínát értünk, hanem sokkal inkább fogalmak és koncepciók eszköztárát, amelyet különféle adott tudományokban, kiváltképp pedig az interdiszciplináris és transzdiszciplináris összefüggésekben használnak. Lásd: Lawrence Grossberg – Cary Nelson – Paula Treichler (szerk.): *Cultural Studies*. New York–London, 1992.; Klaus P. Hansen: *Kultur- und Kulturwissenschaft*. Tübingen–Basel, 1995.; Hartmut Böhme – Klaus R. Scherpe (szerk.): *Literatur und Kulturwissenschaften. Positionen, Theorien, Modelle*. Reinbek, Hamburg, 1996.; Ansgar Nünning (szerk.): *Metzler Lexikon Literatur-*

elemzésekben gyakorta a „hermeneutikai újrahasznosítás” funkciójával bír: „Mindent megmagyarázni látszik, ami fennmarad, ha az empirikus társadalomtudomány teljes eszköztárát bevetik, ám az eredetileg feltett összes kérdésre nem született kielégítő válasz. A történelmi különutak, az ugrásszerű fejlődési hullámok és az eltérések a posztulált normálgenezistől nem rejtik el immár a pillantás elől a nagy egészet, ha egy specifikus identitás következményének tekintjük őket.”⁴

Ez a polemikus kijelentés kifejezi a társadalom- és kultúratudományokban használt „identitáskonceptciók” erősödő inflálódása, valamint a kultúratudomány által inspirált történelmi kutatás miatt keletkezett rossz érzést, miközben megjegyzendő, hogy a tudományok itt tulajdonképpen azt követik, amit a politikai és társadalmi viták felkínáltak – hogy azután megfordítva, ez utóbbiakra maguk is hassanak. A „műanyag szó” „rémisztő konjunktúrájáról” beszél többértelmű megfogalmazásában Lutz Niethammer német történész is a 2000-ben megjelent *Kollektive Identität*⁵ című tanulmányában, amelyben az identitásbeszéd”-et (*identity talk*) többek

und Kulturtheorie. Stuttgart–Weimar, 1998; Christina Lutter – Markus Reisenleitner: *Cultural Studies. Eine Einführung*. Bécs, 1998.; Hartmut Böhme – Peter Matussek – Lothar Müller: *Orientierung Kulturwissenschaft. Was sie kann, was sie will*. Reinbek, Hamburg, 2000.; Friedrich Kittler: *Eine Kulturgeschichte der Kulturwissenschaften*. München, 2000.; Rolf Lindner: *Die Stunde der Cultural Studies*. Bécs, 2000.; Vladimir Biti: *Literatur- und Kulturtheorie. Ein Handbuch gegenwärtiger Begriffe*. Reinbek, Hamburg, 2001.; Ansgar Nünning – Vera Nünning (szerk.): *Konzepte der Kulturwissenschaften. Theoretische Grundlagen–Ansätze–Perspektiven*. Stuttgart–Weimar, 2003.; Markus Fauser: *Einführung in die Kulturwissenschaft*. Darmstadt, 2003. A történettudományok kultúratudományi szempontjairól lásd: Christoph Conrad – Martina Kessel: *Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion*. Stuttgart, 1994.; Peter Burke: *Varieties of Cultural History*. Cambridge, 1997.; Thomas Mergel – Thomas Welskopp (szerk.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*. München, 1997.; Hans-Ulrich Wehler: *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*. München, 1998.; Christoph Conrad – Martina Kessel (szerk.): *Kultur und Geschichte. Neue Einblicke in eine alte Beziehung*. Stuttgart, 1998.; Peter Burke (szerk.): *New Perspectives on Historical Writing*. University Park/Pa. 1998; Uta Daniel: *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt/M., 2001.; Michael Maurer (szerk.): *Auflauf der Historischen Wissenschaften 7: Neue Themen und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Stuttgart, 2003.; Hans-Ulrich Wehler (2003) i. m. 167–177.

⁴ Gerhard Altmann, Rezension von: Colls, Robert, *The Identity of England*. Oxford 2002. In: *Historische Literatur* 1,1 (2003), 413–415.; idézet: 413. Lásd még: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/id=2150&count=1&rec-no=1&type=rezbuecher&sort=datum&order=up&search=Colls> (2004-03-27)

⁵ Lutz Niethammer – Axel Dossmann: *Kollektive Identität. Heimlich Quellen einer unheimlichen Konjunktur*. Reinbek, Hamburg, 2000.

között a szilárd és részben erőszakos identitáspolitika úttörőjének tartja. Kollégája, Hans-Ulrich Wehler már két évvel korábban megjegyezte: „Számos, egymáshoz legfeljebb csak érintőlegesen közelítő jelentésű identitásfogalom létezik egymás mellett, vetélkedik egymással. Fönnáll annak veszélye, hogy azok a tiszta körvonalak, amelyekre a kultúratudományos irányzatok az identitás definiálásával törekednek, a konkurenciaharcban elmosódnak.”⁶ Másutt Wehler az „identitás” fogalmát így jellemzi: „amorf, mindenkor felhasználásra alkalmas paszpartu-szó”.⁷

Egy tudományos fogalom adott konkrét jelentése csak részben adódik lexikai-definíciós jelentéséből, tudniillik általában minden meghatározott fogalom mögött egész kutatási koncepciók állnak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a fogalom lexikai definíciója teljességgel jelentéktelen lenne, mindazonáltal elkülönítve vizsgálva nem elegendő egy bizonyos terminológia funkciójának megértéséhez. Továbbá figyelembe kell venni egyrészt azt az elméleti hagyományt, amelyikből a fogalom származik, másrészt pedig a fogalom konkrét használatának kontextusát. Mindenesetre semmi értelme nem lenne az „identitás” fogalmának általánosan érvényes elméleti definícióját keresni. Ugyanakkor az is világos, hogy bizonyos kulcsfogalmak – és ki vitatná, hogy az „identitás” fogalma a kultúratudományi kutatás egyik ilyen kulcsfogalma? – saját életet élnek, ontologizálódnak és tárgyasulnak azon mottó alapján, miszerint ahol egy fogalom létezik, ott valaminek lennie kell, amit e fogalom megnevez. Általában úgy véli az ember, hogy akárhányszor csak szavakat hall, azok mögött gondolatoknak is kell rejtőzniük.

Eközben meg kell állapítanunk, hogy az identitás fogalma – s ez semmiképpen sem magától értetődő – a kultúratudományi érvelések összefüggésében általában a kollektívumokra vonatkozik, illetve az individuális identitást a kollektívummal összefüggésben vagy a kollektívumhoz való tartozásként vizsgálják. Önmagában nézve ez semmiképpen sem elfogadhatatlan nézőpont, hiszen bátran kiindulhatunk abból, hogy az individuumok önképe a társadalmi környezethez *viszonyulva* alakul ki. Problematikussá akkor válik ez, ha az efféle, racionálisan kifejlődött identitásfogalmat esszencializálják, a „kollektív identitást” adott és egyseges „egészként” posztulálják. A „kollektív identitások” éppen ezen

⁶ Wehler (1998) i. m. 130.

⁷ Hans-Ulrich Wehler, Identität. Unheimliche Hochkonjunktur eines „Plastikwortes”. In: Wehler (2003) i. m. 147. A szöveg Niethammer idézett könyvének recenziója, először 2000. 11. 14-én jelent meg a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-ban.

fogalmisága állhat nagyon is közel különféle politikai koncepciókhoz és ideológémákhoz, s pontosan e körülmény miatt tűnik kézenfekvőnek a fogalom különböző szokásos alkalmazásainak a vizsgálata. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy nem csupán lehetségessé, de szokássá is vált az identitásról beszélni, anélkül, hogy eközben tudatnák vagy világossá válna, mi mivel illetve ki kivel is lenne azonos. Más szavakkal: meghatároznak valamit terminológiailag és konceptuálisan, amit empirikusan nem neveznek meg. Mostani kereteink között nem lehetséges részletesen megtagyargalni az „identitás és differencia” fogalompárnak⁸ a kultúratudományokban az utóbbi években létrejött számos, különféle koncepciójának geneziséét, azonban a társadalom- és kultúratudományi identitásfogalom tudományelméleti illetve terminológiai-genealógiai megfigyelése nagyon is tanulságos lehet pontosan a fogalom jelenleg megállapítható inflálódása miatt.

Ezért a következőkben először az amerikai társadalomtudományok identitás-fogalmiságának az európai diskurzusra is nagy hatással bíró geneziséét tekintem át nagyvonalakban, majd azt követően érinteni fogom az identitáskoncepciók fundamentálisan fontos konstruktivista alkalmazásának az aktuális kultúratudományi kutatások szempontjából alapvető terminológiai és logikai problémáit. Eközben két alapvető, az amerikai diskurzusból rendkívül fontos munkára támaszkodom, amelyekről a német nyelvterületen mindeddig alig vettek tudomást: az egyik a nyolcvanas évek közepén a fogalom történetéről írt szöveg, a másik pedig egy 2000-ben megjelent fogalomelméleti analízis. Az *identity talk* tudományos-analitikus és politikai használata közötti összefüggések szükségessé teszik, hogy a fogalom genezisének szociokulturális és politikai kontextusáról is beszéljünk. Ennek megfelelően a következők-

⁸ Vö.: Biti (2001) i. m. 370–382.; 159–166.; Dan Danielsen – Karen Engle (szerk.): *After Identity. A Reader in Law and Culture*. New York–London, 1995.; Stuart Hall – Paul Du Gay (szerk.): *Questions of Cultural Identity*. London–Thousand Oaks–New Delhi, 1996.; Aleida Assmann – Heidrun Friese (szerk.): *Identitäten. Erinnerung, Geschichte, Identität* 3. Frankfurt/M., 1998.; Bernhard Giesen (szerk.): *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit*. Frankfurt/M., 1991.; Bernhard Giesen: *Kollektive Identität. Die Intellektuellen und die Nation* 2. Frankfurt/M., 1999.; Helmut Berding (szerk.): *Nationales Bewußtsein und kollektive Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit* 2. Frankfurt/M., 1994.; Peter Burke – Timothy J. Owens – Richard T. Serpe (szerk.): *Advances in Identity Theory and Research*. New York, 2003.

ben különféle aspektusok tág spektrumáról lesz szó, amelyek jelentőségét itt részben csak vázlatosan tárgyalhatjuk meg.

Immár több mint két évtizede, hogy Philip Gleason amerikai történész 1983-ban megállapította az „identitás(ok)” reflektálatlan fogalmiságának elharapózását a társadalom- és szellemtudományokban. A *Journal of American History* című tekintélyes folyóiratban megjelent *Identifying Identity: A Semantic History* c. cikkében⁹ Gleason megpróbálta egyrészt leírni a fogalom használatának történetét az amerikai társadalomtudományokban, másrészt megkísérelte elemezni e fogalmiság föltűnő konjunktúráját. Mivel ez a konjunktúra már régóta érezhető az európai, így a németnyelvű tudományos kultúrában is, és ez nem utolsósorban – még ha nem is kizárólagosan – az Egyesült Államok közvetlen, úgy tudományon belüli, mint általános szociokulturális és politikai befolyására vezethető vissza, ezért Gleason felismerései az itteni viszonyokra is kamatoztathatók. Hans-Ulrich Wehler ebben az összefüggésben beszél a hatalmas „diffúziós hullám[ról], amellyel az identitás Amerikából a német nyelvi világba is betolakodott”¹⁰, és – Niethammer kijelentéseinek kritikájaként – erőteljesen hangsúlyozza az amerikai befolyás fundamentális jelentőségét az identitás-fogalmiság konjunktúrájára nézvést a németnyelvű társadalom- és kultúratudományokban.

Philip Gleason 1927-ben született, Daytonban (Ohio) és Notre Dame-ban (Indiana) végzett tanulmányai után az ötvenes évek végétől a történelem professzora a katolikus Notre Dame Universityn. Jelenleg nyugdíjas. Kutatásainak középpontjában többek között az Intellectual History, a History of Ethnicity, a bevándorlás története, valamint a válástörténet, különösképp az amerikai katolicizmus története állt.¹¹ Katolikus tudósi önértelmezéséből kiindulva Gleason az amerikai katolikusok

⁹ Philip Gleason: *Identifying Identity: A Semantic History* (1983). In: Werner Sollors (szerk.): *Theories of Ethnicity. A Classical Reader*. New York, 1996. 460–487. (a továbbiakban ezt a forrást idézzük). Eredeti: *The Journal of American History* 69,4 (1983), 910–931.

¹⁰ Wehler (2003) i. m. 150.

¹¹ Lásd: Philip Gleason: *The Conservative Reformers. German-American Catholics and the Social Order*. Notre Dame/Ind., 1968.; Gleason: *Keeping the Faith. American Catholicism Past and Present*. Notre Dame/Ind., 1987.; Gleason – William Petersen – Michael Novak: *Concepts of Ethnicity (Dimensions of Ethnicity)*. Cambridge/Mass., 1982.; Gleason: *Speaking of Diversity. Language and Ethnicity in Twentieth Century America*. Baltimore/Md., 1992.; Gleason: *Contending with Modernity. Catholic Higher Education in the Twentieth Century*. Oxford, 1995.

önképét vallási kisebbségként vizsgálta az Egyesült Államok többségében protestáns társadalmán belül: az amerikai katolikusok „identitásválságai” nem véletlenül szolgálnak számára esettanulmányként.¹² Gleasonnak az amerikai társadalomtudományokban használt – és általa már a hatvanas évek óta megfigyelt – identitásfogalmi konjunktúrára vonatkozó kritikája inkább implicit, mint explicit kidolgozott bírálata az „etnikai identitás” politikai koncepciója megerősödésének, amelyet szociokulturális szempontból konszenzuális „Americanism” veszélyeztetésének érez. Számára az etnikai *identity talk* az amerikai politikai rendszer válságának részét és következményét egyaránt jelentette.

Amint Gleason tanulmánya elején kifejti, az „identity” fogalmát, amelyet a közbeszédben már régóta használtak, reflexió nélkül, az angolszász nyelvterületen először a 17. században helyezték filozófiai-tudományos összefüggésekbe, mégpedig a „személyes identitás” értelmében. Kiváltképp John Locke lélek-test problémájára (1690) és David Humera (1739) utal. Az 1950-es évektől kezdődően azután a terminust egyre gyakrabban használták társadalomtudományi elemzésekben. E fejlemény legfontosabb kezdeményezőjének Gleason a dán anya gyermekeként Németországban született, majd a nemzetiszocialisták elől az Egyesült Államokba menekült gyerekpszichológust és pszichoanalitikust, Erik H. Erikson (1902–1994) tartja, aki a személyes identitás pszichológiai koncepcióját először alkalmazta céltudatosan társadalmi és történeti elemzésekben.¹³ Erikson szerint a személyes „identitás” a gyermek illetve a fiatal individuum és a társadalmi környezet interakciója révén jön létre, tehát a társadalmi életben való részvétel terméke, pontosabban az individuum alkalmazkodása a társadalom normáihoz, értékeihez, szerep- és státuszkínálatához, illetve ezek szellemi elsajátítása. Minden társadalom kötelező erejű normaként várja el tagjai individuális magatartásának alkalmazkodását bizonyos gondolkodásmódokhoz és értéktételezésekhez, amelyeket az individuum a gyermeki szocializálódás során sajátít el. Az egyes személy mintegy a társadalmi környezete által kínált tipikus személyiségi sajátosságok regiszteréhez alkalmazkodik. Gleason állítása, miszerint Erikson a személyiség belső struktúrájára vonatkozóan lényegében freudiánus modellt (ösztön-én – én – fölöttes-én) követ, annyiban mindenképpen kiegészítendő, hogy Erikson, aki analízis tanulmányait Anna Freudnál folytatta, a személyiség fejlő-

¹² Vö. Gleason (1996) i. m. 463.

¹³ Niethammer is részletesen foglalkozik Eriksonnal. Vö. Niethammer (2000) i. m. 267–307.

dési fázisait nem a freudi koncepcióra visszavezethető „ösztönelméletként”, tehát egy veleszületett, biológiailag irányított fejlődési sémaként fogta fel, hanem pszichokulturális tanulási folyamatként, a „Challenge and Response” (inger – válasz) mintáját követő szocializációs folyamatként. Ennyiben felfogása közelebb áll Piaget-hez, mint Freudhoz. Amúgy mint Erikson műveinek többi kommentátora, Gleason is hangsúlyozza az életpálya és az életmű közötti összefüggéseket: ismeretlen apától házasságon kívül született gyerekként, aki mostohaapja nevét (Homburger illetve Homburger) az amerikai állampolgárság felvételekor megtagadta, „asszimilálódott” zsidóként, akit a nemzetiszocialisták „faji” okokból üldöztek és bevándorlóként érkezett az Egyesült Államokba, Erikson saját életpályája során hangsúlyosan konfrontálódott „identitásválságokkal”. „Amikor [Erikson] húsz évvel később [1975-ben] visszatekintett, az identitással kapcsolatos gondolkodásának alakulását vázolja, bevándorlóként szerzett saját tapasztalatait hangsúlyozta. »Magától értetődőnek tűnhet, [...] hogyan merült fel személyes, klinikai és antropológiai megfigyeléseim nyomán az 'identitás' és 'identitásválság' fogalma. Nem emlékszem, mikor kezdtem el használni ezeket a meghatározásokat; természetesnek tűnő alakjuk a ki- és bevándorlás és az amerikanizáció élménye.« Ez valóban elképzelhető.”¹⁴

Gleason szerint nem Erikson az „identitás-boom” egyetlen forrása az amerikai társadalomtudományokban. Nagyjából ugyanebben az időben fejlődtek a szociológia elméletében is az identitáskonceptiók. Név szerint Gleason a referenciacsoporthelméletre (*reference group theory*) és a szimbolikus interakcionizmus (*symbolic interactionism*) koncepciójára utal – két, egymáshoz koncepciójában közelálló irányzatra, amelyek jelentősége az amerikai társadalomtudományokban az ötvenes évektől rohamosan növekedett,¹⁵ ám tradíciójuk – de erre Gleason nem utal – még régebbre vezethető vissza. A szimbolikus interakcionizmus kapcsán például George Herbert Mead John Dewey és kiváltképp Charles Horton

¹⁴ Gleason (1996) i. m. 478. Az Erikson-idézet forrása: Erik H. Erikson: Identitásválság önéletrajzi vetületben. [Ford. Pető Katalin.] In: *A fiatal Luther és más írások*. Gondolat, Budapest, 1991. 429.

¹⁵ A referenciacsoporthelmélet 1945 utáni amerikai konjunktúrájának egyik lényeges kiváltó oka egy nagy – és ennek megfelelő elméleti fejtegetésekkel támogatott – empirikus kutatás volt az amerikai katonák önértelmezéséről a háború alatt és után. Vö. Samuel A. Stouffer et al.: *The American Soldier*. 2 kötet. Princeton/NJ, 1949.

Cooley¹⁶ (1864–1929) hatása említhető. A *looking-glass-self* (értelmszerű fordításban: tükör-én) Cooley által fémjelzett fogalma az amerikai társadalomtudományokban mind a mai napig fontos szerepet játszik. Cooley abból az előfeltételezésből indul ki, hogy az individuumokat nem lehet a szociális interakciókba való beágyazottságuk nélkül értelmezni, hanem sokkal inkább feloldhatatlan kötésben élnek a társadalommal. Egy individuális önértelmezés felépítése ezek alapján abból a vélekedésből adódik, hogy miként észlelik mások az embert, illetve azokból a vágyképzetekből, amelyek szerint az egyes ember szeretné, ha érzékelnék. Az „én” nem valamiféle előre adott nagyság, hanem folyamatosan konstituálódik a társadalmi cselekvések kognitív és emocionális aktusai alapján, továbbá a társadalmi elfogadottságtól függ. A *looking-glass-self* eme szociálpszichológiai koncepciója amúgy – akárcsak Erikson esetében – életrajzilag levezethető Cooley saját „identitásproblémáiból”: súlyos, vélhetően pszichoszomatikus eredetű testi fogyatékoktól – többek között beszédzavartól – szenvedett, s extrém introvertált személyiségként jellemezték. Természetesen az a kérdés az érdekesebb, hogy koncepciója elterjedésének – Cooley eszméihez csatlakozó fontos társadalomtudományi szerzőkként többek között Erving Goffman és David Riesman említhető meg – az amerikai társadalom mely szociokulturális előfeltételei kedveztek különösen. Mindenesetre az amerikai társadalomtudományokat már korán meghatározó szociálbehaviorista álláspont, mely szerint személyes „identitás” folyamatosan alakul a társadalmi interakciók által, meglehetősen erősen különbözik az Európában hosszú ideig domináns koncepcióktól. Bizonyára nem tévedünk, ha ennek okát a bevándorló-társadalom specifikus előfeltételeiben keressük, amelyben az interakció-konvenciók figyelembe vétele a társadalom mindennapos biztonsága szempontjából bizalmi intézkedésként hatalmas jelentőséggel bír, az egyén pedig erős akkulturációs és azonosulási nyomásnak van kitéve. Ilyen előfeltételek mellett a szociokulturális „idegenség” a társadalmi interakció alaptulajdonsága, amelynek eredménye nyitott, meglepő és alkalmasint kockáza-

¹⁶ Cooley-ról lásd: Lewis A. Coser: Charles Horton Cooley. In: Coser: *Masters of Sociological Thought. Ideas in Historical and Social Context*. Fort Worth, 1971. 305–330.; Marshall J. Cohen: *Charles Horton Cooley and the Social Self in American Thought*. New York, 1982. Az amerikai szociológia fejlődésében betöltött szerepről lásd: Dorothy Ross: *The Origins of American Social Science*. Cambridge, 1992. 229–256.

tos is lehet.¹⁷ A bevándorló számára, aki készen áll arra, hogy az amerikai társadalom részévé váljon, magatartása és önértelmezése szempontjából nyilvánvalóan fundamentális jelentőséggel bír a kérdés: „Miként érzékel engem a környezetem?”.

A referenciacsoport-elmélet és a szimbolikus interakcionizmus egyaránt abból a felfogásból indul ki, miszerint egy individuum azáltal „állítja elő” identitását, hogy tudatosan vagy tudattalanul eldönti, melyik csoportok relevánsak a számára illetve melyekhez tartozna szívesen (*pozitív referenciacsoportok*), s azoknak a normáihoz és értéktételezéseihez igazodik. A referenciacsoport-elmélet képviselői – Gleason mások mellett Robert K. Merton¹⁸ nevét említi – abból indulnak ki, hogy az individuumok társadalmi jóváírásai önmagukra vonatkoznak, ezáltal elfogadottá és elsajátítottá válnak. A referenciacsoportok, mint a család, a vallási közösség, a társadalmi réteg vagy a szakmai csoport, különféle társadalmi szerepmintát kínálnak, amelyek az adott státusz jóváírásához kötődnek; ezek határozzák meg az individuumot annak megítélésében, mi „valóságos” és „nem-valóságos”, mi jó és mi rossz. A szimbolikus interakcionizmus képviselői – Gleason Erving Goffman¹⁹ és Peter L. Bergert említi meg – elsősorban az értelmezésük szerint a közös szimbólumrendszer

¹⁷ Az „interakciórend” ezen elveire utalt – Georg Simmelnek a társadalmon belüli idegenekről alkotott koncepciójára hivatkozva – erőteljesen Erving Goffman. Lásd még: Georg Simmel: *Der Fremde*. In: Michael Landmann (szerk.): *Simmel. Das individuelle Gesetz. Philosophische Exkurse*. Frankfurt/M., 1987. 63–70. (Eredetileg: 1908). Simmel felfogása központi jelentőségű hatással volt egy másik igen befolyásos amerikai szociológusra, Robert Ezra Parkra is. Lásd: Robert E. Park: *Human Migration and the Marginal Man*. *The American Journal of Sociology* 33/6 (1928), 881–893. Utánnyomás: *Theories of Ethnicity* (1996) i. m. 156–167.

¹⁸ Vö. Robert K. Merton: *Beiträge zur Theorie des Bezugsgruppenverhaltens*. In: Merton: *Soziologische Theorie und soziale Struktur*. Berlin–New York, 1995. 217–268. (Eredetileg: 1949); Merton: *Weiterentwicklungen der Theorie von Bezugsgruppen und Sozialstruktur*. In: uo., 269–366.

¹⁹ A szimbolikus interakcionizmus hagyományát sokan Goffmannak tulajdonítják, noha ő maga tiltakozott ez ellen. Vö. Robert Hettlage: Erving Goffman (1922–1982). In: Dirk Kaesler (szerk.): *Klassiker der Soziologie 2. Von Talcott Parsons bis Pierre Bourdieu*. München, 1999. 188–205., különösen 188–190. *Stigma* című, 1963-ban megjelent könyvében Goffman felveti a kérdést, miként is kezelik az emberek a mindennapok folyamatos cselekvései során az „énjüket”. Eközben megkülönbözteti egy individuum „acting selves”-ének különféle változatait, a személyes, társadalmi, virtuális (helyzeteken átívelő, életrajzi), aktuális, kinyilvánított, eltitkolt, diszkreditált és diszkreditálható identitást. Vö. Erving Goffman: *Stigma. Über Techniken der Bewältigung beschädigter Identität*. Frankfurt/M., 2002. Lásd még: Hettlage (1999) i. m. 196. o.

által közvetített társadalmi interakció szervezési elveinek elemzésével és leírásával foglalkoznak. „Szimbólumnak” értendő a legtágabb értelemben véve minden, ami „jelentéssel” bír illetve bírhat, a legfontosabb szimbólumrendszer a beszélt nyelv. A szimbólumrendszerek lehetővé teszik az individuumnak, hogy felbecsülje, miként reagál a környezete a cselekvésére, s azt e reakciók alapján igazítsa, mintegy illeszkedjék a társadalmi interakció konvencióihoz. Gleason szerint a szimbolikus interakcionizmus egyik legfontosabb kérdésfeltevése az a probléma, hogy a társadalmi interakció miként befolyásolja az individuum önértékelését. Tehát a személyes identitást mind a referenciacsoporthelméletben, mind pedig a szimbolikus interakcionizmusban konstruktivista módon, a kollektívum által formálva, változóan és kontextus-függőnek értelmezik: „Szociológiailag nézve az én nem állandó, eleve adott lény, amely egyik szituációból halad előre a másikba, hanem egy dinamikus folyamat, valami, ami minden egyes új társadalmi helyzetben újra alakul és az emlékezet vékonyka fonala tartja egyben.”²⁰

Ezzel azonban a szociológiai koncepciók egy fundamentális jelentőségű pontban különböznek az identitás Erikson által vallott felfogásától, amely szerint, írja Gleason, „a belső mivolt és a folytonosság elemei nélkülözhetetlenek”²¹. Amíg Erikson a gyermekkori fejlődésben formált személyes identitást még ha nem is tökéletesen formálhatatlannak, de mindenestre valami olyasfélének, mint a személyiség magva, a személy „bensője” fogja fel, amely konfrontálódik a külvilággal, addig a referenciacsoporthelmélet és a szimbolikus interakcionizmus képviselői „identitáson” a társadalmi interakció hatásának, folyamatszerű, képlékeny és kontextus-függő termékét értik, végeredményben a társadalmi cselekvés egy formáját. A fogalom ezen „puha” interpretációjával egyértelműen közelebb állnak a fogalom ma szokásos kultúratudományos használatához, mint Erikson a maga inkább common-sense irányultságú felfogásával. „A két megközelítés legfőképpen abban a kérdésben tér el egymástól, hogy az identitást egyfajta belső dologként kell-e felfognunk, amely a változás folyamán

²⁰ Peter L. Berger: *Einladung zur Soziologie. Eine humanistische Perspektive*. München, 1977. 118. (Eredetileg: New York, 1963). Lásd még: Peter L. Berger – Thomas Luckmann: *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie*. Frankfurt/M., 1997. 185–195. (Eredetileg: 1966). A konstruktivista módszer egyik legjelentősebb indikátorának a (Peter L. Bergerhez hasonlóan) Bécsben született és 1939-ben az Egyesült Államokba emigrált Alfred Schützöt (1899–1959) tartják az amerikai társadalomtudományokban.

²¹ Gleason (1996) i. m. 468.

megmarad, vagy külső tényezők eredményeként, amely a körülményeknek megfelelően változik.”²² Gleason szerint az identitásfogalom használatához kötődő koncepcionális konfúziók nem utolsósorban azon nyugodnak, hogy az „identitás” eme két koncepciója közötti fundamentális különbséget nemhogy figyelembe nem vették, hanem ugyanazon terminológia reflektálatlan használatakor sokkal inkább elmosták.

Gleason szerint ugyanilyen „kemény” és „puha” értelmezése létezik a fogalomban a politikai vitákban is, kiváltképp azokban a kérdésekben, amelyek az „etnikai identitással” állnak összefüggésben: egyik oldalon azok állnak, akik az etnikai identitást örökölt, eleve adott és ezáltal stabil valaminek tartják, Gleason fogalma szerint a *primordialisták* (*primordialists*), a másik oldalon azok, akik az identitást kontextus-függőnek és formálhatónak tartják, vagyis az *opcionalisták* (*optionalists*). „Röviden, a két megközelítés között az a különbség, hogy a *primordialisták* adottnak tekintik az etnicitást, az egyén személyes identitása alapelemének, amely egyszerűen csak létezik és nem változtatható, míg az *opcionalisták* szerint az etnicitás nem a pszichére nyomott, kitörölhetetlen bélyeg, hanem az egyéni és csoportos lét dimenziója, amely tudatosan hangsúlyozható az adott helyzetben. Nézeteltérésükhöz nyilvánvalóan hozzájárul az etnikai identitással kapcsolatos felfogásuk különbsége is. [...] A *primordialisták* amellet kardoskodnak, hogy az etnicitás permanens tény, az *opcionalisták* viszont úgy vélik, hogy bizonyos határok között tudatos döntéssel felváltható vagy félretehető.”²³

Mindkét felfogáshoz hozzárendelhető valamely tipikus politikai program: a „*primordialisták*” általában az etnikai sajátosságok védelmének és erősítésének politikája mellett foglalnának állást, ami Gleason szerint végeredményben ellentmondásos, mivel az eleve adott, stabil identitás tulajdonképpen nem szorul rá efféle védelemre. Ezzel szemben az „*opcionalisták*” pozíciója inkább megfelel a reformorientált politikának, mivel a konkrét, helyzettől függő tényezők szerepét magasabbra értékeli.²⁴ Ezekben a jellemzésekben teljesen nyilvánvalóan benne rejlik egy implicit értékítélet is.

Mi az oka az *identity talk* aktuális konjunktúrájának a tudományban és a politikában? Ezzel a kérdéssel Gleason elemzése második részében foglalkozik. Az okok egyikét abban látja, hogy az „identitás” közbeszédben

²² Uo.

²³ Uo. 469.

²⁴ Uo. 470.

használt fogalma a maga kvázi „technikai” alkalmazása révén az Egyesült Államokban az 1890-es évek óta nagy presztízzsel bíró társadalomtudományokban a különleges „magyarázóképeség” látszatával töltődött fel. „Ezek a fejlemények azt a laikusok és a tudományos körökben mozgó értelmiségiek által széles körben elfogadott nézetet bizonyították, miszerint a társadalomtudományok megfejtetik az ember mibenlétének titkait. Ez a nézet [...] messzemenően magyarázatot ad arra, miért lett az identitás olyan gyorsan sikeres az 1950-es években. Bár köznapi értelemben régóta használatos volt, úgy látszott, hogy a pszichológusok és a szociológusok által emlegetett identitás valami mélyebbre, rejtélyesebbre és jelentősebbre utal. Egyetemes érvényű dolognak számított, hisz identitása mindenkinek van, de ha valaki azt próbálta felmérni, milyen szerepet játszik az identitás a fájdalmas »keresésekben« és a kínzó »krízisekben«, annak a társadalomtudósok szakértelméhez kellett folyamodnia. Az identitásfogalom így összekapcsolódott a társadalomtudományokkal, ami hozzájárult intellektuális vonzerejéhez, és részévé tette annak a fogalmi eszköztárnak, melyet az amerikai társadalom gyötrő problémáinak megoldásával kecsegtető tudományos megközelítés használt.”²⁵

Amerikában a társadalomtudományok presztízsének folyamatos növekedése szempontjából igen jelentősek voltak a rohamosan növekvő, mobil, társadalmilag differenciált bevándorló-társadalomban az etnikai differenciálódás problémái. Ennek a fejlődésnek az amerikai társadalom alábbi feszültségei voltak a legfontosabb állomásai az 1880-as évek (a sztrájkok és trösztellenes mozgalmak) óta: a kilencvenes évek gazdasági válsága, az előző kettő reakciójaként a *progressive movement* mozgalma, a nemzetgazdasági fejlődés tudományos irányításának igényével lépett fel, továbbá az I. világháború és a külpolitikai helyzet ezzel együtt járó változása, a két háború között a rasszok elkülönítésének megszüntetésére (*desegregation*) irányuló kérdés a déli államokban, a New Deal, a társadalmi és gazdasági tervezés politikája, végül pedig az Egyesült Államok megváltozott világpolitikai szerepe a II. világháború után. Mindezen kérdésekben igény volt a társadalomtudományok szakértői tudására, különösen nagymértékben bíztak abban, hogy racionális magyarázatokat tudnak adni az egyre áttekinthetlenebbé váló szociokulturális környe-

²⁵ Uo. 473.

zet problémáira, megfelelő a Colley által megfogalmazott vezérfonalnak: „A szociológia otthonosabbá teszi számunkra az emberek világát.”²⁶

Különösen nagyra becsülték a második világháború után az olyan tanulmányokat, amelyek azzal foglalkoztak, amit a „nemzeti karakter” homályos fogalmával lehet jelölni. A külpolitikai cselekvés szakértői támogatásaként érte e tanulmányok gyakorta készültek politikai vagy katonai megrendelésre.

„Az az elképzelés, hogy a különféle emberi csoportok megkülönböztető jegyekkel rendelkeznek, legalábbis Hérodotosz óta létezik, de az 1930-as években rossz hírbe keveredett, mivel a fajelmélettel lépett frigyre.”²⁷ A nemzeti karakter tudományos szempontból szalonképes kutatásának új korszaka a II. világháború alatt vette kezdetét egy kutatócsoportnak köszönhetően, amelyet az Egyesült Államok kormányának képviselői arra kértek fel, hogy szaktudását olyan kérdésekben kamatoztassa, mint a civil lakosság harci szellemének fenntarthatósága vagy az ellenséggel szemben leghatékonyabban bevethető propaganda.”²⁸

Amire Gleason csupán utal, az az a jelentős körülmény, hogy ezek a kulturális antropológiai szándékkal írott elemzések Cooley és Erikson inkább szociálpszichológiai irányultságú írásaival, a referenciacsoport-elmélettel és a szimbolikus interakcionizmussal szemben a megismerésre irányuló érdeklődés alapvető jelentőségű eltolódását mutatják fel. Míg utóbbiak az individuum identitását a társadalmi interakció révén, a kollektívumban megformáltként értették, addig az előbbieket a kollektív identitást a szó szoros értelmében, tehát egy *kollektívum identitásaként*, egy *egészként* értelmezték. Némiképp leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy a *kollektív identitás* fogalmi összekapcsolódásában az *identitást* a szociálpszichológiából és a szociológiából vették, a *kollektívet* pedig a kulturális antropológiából kölcsönözték. Az identitás-fogalmiságnak az etnikai politikai vitákba való átvételében, ami az elkövetkezendő évtizedekben szokássá vált az Egyesült Államokban, a két szándékot összekötötték egymással, ám anélkül, hogy az igen is különböző jelentésszinteket egymástól elhatárolták, vagy akár csupán erre reflektáltak volna.

A *Modern Cultural Anthropology* amerikai hagyományának megalapítója Franz Boas (1858–1942) volt. A vesztfáliai Mindenben született, egy

²⁶ Charles H. Cooley, idézi Coser (1971) i. m. 330.

²⁷ Lásd: Richard Hofstadter: *Social Darwinism in America Thought*. Boston, 1992. (Eredetileg: 1944)

²⁸ Gleason (1996) i. m. 473.

az 1848-as forradalommal szimpatizáló asszimilálódott zsidó családban, heidelbergi, bonni és kielői földrajzi és fizikai tanulmányai, majd berlini habilitációja után 1886-ban érkezett az Egyesült Államokba, ahol egy hosszabb szakmai szünet után 1896-ban docensi, három évvel később pedig professzori állást kapott a neves Columbia University-n.²⁹ A német „Völkerpsychologie” [néplélektan] hagyományának hatása alatt, amelynek képviselői többek között Moritz Lazarus és Hajim Steinthal (mindketten Georg Simmel nagyhatású tanárai), később Wilhelm Wundt voltak, és maguk részben a még régebbi „Volksgeistlehre” [népszellemtan] tanaira támaszkodtak,³⁰ Boas elkeseredett ellenfele volt a kultúrforradalmi fel fogásoknak, s ennek a tagadásnak tudatos politikai motivációi is voltak.³¹ A kultúrrelativizmus pozícióját képviselte, amely szerint minden „kul túra” egy funkcionális egész (holizmus) és ezáltal specifikus és egyedi, vagyis más kultúrákkal elvileg nem hasonlítható össze. Boas szerint a kultúrát kialakító tényező nem az etnikai származásban vagy az etni kai azonosságban keresendő, hanem azok kizárólag környezeti hatások, amelyek közé az idegen kultúrák befolyása is hozzátartozhat. Akárcsak Eriksonnál és Clooney-nál, a zsidó emigráns Boas-nál is könnyen fel ismerhetők az elmélet életrajzi gyökerei.³²

²⁹ Lásd Douglas Cole – Franz Boas: *The Early Years*. Seattle/WA, 1999.; továbbá: Matti Bunzl: Franz Boas and the Humboldtian Tradition: From Volksgeist and Nationalcharakter to an Anthropological Concept of Culture. In: George W. Stocking jr. (szerk.): *Volksgeist as Method and Ethic. Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition*. History of Anthropology 8. Madison/Wis., 1996. 17–78.

³⁰ Lásd: Georg Eckardt (szerk.): *Völkerpsychologie. Versuch einer Neuentdeckung. Texte von Lazarus, Steinthal und Wundt*. Weinheim, 1997.; Heinz-Günter Vester: *Kollektive Identitäten und Mentalitäten. Von der Völkerpsychologie zur kulturvergleichenden Soziologie und interkulturellen Kommunikation*. Frankfurt/M., 1996. Az aktuális kultúratudományi kutatások desideratumai közé tartozik többek között a saját pozíció és a régebbi hagyományok összehasonlításának hiánya, kiváltképp ott, ahol ez nyilvánvalóan politikailag inkorrektnek találtatik. A „kollektív identitás” mai terminológiájának módszertani összevetése a 19. század „néplélektanával” igen érdekes lenne, és vélhetően váratlan egyezésekhez vezethetne. Legalábbis mindkettő kritikusi feltűnő módon hasonló dolgokról – terminológiai tetszőlegesség, esszencializmusra való hajlam stb. – beszélnek.

³¹ Vö.: Marshall Hyatt – Franz Boas: *Social Activist. The Dynamics of Ethnicity*. Westport/CT, 1990.; Claudia Roth Pierpoint: The Measure of America. How a Rebel Anthropologist Waged War on Racism. In: *The New Yorker*, March 8th 2004. 48–63.

³² Figyelemreméltó ebben az összefüggésben Margaret Mead megjegyzése, miszerint diákjai Boast kulturálisan idegenszerűnek találták. Lásd: Margaret Mead:

A környezeti befolyások kultúrát meghatározó hatásának kiemelésével Boas tudatosan elhatárolódott a korában virágzó „fajelméletektől” – az akkori Egyesült Államokban a „faji”-szegregációs politika és a *color line* (a feketékkel szembeni diszkrimináció) hatalmas politikai súllyal bírt –, egyben az ő munkássága jelenti a kiváltképp az amerikai etnológiát meghatározó *Nature vs. Nurture* (természet vs. nevelés) vitának a kezdetét, amelyben a Nurture-hipotézist, még ha tudományosan nem is mindig kifogásolhatatlan érvekkel,³³ a tanítványai, például Ruth Benedict és Margaret Mead képviselték igen hevesen. Az amerikai vitában kiemelkedő jelentőségű volt Boas asszisztensének, Ruth Benedictnek (1887–1948) 1934-ben megjelent, akkoriban rendkívül sokat olvasott *Patterns of Culture*³⁴ című tanulmánya. Akárcsak Boasnál, a kulturális praktikák, normák, értéktételezések és magatartásminták Benedictnél is kizárólag a nevelés és a környezet hatásának termékei, s ugyancsak Boashoz hasonlóan a „kultúrákat” ő is integráns egészként, „formai struktúrákként” fogja fel. Mindazonáltal Boasnál lényegesen erőteljesebben hangsúlyozza, hogy az efféle „kultúrán” belül élő individuumokat az adott kultúra alapotívumai átfogó és totális módon határozzák meg, ők tulajdonképpen a kollektívum által előre megadott tulajdonságok és magatartások pusztá „hordozói”. Ott pedig egyértelműen eltávolodik Boastól, ahol a tömeget lehetséges „kulturális elemektől” korlátozottan fogja fel és ebből a kultúrák „alapotívumainak” tipológiáját vezeti le. Ezek az alapotívumok megengednék, hogy egy kultúrát – többé-kevésbé egyértelműen „szerves” módon – egyfajta „személyiségként”

Brombeerblüten im Winter. Ein befreites Leben. Reinbek, Hamburg, 1978. 91. Ugyancsak figyelemreméltó Boasnak egy magánlevélben tett megjegyzése, hogy az Egyesült Államokban különösen az első világháború alatt és után német származása miatt szociokulturálisan kívülállónak érezte magát. Vö.: Douglas Cole – Franz Boas: Ein Wissenschaftler und Patriot zwischen zwei Ländern. In: Volker Rodekamp (szerk.): Franz Boas, 1830–1942: Ein amerikanischer Anthropologe aus Minden. Bielefeld, 1994. 9–23., különösen 15.

³³ Itt utalnunk kell arra vitára, amely szerint Margaret Mead korai etnológiai főművében a vizsgálatok eredményeit esetlegesen manipulálta. Margaret Mead: *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilization*. New York, 1928. Lásd még: Derek Freeman: *Margaret Mead and Samoa. The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge/Ma., 1983.; Freeman: *The Fateful Hoaxing of Margaret Mead. A Historical Analysis of Her Samoan Research*. Boulder/Co., 1999. Mead Freemannel szembeni védelmének példájára lásd: Martin Orans: *Not Even Wrong. Margaret Mead, Derek Freeman, and the Samoans*. Novato/Ca., 1996.

³⁴ Ruth Benedict: *Patterns of Culture*. Boston, 1934.

lehessen leírni, hasonlóan az individuális személyiségekhez. E felfogás szerint a „kultúrák” mintegy „személy(feletti)es tulajdonságokkal” bírnak, egészként békések vagy harcosak, nagyvonalúak vagy kicsinyesek, materialisták vagy spirituálisak. Benedict számára saját megfogalmazásában egy kultúra a „nagybetűs személyiség”, tehát az individuumokat a legmesszebbmenőkig meghatározó kollektív egyes szám. Mai szemmel némiképp otrombának tűnő csapongásai az individuális és a kollektív szint között meglehetősen következményekkel jártak, a *Patterns of Culture*-t több mint húsz nyelvre lefordították és mind a mai napig az egyik legnagyobb példányszámban eladott etnológiai tanulmány.

Pontosan ezek az úgynevezett „primitív” kultúrák kutatására kifejlesztett elméleti koncepciók voltak azok, amelyek a negyvenes évek elejétől, gyakorta közvetlen politikai megrendelésre, az úgynevezett „fejlett kultúrák” „nemzeti karaktere” elemzésének alapjául szolgáltak. Kevésbé meglepő, hogy főként a Boas-iskola képviselői vizsgálatának egyik leggyakoribb tárgya a második világháború alatt és után a két háborús ellenség, Japán és Németország „kultúrája” volt.³⁵ Ám ugyanabban az időszakban ezt az instrumentáriumot használta az amerikai társadalom vizsgálatára is a Boas-tanítvány Margaret Mead, illetve a brit Mead- és Benedict-tanítvány, Geoffrey Gorer is.³⁶ Azt a körülményt, hogy az „amerikai nemzeti karakterről” szóló efféle tanulmányok, amelyek a társadalomtudományok, közülük is kiváltképp a kul-

³⁵ Lásd például: Ruth Benedict: *The Chrysanthemum and the Sword. Patterns of Japanese Culture*. Boston, 1946.; Robert H. Lowie: *The German People. A Social Portrait to 1914*. New York–Toronto, 1945.; Lowie: *Toward Understanding Germany*. Chicago, 1954. Az 1883-ban Bécsben született, majd tízévesen az Egyesült Államokba bevándorolt Boas-tanítvány, Lowie, annyiban is figyelmet érdemel, hogy etnológiai-antropológiai kérdésfelvetéseit kifejezetten és reflektáltan párhuzamba állította saját, zsidó bevándorlóként szerzett tapasztalataival, és ezzel az etnográfus, mint a kultúrák szélén vagy kultúrák között álló személyiség, a „marginal man” típusának mintát szolgáltatott. Ebben az összefüggésben lásd: Justin Stagl: *Kulturanthropologie und Gesellschaft. Eine wissenschaftssoziologische Darstellung der Kulturanthropologie und Ethnologie*. Berlin, 1981. 65–96.

³⁶ Lásd Margaret Mead: *And Keep Your Powder Dry. An Anthropologist Looks at America*. New York, 1942.; Geoffrey Gorer: *The American People. A Study in National Character*. New York, 1948., továbbá: Gorer: *The Concept of National Character*. In: Clyde Kluckhohn – Henry A. Murray (szerk.): *Personality in Nature, Society and Culture*. New York, 1955. 246–259.; Michael McGiffert: *Selected Writings on American National Character. American Quarterly* 15 (1963), 271–288. Elméletük kidolgozásánál vélhetően Mead és Gorer esetében is játszottak életrajzi gyökerei dolgok bizonyos szerepet.

turális antropológia eszköztárával dolgozva azzal az igénnyel léptek föl, hogy az amerikai polgároknak elmagyarázzák saját társadalmukat és kultúrájukat, tekinthetjük egy mély szociokulturális elbizonytalanodás jelének is. A háború utáni amerikai társadalomnak az „orientációs ismere-
tek” iránti, az akadémiai és a politikai szférát messze meghaladó igénye bizonyítékeként Philipp Gleason azt említi, hogy az inkább populárisnak tartott társadalomtudományi tanulmányok, például David Riesman,³⁷ William Whyte³⁸ vagy Vance Packard³⁹ művei valóságos bestsellerekké váltak, Riesman könyvének a címe, a „magányos tömeg” (*Lonely Crowd*) pedig egyenesen szállóigévé lett. Éppen ez az a szociokulturális és politikai kontextus, amelyben az „identitás”-terminológia igen gyorsan elharpózott az amerikai társadalomtudományokban.⁴⁰

„A legfontosabb tényező tulajdonképpen az, hogy az *identitás* szó ideálisan adaptálható volt arra, hogy az egyén és a társadalom viszonyáról – vagyis arról az örök problémáról, amellyel az amerikaiak a század közepén szembesültek – szóló beszédben alkalmazzák. Az *identitás* egy speciális vonatkozásban is ígért valamit: azt, hogy megvilágítja a probléma két eleme közti fogalmi összefüggést, mivel az egyéni személyiség és a különböző csoportoknak sajátos karaktert adó társadalmi és kulturális jegyek együttesére nézve használták, és a kettő összefüggésére irányult. Az egyén

³⁷ David Riesman – Reuel Denney – Nathan Glazer: *The Lonely Crowd. A Study of Changing American Character*. New Haven/Con., 1950. A német fordítás előszavában hangsúlyosan szólnak az amerikai szociokulturális keretfeltételekről: „Különbéle világosan felismerhető jelek arra utalnak, hogy az amerikai számára saját maga vált az első számú problémává. Az a vezető szerep, amely az Egyesült Államoknak jutott a világpolitikában az utóbbi két évtizedben, túl sok helyen áll ellentmondásban a világpolitikailag viszonylag elszigetelt múlttal...”, Helmut Schelsky: Einführung. In: David Riesman – Reuel Denney – Nathan Glazer: *Die einsame Masse*. Hamburg, 1958. 7. [A magányos tömeg. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968. Ford. Szelényi Iván.]

³⁸ William H. Whyte jr.: *The Organization Man*. New York, 1956.

³⁹ Vance Packard: *The Hidden Persuaders. What makes us buy, believe – and even vote – the way we do?* New York, 1957.; Packard: *The Status Seekers. An Explanation of Class Behavior in America and the Hidden Barriers That Affect You, Your Community, Your Future*. New York, 1959.

⁴⁰ Az idevágó művek (kiváltképp németre való) nagyszámú fordításából arra lehet következtetni, hogy ezeknek az eszméknek a nemzetközi terjesztését politikai célokból támogatták. Ugyanez állapítható meg a latin-amerikai társadalomtudományokra gyakorolt amerikai hatásról. Lásd: Ursula Prutsch: Die atlantische Perspektive im Werk des brasilianischen Soziologen Gilberto Freyre. *Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit* 3,2 (2003), 98–109.

társadalomhoz való viszonya mindig is problematikus volt az amerikaiak szemében, mivel az egyén szabadságának, egyenlőségének és autonómiájának értékei kiemelt fontosságot kaptak a nemzeti ideológiában.⁴¹

Hans-Ulrich Wehler – konkrétan Erikson kapcsán – arra a körülményre utal, hogy az identitás-fogalmiság Amerikában, „egy bevándorló-országban, ahol a sokféle, rendkívül heterogén kulturális tradíció a szocializációs folyamatban egymással krízisszerűen rivalizál, a megértés közvetlen visszhangra” lelt, „azért is, mert egy rendkívül mobilis, urbánus, multietnikus társadalomban, amilyen az amerikai, a stabil identitás, amelyik immár nem a belsőleg irányított, fehér és protestáns új-angliai bizonyos értelemben ortodox ideáltípusához igazodik, már régóta állandó problémává vált”.⁴² Az amerikai bevándorló-társadalom – 1820-tól napjainkig jó hetvenmillió ember vándorolt be önkéntesen az Egyesült Államokba, ehhez jön még a behurcolt afrikai rabszolgák pontosan meg nem állapítható létszámú tömege – vezető legitimációs stratégiája hosszú ideig közismerten az olvasztótégely (*melting pot*)⁴³ ideálja volt, egy mélyen harmonizálásra törekvő koncepció, amely szerint minden bevándorló magával hozza „kulturális örökségét” az amerikai társadalomban, s ezzel azt maga is alakítja, ugyanakkor pedig beilleszkedik a bevándorló-társadalomba. A valóság természetesen nem egészen felelt meg e fennkölt ideálnak: számos etnikai csoport számított „beolvaszthatatlan etnikumnak” (*unmeltable ethnics*), akiket a társadalom szociokulturális alapkonszenzusából ezáltal per definitionem kizártak. Elsősorban érvényes ez a „láthatóan másfajta” etnikumokra (*visible minorities*), vagyis az afroamerikaiakra, az indián népességre vagy az ázsiai bevándorlókra, de adott esetben vallási vagy nem specifikus módon „kulturálisan” eltérő csoportokra is, mint a katolikusok, zsidók vagy a kelet-európai bevándorlók. Más etnikai csoportok többé-kevésbé tudatosan álltak ellen az angolszász és protestáns vezető kultúrához való alkalmazkodásnak, de eközben – különösen politikai válsághelyzetben – a „nativisztikus” törekvések célkeresztjébe kerültek, amelyek az „amerikaiság” elismerését egy ráadás etnikai predikátum kiegészítésével illojalitásként értelmezték, s hangsúlyosan célul tűzték ki az efféle „kötőjel-identitás” megsemmi-

⁴¹ Gleason (1996) i. m. 476.

⁴² Wehler (2003) i. m. 151.

⁴³ Lásd: Richard C. Harper: *The Course of the Melting Pot Idea to 1910*. New York, 1980 (részletes bibliográfiával).

sítését.⁴⁴ Tipikus történelmi példája ennek a törekvésnek az első világháború idején a német bevándorlók és utódaik korábban virágzó „etnikus életének” (*ethnic life*) politikai és jogi eszközökkel végrehajtott megsemmisítése,⁴⁵ vagy a japán származású amerikaiak tömeges deportálása a második világháború idején. A kérdés, hogy vajon az a nyomás, amelynek a muzulmán amerikaiak 2001. szeptember 11. óta ki vannak téve, hasonló szcenáriumhoz vezet-e, egyelőre még nyitva áll.

Az ábrázolt szituációban a WASPs (*White Anglo-Saxon Protestants*) domináns csoportja nem egyszerűen azon etnikai-kulturális csoportnak tartotta magát, amelyik a politikai hatalom és a gazdasági erőforrások fölött rendelkezik, hanem szó szerinti értelemben véve civilizatorikusan a legelőrehaladottabb „vezérkultúrának” is, amelyhez a társadalom többi szegmensének alkalmazkodnia kell, amint erre képesnek tartották őket. Ennek az önértelmezésnek feleltek meg azok a társadalomtudományokban hosszú ideig domináns egyenlősítő „nagyelméletek” – legbefolyásosabb amerikai képviselőjükként Talcott Parsons említhető –, amelyek a civilizatorikus fejlődés nagy ívű, vagy evolúciós folyamatként zajló egységes alapmintájából indultak ki és olyan vezérfogalmakkal operáltak, mint a civilizáció, racionalizálás, haladás, technicizálódás és demokratizálódás. Az „etnicitást” e „modernizációs elméletekben” a „civilizációs folyamat” meghaladandó vagy már meghaladott lépcsőfokának tartották, a módszertani „etnicitás-vakság” a társadalmi rend átfogó racionalizálási folyamatának elemzésekor előfeltételnek számított. Gleason szavaival: „Az 1940-es évek végén azt hitték, hogy az asszimiláció szinte teljesen szétmorzsolta a bevándorlók kultúráit, és a csoporttudat még meglévő maradványai nem csupán archaikusnak, hanem diszfunkcionálisnak is tűntek az etnocentrizmus, az anti-intellektualizmus és az elszigetelődési érzés forrásaiként.”⁴⁶

Az efféle nézetek, amelyeket a „nyugati kultúra” felsőbbbségének a kultúrevolúció által táplált tudataként kell értékelni, először per-sze Európában jelentek meg, de a multietnikus amerikai bevándorló-

⁴⁴ Lásd: John Higham: *Strangers in the Land. Patterns of American Nativism 1860–1925*. New Brunswick–London, 1988. (1. kiadás: 1955); Peter Freese: *Between Assimilation and Nativism. Popular Expressions of the Changing Concepts of National Identity*. In: Roland Hagenbüchle – Josef Raab – Marietta Messmer (szerk.): *Negotiations of America's National Identity*. Tübingen, 1999. 248–271.

⁴⁵ Vö. Frederick C. Luebke: *Bonds of Loyalty. German Americans and World War I*. De Kalb/Ill. 1974.

⁴⁶ Gleason (1996) i. m. 479.

társadalom társadalmi elitjében ugyancsak termékeny talajra leltek. Az Egyesült Államokban a „fehér” Amerika feltételezett civilizatorikus fensőbbisége és ezzel párhuzamosan az egységes szociokulturális fejlődésminta koncepciója korábban és közvetlenebbül szorítóba került, mint Európában, ahol viszont a gyarmatosító politika 1945 után gyorsan bekövetkező vége legalábbis szándékaiban az egységes „kulturális evolúció” elméletével szembeni ellenáramlatként fogható fel.⁴⁷ Az oktatási rendszer szegregációs politikájának jogi megszüntetéséből⁴⁸ és az afroamerikai polgárjogi mozgalmakból kiindulva az ötvenes, de még erőteljesebben a hatvanas évektől kezdve különféle etnikai csoportok, mindenekelőtt az afroamerikai népesség egy része, de latin-amerikaiak és kisebb részben ázsiai származásúak is, etnikai kritériumok alapján az amerikai társadalom szeparált részeként kezdték értelmezni önmagukat. Önértelmezésüknek megfelelően defenzív módon tették ezt, védekezve a hegemon helyzetben lévő „WASP-vezérkultúra” azonosságra irányuló nyomása ellen. E változás szemmel látható kifejeződése volt többek között, hogy az amerikai iskolarendszerben az általános *civilization courses*-t a *minority studies*-zal egészítették ki, majd ez utóbbi fokozatosan kiszorította az előzőt. Az identitás-fogalmiság így módon askriptív-analitikus és politikai szinten egyaránt dinamizálódott. Amint az elején említettük, Gleason ezt a fejleményt az amerikai politikai rendszer következményének és részének tartotta: „Az etnikai és kisebbségi identitások vonzóbbakká váltak, mivel a hagyományos amerikaiság hitelét veszítette.”⁴⁹ Az Egyesült Államok többé-kevésbé homogén és stabil nemzeti „identitása” ideáljának képviselői számára ez a fejlemény problematikus. Mindazonáltal persze azt is meg kell jegyezni, hogy a politikai és szociokulturális változás hívei érvelésükben éppenséggel a felvilágosodás „nyugati” politikai filozófiájára, a társadalmi esélyegyenlőségre és a polgárok jogegyenlőségére hivatkoztak, így ezen ideálok legalábbis részleges megvalósulását a specifikusan „nyugati” perspektívából is pozitívan kell értékelni. Gleason nem vonja kétségbe a személyes- és pol-

⁴⁷ Lásd: Milton M. Gordon: *The Scope of Sociology*. New York–Oxford, 1988. 140–168.; Stephen Steinberg: *The Ethnic Myth. Race, Ethnicity, and Class in America*. Boston–Massachusetts, 1989. 44–74. A kritikusok kifogásolják, hogy az „etnicitásvakság” leépítése a társadalomelemzés szférájában a nemzetgazdasági különbségek marginalizálódásának árán valósult meg.

⁴⁸ Lásd a Supreme Court ítéleteit a *Brown vs. Board of Education of Topeka* és a *Bolling vs. Sharpe* ügyekben 1954-ben

⁴⁹ Gleason (1996) i. m. 479.

gárjogok kiterjesztésének létjogosultságát, ugyanakkor inkább ezen fejlődésnek a nemzeti „alapkonszenzusra” nézvést válságszerű jellegét hangsúlyozza: „Az etnicitás [fogalmának] újjáéledése különös figyelmet érdemel a kulturális válság összefüggésében, hiszen talán épp az etnicitás az 1960-as évek legfontosabb öröksége az *identitás* használata terén. Az ügy természetéből adódóan szoros kapcsolat áll fenn egyfelől az *identitás* fogalma, másfelől ama tudatosság között, amely velejárója egy jól megragadható csoporthoz – a többi csoporttól a rassz [race], a vallás, a nemzeti háttér vagy egyéb kulturális megkülönböztető jegy által elkülönülölhöz – való tartozásnak.”⁵⁰

A társadalom- és kultúratudományos identitás-terminológia itt kérdéses genezise szempontjából, összefüggésben a vázolt szociokulturális és politikai átalakulási folyamatokkal, mindenképpen a fogalmi és konceptuális tisztaság csökkenését kell megállapítanunk. Az identitás-terminológia különleges alkalmassága arra, hogy etnikai kisebbségi csoportok megfogalmazzák és véghezvigyék politikai szándékaikat, azzal a következménnyel járt, hogy a hatvanas évek óta nem csupán etnikai, hanem más deskriptív vagy askriptív jellemzők által definiált társadalmi csoportok is saját kollektív identitásukra hivatkoznak (például nők, fogyatékosok, melegek, leszbikusok). Az európai szellem- és társadalomtudományokban valamint a politikában ezek az amerikai hatások – a kiváltképp a tudományok terén érvényesülő amerikai kulturális dominancia közvetítésével – némi késéssel, s részben jellemző módon újrafogalmazva érvényesültek. A kultúratudományos igényű kutatások konjunktúráját, amelyekre jellemző többek között az identitás-fogalmiság, e fejlemények jellemző kifejeződésének tekinthetjük. További ösztönzője volt e konjunktúrának a kétpólusú világrend 1989-es megszűnése után az Európa bizonyos részein tapasztalható – amúgy a kutatók által szinte egyáltalán nem prognosztizált –, az „etnikai identitás” és a territórium egységét célzó „re-etnizálási” politika. Csupán futólagosan utalunk az egykori szovjet-orosz birodalom peremvidékein, valamint az egykori Jugoszláviában lezajlott véres etnikai háborúskodásokra. De a nyugat-európai országokba beáramló bevándorló tömegek és az európai egyesülés folyamata is megtette ez ügyben a magáét. Akár kíváncsi, akár nem, de az „etnikai” és a „nemzeti” identitás ismét az európai politika, valamint a történelem-, társadalom- és kultúratudományi elemzések napirendjén szerepel.

⁵⁰ Uo. 478.

Amint azt Gleason meggyőzően kifejti, az identitás-fogalmiság, amely már az ötvenes években, az amerikai kezdetekkor is homályos volt, ezen inflációt okozó konjunktúra révén elvesztette analízisre való alkalmasságának a maradékát is. Ha szinte mindent az „identitás” specifikus formájának lehet tartani, akkor az egész üres szóvirág marad, fogalmi tartalom nélkül. Ezt állapítja meg Gleason is fejtegetései rezüméjében: „Ahogy az identitás mindinkább klisévé vált, jelentése egyre jobban kitágult, ez pedig kedvezett az egyre lazább és felelőtlenebb szóhasználatnak. Ennek az a lehangoló eredménye, hogy az identitásról szóló fejtegetések nagy része nem sokkal több, mint inkohereus gondolatok hangzatos elegye: a történevez legyen óvatos, ha ennél többet akar kihámozni belőlük.”⁵¹

Gleason eme záró soraihoz csatlakozik egy tizenhét évvel később megjelent tanulmány, amelyik az identitásfogalom mint analitikus fogalom néhány alapvető problémáját tárgyalja, mégpedig a fogalomnak az újabb társadalom- és kultúratudományokban való használatának kritikájából kiindulva. E szöveg a *Beyond „Identity”* címet viseli, 2000-ben jelent meg a *Theory and Society* című folyóiratban, s negyvenhét nyomtatott oldalnyi terjedelmével már majdnem egy kisebbfajta monográfia.⁵² Szerzői Rogers Brubaker szociológus (UCLA) és Frederick Cooper történész (University of Michigan).

Brubaker 1956-ban született, 1991-től a University of California vendégprofesszora Los Angelesben, 1994-től pedig rendes professzora.⁵³ Többek között társadalomelmélettel, emigrációkutatással, az állampolgárság fogalmával és a nacionalizmussal (konkrétan Közép-Európával), valamint a szociológia „klasszikusaival”, Max Weberrel és Pierre Bourdieu-vel foglalkozik, ő az egyik legfontosabb amerikai közvetítője Bourdieu gondolatainak. Brubaker eddig négy monográfiát írt, amelyek közül az egyik, nevezetesen amelyik a német és a francia történelem egymástól különböző állampolgársági koncepcióit tárgyalja, németül is megjelent⁵⁴. A másik három témája a nemzet fogalmának változása

⁵¹ Uo. 480.

⁵² Rogers Brubaker – Frederick Cooper: *Beyond „Identity”. Theory and Society* 29 (2000), 1–47.

⁵³ Brubakerről lásd: <http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/> és <http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/Documents%20for%20Dept%20Website/CV%20for%20Department%20Website.pdf> (2004-03-27)

⁵⁴ Rogers Brubaker: *Staats-Bürger. Frankreich und Deutschland im historischen Vergleich*. Hamburg, 1994. (Eredeti: 1992). Lásd még: Rogers Brubaker (szerk.): *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*. Lanham/Md., 1989.

Európában 1989 után,⁵⁵ Max Weber,⁵⁶ illetve az „etnicitás-fogalom”.⁵⁷ Brubaker alapvető elemzései, amelyek az 1989 utáni európai helyzettel, különösen az „új nacionalizmus” és az „identitáspolitikai” fenomenjeivel foglalkoznak, s amelyekben kritikával illeti az „identitás” kulcsfogalmának inflálódó használatát az újabb kultúratudományi kutatásokban, nagy figyelmet keltettek az amerikai szociológiában, részben kötelező olvasmányokká váltak. Mostanság, amint az honlapján⁵⁸ olvasható, Kolozsvár környékéről ír tanulmányt, s ez a munkája a problematika példaértékű eseteként bekerült a *Beyond „Identity”*-be is. Megállapítja ugyanis, hogy e térségben, ahol magyarok és románok élnek, domináns az elméleti, igényei szerint a mindennapokat is szabályozó politikai identitáskurzus, amely két különböző népcsoport világos, kategorikus megkülönböztetéséből ered, ám nem felel meg a térség szociokulturális realitásának. Ezt ugyanis a széles körben elterjedt kétnyelvűség, a generációkon átívelő, mindkét irányban zajló asszimilációs folyamat, számos vegyes házasság és – ami véleménye szerint a legfontosabb – a népesség széles köreinek a nemzeti kategorizálás iránti érdektelensége jellemzi. Az identitáskurzus, így Brubaker, nyilvánvalóan egy arra irányuló kísérlet, hogy megkonstruáljanak egy olyan realitást, amely ebben a formában nem, vagy legalábbis még nem létezik.⁵⁹ Az etnikai tudat „konstruálásának” efféle fenomenjei jól ismertek más történelmi összefüggésekből, például a 19. század nemzeti mozgalmainak,⁶⁰ vagy a Habsburg monarchia utolsó évtizedeinek történetéből.⁶¹

⁵⁵ Rogers Brubaker: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996. [Nacionalizmus új keretek között. L'Harmattan – Atelier, 2006. Ford. Erdősi Péter.]

⁵⁶ Rogers Brubaker: *The Limits of Rationality. An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber*. London, 1984.

⁵⁷ Rogers Brubaker: *Ethnicity Without Groups*. Cambridge/Ma., 2004. A kötet az eddig megjelent írásainak gyűjteménye, megtalálható benne a *Beyond „Identity”* is.

⁵⁸ A kötet időközben megjelent: Rogus Brubaker, Margit Feischmidt, Jon Fox, Liana Grancea: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton: Princeton University Press, 2006.

⁵⁹ Brubaker – Cooper (2000) i. m. 27.

⁶⁰ Lásd például: Miroslav Hroch: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica Monographia 24. Prága, 1968.

⁶¹ Lásd például: Werner Sollors (szerk.): *The Invention of Ethnicity*. Oxford, 1991.

Brubaker társszerzője Frederick Cooper történészprofesszor, az Ann Arbor-i University of Michigan Charles Gibson professzorátusáról, fő kutatási területe Afrika története, a rabszolgaság és a gyarmatosítás története, valamint a gyarmatbirodalmak felbomlása.⁶² A két szerző különböző kutatási területe pozitív hatású, főként a történetileg és földrajzilag tág orientáció és a példák összehasonlító perspektívája miatt.

A *Beyond „Identity”* három részre tagolódik: az elsőben az identitás-fogalom szokásos alkalmazásai esnek kritikai vizsgálat alá, a másodikban egy alternatív, differenciált fogalmiságot javasolnak a szerzők, a harmadikban pedig néhány esettanulmányt – köztük a már említett kolozsvári témát – tárgyalnak meg részletesebben. A következőkben az első két részre koncentrálok, s miközben a kritikát nagyon jónak találom, addig az alternatív terminológiára irányuló javaslatokat részben nehezen tudom követni; ez utóbbinak talán az is lehet az egyik oka, hogy az ott használt fogalmakat alighanem nem lehet adekvát módon németre fordítani. „Tanulmányunkban azt állítjuk, hogy a társadalom- és bölcsészettudományok behódoltak az »identitás« szónak, s ennek intellektuális és politikai szinten egyaránt megvan az ára. Úgy gondoljuk, létezik jobb megoldás. Azt állítjuk, hogy az »identitás« immár túl sok mindent jelent (erős értelmezésben), vagy éppen túl keveset (gyenge értelmezésben), vagy egyáltalán semmit (nyilvánvaló kétértelműsége okán).”⁶³

A szöveg az „Identity” fogalom történetének rövid ismertetésével kezdődik, kifejezetten Philip Gleason fejtegetéseit követve, s csak annyiban megy túl azokon, hogy a nyolcvanas évek második felének és a kilencvenes éveknek a fejleményeit részletesebben tárgyalja. A szerzők arra az aligha meglepő következtetésre jutnak, hogy az identitásfogalom használata régóta inflálódik: „W. J. M. Mackenzie már az 1970-es évek közepén arra a megállapításra jutott, hogy az identitás mint szó »értelmét veszti a túlzott használat során«, Robert Cole pedig megjegyezte, hogy az identitás és az identitásválság fogalma »merő klisévé« vált. De ez még csak a kezdet. Az 1980-as években, mikor a rassz [race], az osztály és a társadalmi

⁶² Frederick Cooper: *Plantation Slavery on the East Coast of Africa*. New Haven/Con., 1977.; Cooper: *From Slaves to Squatters. Plantation Labour and Agriculture in Zanzibar and Coastal Kenya 1890–1925*. New Haven/Con., 1980.; Cooper: *On the African Waterfront. Urban Disorder and the Transformation of Work in Colonial Mombasa*. New Haven/Con., 1987.; Cooper: *Decolonization and African Society. The Labour Question in French and British Africa*. Cambridge, 1996.; Cooper: *Africa Since 1940. The Past of the Present*. Cambridge, 2002.

⁶³ Brubaker – Cooper (2000) i. m. 1.

nem »szentháromsága« megjelent az irodalomkritikában és a kultúratudományban, a humán tudományok is teljes erővel vitába szálltak. Az »identitásbeszéd« – a tudományos körökön belül és kívül – napjainkban tovább burjánzik. Az »identitás«-válság – vagyis a jelentés túltermelési válsága, melyből elértéktelenedés következik – sem látszik enyhülni.⁶⁴

Miután megállapították, hogy az identitás fogalmát a társadalomtudományi analízis és a politikai retorika egyaránt használja – ami persze a társadalomtudományi terminusok esetében egyáltalán nem rendkívüli –, a szerzők a fogalom különféle explanációs funkcióira térnek rá, s arra az eredményre jutnak, hogy egymással részben összeegyeztethetetlenek. Ezt jelenti az a megállapítás, hogy a fogalomnak a szokásos használatban túlonként sok jelentése van. Ezután – Gleasonhoz hasonlóan – Brubaker és Cooper is különbséget tesz egy, ahogy nevezik, »erős« eszenciális és egy »gyenge« konstruktivista alkalmazás között. Az identitás »erős« fogalmiságát az alábbiak jellemzik: az identitás olyasvalami, amivel minden individuum rendelkezik, rendelkeznie kellene, vagy éppen keresi, akárcsak minden kollektívum. Ebben az értelemben az identitást el lehet gondolni egy identitás *tudatától* függetlenül, tehát olyasvalami, amit adott esetben »föl kell fedezni« illetve ki kell nyilvánítani. Az identitás erős fölfogása a csoportok erős összetartozását implikálja, valamint a belső és a külső, a mi és az idegen (*we-group* vs. *they-group*) világos megkülönböztetését. Az identitás efféle erős felfogását néha még használják tudományos elemzésekben, de a társadalom- és kultúratudományos kérdésfelvetésekkel összefüggésben ma a »gyenge« konstruktivista identitásfogalom a domináns, amelynek igényei szerint kerülnie kell az »erős« identitásfogalom problémáját. De a szerzők véleménye szerint, akik itt a Gleason által megadott kereteket elhagyják, a gyenge, konstruktivista identitásfogalom is egy sor (új) problémát vet fel.

„Azt állítjuk, hogy a konstruktivista álláspont, mely az identitás tekintetében ma uralkodó – vagyis az a törekvés, mely a fogalom »puhítására« irányul, valamint az »esszencializmus« vádja alóli felmentésére ama kikötés által, hogy az identitások konstruálótnak, képlekenynek és sokfélenek tekintendők – megfoszt bennünket annak az értelmétől, hogy egyáltalán »identitásokról« beszéljünk. Miatta nincs a kezünkben eszköz ahhoz, hogy napjaink identitáspolitikájának »kemény« dinamikáját és esszencialista állításait vizsgáljuk. A »puha« konstruktivizmus lehetővé

64 Uo. 3.

teszi a vélelmezett »identitások« burjánzását. Miközben ezek elszaporodnak, a fogalom elveszti analitikus erejét. Ha az identitás mindenütt jelen van, akkor nincs sehol.”⁶⁵

Az identitás lexikális jelentése (latinul: *identitas*, *idem* = *ugyanaz*) „állandó alakulást” jelez. Ahhoz, hogy azt állíthassuk, valami *változik*, azt kell előfeltételeznünk, hogy ami változik, az valóban *valami*. Ha abból indulunk ki, hogy a nyolcvanéves agg bizonyos értelemben ugyanaz az ember, mint a két éves kisgyermek, aki egykor volt, akkor a személyes *identitást* előfeltételezzük. Hasonló a helyzet a csoportoknál, eltekintve a személyi összetétel változásaitól.⁶⁶ No mármost ha azt, ami tulajdonképpen kategorikusan a maradandót hivatott jelölni a változásban, folyamatszerűnek, változékonynak, képlékenynek stb. nevezzük, akkor végeredményben az a veszély fenyeget, hogy csupán egy üres formulánk marad.

„A konstruktivista szakirodalmat olvasva világosan látható, miért is gyengék az identitás gyenge értelmezései, az viszont nem, hogy ezek mitől identitáskonceptiók egyáltalán. Ez a szakirodalom különféle puha állításokat hangsúlyoz és dolgoz ki az identitás kapcsán – a konstruáltságot, esetlegességét, labilitását, sokféleségét, képlékenységet emeli ki –, de magát az identitást, amelyről ezeket az állításokat megfogalmazza, magától értetődőnek tekinti és csak elvétve fejt ki.”⁶⁷

Ez a konstruktivista identitásfogalom azonban, így Brubaker és Cooper, három szempontból is problematikus: „Az első szempont az, amit mi »klisészerű konstruktivizmusnak« hívunk. A gyenge vagy puha identitáskonceptiókat rutinosan egybecsomagolják a szokványos minőségjelzőkkel, amelyek azt hirdetik, hogy az identitás sokféle, ingatag, változékonny, esetleges, töredékes, konstruált, egyezkedés során létrejövő stb. E minőségjelzők oly megszokottak – és tulajdonképpen kötelezőek – lettek az elmúlt években, hogy az ember gyakorlatilag gépiesen olvassa és írja le őket.

⁶⁵ Uo. 1.

⁶⁶ Az identitás e logikái (vagy numerikus) fogalma mellett, amelyik azt a specifikus viszonyt jelöli, amellyel egy tárgy kizárólag saját maga viszonylatában bír, tehát amivel szükségszerűen semmi más vonatkozásában nem rendelkezik (az identitás mint totális és abszolút azonosság), létezik a relatív (parciális) identitás is, ami a releváns viszonyok azonosságát nevezi meg. ebben az értelemben ugyanazon könyv két példánya ugyan ontológiai értelemben nem ugyanaz a tárgy, egymással mégis azonos. Lásd még: K[uno] L[orenz]: Identität. In: Jürgen Mittelstraß (szerk.): *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie* 2. Stuttgart–Weimar, 1995. 189–192.

⁶⁷ Brubaker – Cooper (2000) i. m. 19.

Könnyen a tartalmat helyettesítő pusztá jelekké válhatnak, álláspontot jelző gesztusokká, ahelyett, hogy jelentést közvetítő szavak lennének.

Második szempontunk: nem világos, az identitás gyenge koncepciói mitől identitáskonceptiók. Az »identitás« köznap jelentése nagyon is erős annyiban, hogy legalább valamennyi, időben tartós önazonosságot feltételez, valamit, ami azonos és ugyanaz marad, miközben a többi dolog megváltozik. Mi értelme az »identitás« kifejezés használatának, ha jelentésének ezt a központi részét nyíltan elutasítjuk?

A harmadik és legfontosabb szempontunk pedig az, hogy az identitás gyenge koncepciói túlságosan is gyengének bizonyulhatnak ahhoz, hogy előremutató elméleti munkát végezzünk általuk. A puha identitással operálók, akik azzal foglalatostkodnak, hogy megtisztítsák a fogalmat az elméleti szempontból szalonképtelen »kemény« konnotációitól, és kitartanak amellett, hogy az identitások sokfélék, alakíthatók, képlékenyek stb., olyan végtelenül rugalmas fogalmat varrnak a nyakunkba, amellyel már lehetetlen komoly elemzést végeznünk.”⁶⁸

Gyakorta megfigyelhető, hogy az előzetes elméleti fejtegetésekben gyengének nevezett identitásfogalmat a következőkben konkrétan igenis az erős identitásfogalom értelmében használnak. A konstruált, kétértelmű stb. megnevezés mintegy rutinszerűen történik és csak arra a célra szolgál, hogy a szerző elkerülje a megfelelő kritikát. Más szerzők azáltal, hogy a fogalmat idézőjelben, vagy következetesen többes számban használják, implicit maradó fenntartásaikat dokumentálják. „De gyakran azzal szembesülünk, hogy a konstruktivista nyelvezet fura egyveleget alkot az esszencialista érveléssel. Ez nem az intellektuális hanyagságra tartozik, hanem annak a jele, hogy sokan azok közül, akik az identitás ügyét tudományos körökben képviselik, egyidejűleg elemzői és termelői is az identitáspolitikának. Jelzi a feszültséget a tudományos korrektség által megkívánt konstruktivista nyelvezet és a fundacionalista vagy esszencialista, az »identitásra« való hivatkozások gyakorlati hatékonysága szempontjából megkívánt üzenet között. Ezt a problémát egy következetesebb konstruktivizmus sem oldaná meg, hisz nem világos, hogy mindazt, amit rutinból sokféleképpen, töredékesnek és képlékenynek szokás tartani, miért kellene egyáltalán az »identitás« fogalmával kifejezni.”⁶⁹

⁶⁸ Uo. 11.

⁶⁹ Uo. 6.

Brubaker és Cooper véleménye szerint a társadalom- és kultúra-tudományos magyarázat esetében a problematikus identitásfogalom jobbára elkerülhető, kivéve ott, ahol az erős „identitások” elemzéséről van szó. Itt azonban már nem analitikus kategória, az ilyen esetekben sokkal inkább az lenne a feladat, hogy az erős „identitások” konstrukciójának módját analizálják: az „identitás” fogalma ekkor nem szociokulturális fenoménnek magyarázására szolgál, hanem a maga részéről mint empirikus fenomén szorul magyarázatra. Más esetekben azonban az identitás-fogalmiság használata általában semmivel nem járul hozzá az analitikus magyarázathoz. A szerzők példaként Craig Calhoun amerikai szociológus egyik tanulmányát említik, aki az 1989-ban a pekingi Tienanmen-téren az államhatalommal életük kockáztatásával szembe szálló kínai diákok motivációját a társadalmi becsület specifikus felfogásával magyarázza, amely a szociokulturális helyzetből kiindulva magát intellektuálisnak tekintette és bizonyos értelemben a nemzeti szintjére emeltetett.⁷⁰ Ez a magyarázat részleteiben meggyőző, de nehéz belátni, hogy Calhoun ebből miért is vezeti le a diákok specifikus kulturális identitását. Az identitás-fogalmiság itt semmivel nem járul hozzá a magyarázathoz, a diákok motivációját a társadalmi becsület említett koncepciója kellőképpen megmagyarázza. Miért kell ide ráadásként bevonni az „identitás” fogalmát?

A *Beyond „Identity”* második részében a szerzők egy alternatív fogalmiság létrehozásán fáradoznak. Mivel az identitásfogalom egyik alapvető problémája a jelentéstúltengésben rejlik, természetesen értelmetlen lenne az „identitást” egy másik fogalommal helyettesíteni, Brubaker és Cooper ehelyett a fogalmak három csomagját javasolják, mindegyiket korlátozott jelentéssel. A differenciált terminológiára irányuló javaslatuk lényegesen kidolgozottabbnak tűnik Niethammerénál, aki az „identitást” egy „mi” – illetve „magunk” – terminológiával javasolja helyettesíteni. A javaslat, amint Wehler nagyon is jogosan kritizálja, nem csak tudományosan nem kielégítő, hanem ideológiailag is rendkívül problematikus.⁷¹ De hogy a a Brubaker és Cooper által javasolt terminológia elegendő-e az „identitás”-probléma megoldására, ugyancsak kérdéses: a tartalmi és konceptuális problémákat a tudományokban nemigen lehet megoldani

⁷⁰ Lásd: Craig Calhoun: *The Problem of Identity in Collective Action*. In: Joan Huber (szerk.): *Macro Micro Linkages in Sociology*. Newbury Park/Cal., 1991. 51–75.

⁷¹ Lásd: Wehler (2003) i. m. 150., 154.

nyelvi szabályozás által. Ugyanakkor az a kérdés is felvetődik, az „identitás” fogalmi sajátosságaihoz miként lehetne más módon közelíteni.

1. *Identification and Categorization* = *identifikálás és kategorizálás*. Brubaker és Copper szerint ezek aktív, folyamatszerű fogalmak, amelyeket igékből vezetünk le, és társadalmi aktusokat neveznek meg bizonyos kontextusokban. Ezzel megemlítik az askriptív aktusok intencionalitását is; tehát hogy valaki *valamivel vagy valakivel* identifikálja magát, vagy ugyanígy identifikálják őt mások. E fogalmiság másik előnye abban rejlik, hogy a figyelem ez esetben a társadalmi aktorra irányul, tehát arra a kérdésre, *ki* rendel valahova (saját elrendelés vagy idegen), miközben a szerzők természetesen elismerik, hogy a saját és az idegen elrendelés között összefüggések állnak fenn. De ez azért az elrendelésnek mégiscsak két különböző formája.

2. *Self-understanding and social location* = *önértelmezés és társadalmi helymeghatározás*. Ezzel a szubjektum önreferenciális definícióját nevezik meg, amely különféle kontextusokban különböző, s még ha szubjektív is, azért az idegen odarendelések befolyásolhatják. A szerzők szerint ennek a fogalmiságnak az az előnye, hogy elkerüli a változás állandóságának szemantikai jelentését, mivel a szubjektív önértelmezés helyzettől és időtől függően változhat anélkül, hogy terminológiai ellentmondás keletkezne. A kulturális és társadalmi önértelmezés akkor is magyarázhatja a cselekvések motívumait, ha nem artikulálódik diszkurzív módon. Brubaker és Cooper ezen a helyen megnevezi a *self-representation* és a *self-identification* fogalmak terminológiai megkülönböztetését, amelyek az önértelmezések diskurzív artikulációjának formáit hivatottak jelölni.

3. *Commonality, Connectedness, Groupness* = *azonosság, kötődés, összetartozás-érzés* (ez utóbbi német fogalom szerepel [*Zusammengehörigkeitsgefühl*] szerepel a *Beyond „Identity”*-ben, innen ered a fordítása, Max Weberre hivatkozva). Brubaker és Cooper véleménye szerint e fogalmisággal lehetővé válik az egy csoporttal való identifikálódás különféle formáinak a megkülönböztetése, nevezetesen egyrészt egy erős, kizárólagosan a csoporthoz tartozásé, másrészt egy inkább laza, gyengébb összetartozás-érzés. Ezenkívül terminológiailag különbséget lehet tenni egyrészt a csoporthoz tartozást engedélyező kategorikus azonosságok, másrészt az odatartozás szubjektív érzése között; olyan alapvető különbségek ezek, amelyek a – Brubaker és Cooper megfogalmazásában – „az identitás nagy

konceptuális olvasztótégelye” (*great conceptual melting-pot of identity*)⁷² alkalmazásával elvesznének.

„Hogy a hivatalos kategorizálások mennyire alakítják az önértelmezéseket, hogy az államok vagy a politikai vállalkozók által meghatározott, a népeiségre vetített kategóriák mennyire illenek rá a valós »csoportokra« – ezek olyan nyitott kérdések, amelyekre csak empirikus úton kereshetünk választ. Az »identitás« nyelvezete sokkal inkább akadályozza, mint elősegíti, hogy feltegyük e kérdéseket, mivel összemossa azt, amit el kellene különíteni: a külső kategorizálást és az önértelmezést, az objektív azonosságot [commonality] és a szubjektív összetartozás-érzést [groupness].”⁷³ Tehát terminológiaiilag meg kell különböztetni egyrészt a külső odarendeléseket a szubjektív önértelmezéstől, másrészt az objektív azonosságokat a szubjektív összetartozás-érzéstől, miközben a szerzők természetesen elismerik, hogy e különböző szintek között vannak összefüggések. De az összefüggések megléte semmiképpen sem jelenti azt, hogy ugyanarról a fenoménról lenne szó. Ezeket a fundamentális különbségeket fedi el az »identitás« átfogó fogalma, ami többek között ezért is alkalmatlan analitikus terminusnak.

„Jobban járnánk, ha egy differenciáltabb analitikus nyelvezetet használnánk, ahelyett, hogy elvegyítjük a rasszon [race], valláson, etnicitáson stb. alapuló önértelmezéseket az »identitás« nagy konceptuális olvasztótégelyében. A mindenre ráhúzott »identitás« helyett nagyobb hasznát látnánk az olyan fogalmaknak, mint az azonosság [commonality], a kötődés [connectedness], az összetartozás-érzés [groupness]. Az »azonosság« valamilyen közös jellemzőn való osztozást jelöl, a »kötődés« az embereket egymással összekapcsoló relacionális kötelékeket. Önmagában sem az azonosság, sem a kötődés nem hoz létre »összetartozás-érzést«, vagyis egy jól megragadható, körülhatárolt, szolidáris csoporthoz való tartozás érzetét. Az azonosság és a kötődés együttvéve azonban már képes lehet erre.”⁷⁴

A kérdésnek, hogy a Brubaker és Cooper által javasolt nyelvi szabályozás mennyiben lenne valóban alkalmas annak a problémának a megoldására, hogy a kultúratudományi »identitáskonceptciók« mint empirikusan üres helyek terminológiai-konceptuális »förlírása« elkerülhető legyen, itt nyitva kell maradnia. Eltekintve attól, hogy az ilyen jellegű terminológiát nehezen lehet »elrendelés útján« bevezetni, csakis a próba,

⁷² Brubaker – Cooper (2000) i. m. 20.

⁷³ Uo. 27.

⁷⁴ Uo. 20.

vagyis az empirikus-analitikus vizsgálatok keretein belül elvégzett bizonyítás igazolhatja az efféle terminológia alkalmasságát. Mindenesetre a *Beyond „Identity”* harmadik része, amelyben a szerzők az általuk javasolt fogalmi eszköztárral elemeznek egyes példaértékű eseteket, legalábbis részben igazolni látszik terminológiájuk alkalmasságát.

Aki beszél, így a meglehetősen banális előfeltétel, nem kerülheti el, hogy fogalmakat használjon. Nem kevésbé banális az az elvi felismerés, hogy a fogalmak csalókák lehetnek és saját életet élhetnek, hogy alkalmanként többet takarnak el, mint amennyit felfednek. A semmiképpen sem banális fölismerést, hogy ez miként érvényes nagymértékben a jelenleg mindenütt jelenlévő identitásfogalomra, Brubaker és Cooper mintaszerűen mutatta be a *Beyond „Identity”*-ben.⁷⁵

Fordította: Mesés Péter (német szövegrészek)
és Erdősi Péter (angol szövegrészek).

⁷⁵ E szöveg utolsó harmada a Szarajevóban 2003-ban megtartott *Identitások és modernitás Közép-Európában* c. workshopon elhangzott előadáson alapul. Köszönettel tartozom Andreas Priberskynek (Bécs), aki felhívta a figyelmemet Brubaker és Cooper szövegére, és Bernd Weilernek (Friedrichshafen), aki kritikusan átnézte a kéziratot és kiegészítő utalásokkal élt az amerikai társadalomtudományok elméletörténetének tárgykörében.

VIDRA ZSUZSANNA

Az Európai Unió képe néhány közép-kelet-európai és egy balkáni ország sajtójában*

Egy komparatív kutatás tanulságai

Hat ország, köztük négy első körös (Csehország, Lengyel ország, Magyarország és Szlovénia), egy második körös (Bulgária) és az egyelőre nem EU-tag Horvátország sajtójában egy összehasonlító kutatás keretében ország-tanulmányok készültek, melyek a kritikai diskurzus-elemzés¹ módszerével tárták fel a fontosabb politikai

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatás az *Eastern Enlargement – Western Enlargement: Cultural Encounters in the European Economy and Society After the Accession* projekt az *European Commission Sixth Framework Programme* keretében készült. Az egyes résztvevő országok elkészítették saját sajtóelemzésüket. A jelen dolgozat ezeknek az ország-tanulmányoknak az összehasonlításából készült. A projektben részt vett ugyan Románia is, de mivel ott nem készült sajtóelemzés, az összehasonlító tanulmányban ezért nem szerepelt csatlakozó országok között.

¹ A kritikai diskurzus-elemzés első lépéseként az adatbázisba került cikkek tematikus kódolása történt meg. Ezek alapján lehetett meghatározni az egyes témák erőfordulási gyakoriságát és felvázolni az adott pillanatban a meghatározó diskurzust. A diskurzus-elemzés kvalitatív módszer, tehát a témák kontextualizálására és a szemantikai összefüggések feltárására ad lehetőséget az interpretáció segítségével. Lásd erről: Chouliarakis, Lilie – Fairclough Norman: *Discourse in late modernity: rethinking critical discourse analysis*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1999.; Csigó Péter – Kovács Éva: Európai integráció vagy/és kisebbségpolitika? A román–magyar alapszerződés sajtóvitája. In: Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA PTI, 2000.; Fairclough, Norman: *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London, Longman, 1995.; Wodak, Ruth: *The discursive construction of national identity*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1999.; Wodak, Ruth – Meyer, Michael (szerk.): *Methods of critical discourse analysis*. London, SAGE, 2001.

és gazdasági napilapokban, illetve hetente megjelenő magazinokban² az Európai Unióra vonatkozó jellemző diskurzusokat és az ezekhez kapcsolódó EU képeket. A módszer segítségével kirajzolódtak a jellemző álláspontok, a domináns beszédmódok és a meghatározó EU ábrázolások, melyek végigkísérték a csatlakozási folyamatot a vizsgált országokban. A tanulmányok összevetésekor kiderült, hogy meglepően nagy a strukturális hasonlóság a különböző országok EU diskurzusaiban függetlenül attól, hogy mikorra volt kitűzve a csatlakozás időpontja, milyen sajátos kapcsolat fűzte az adott országot az EU-hoz, illetve az egyes tagállamokhoz. Fontos további hasonlóság volt az EU-párti diskurzusok dominanciája a mainstream sajtóban, míg az EU-t kritizáló hangok leginkább reakcióként, a felülreprezentált pozitív EU képre való reagálásként és kevésbé autonóm kritikaként jelentek meg. A nagyfokú meg egyezések sorában ki kell még emelni azt a jelenséget, mely az EU-hoz kötődő témákat nemcsak erősen átpolitizálta, hanem „belpolitizálta” is: a legjelentősebb és legjellemzőbb, az EU-t, illetve a csatlakozást is érintő

² A lapok kiválasztásának alapvető kritériuma az volt, hogy az a sajtópaletta minél szélesebb részét ölelje fel mind ideológiai irányultság, mind műfaj tekintetében, illetve, hogy a piaci részesedést illetően is meghatározó legyen az adott sajtótermék. Így a következő lapok kerültek az egyes országok sajtóadatbázisába: Bulgária: *24 chasa* (bulvár napilap), *Monitor* (nacionalista hangvételű napilap), *Sega* (baloldali irányultságú napilap), *Dnevnik*, *Capital* (két, liberális beállítódású hetilap). A horvát sajtóelemzésbe a következő lapok kerültek: *Večernij list* és *Jutarnij list* (bulvár jellegű napilapok), *Vjesnik* (állami tulajdonban lévő napilap), *Globus* (politikai hetilap). A cseh adatbázis lapjai: *Právo* (mérsékelt hangvételű baloldali napilap), *Hospodářské noviny* (mérsékelt hangvételű jobboldali napilap), *Týden* (általános tematikájú hetilap), *Euro* (hetilap). A lengyel lapok: *Gazeta Wyborcza* (mérsékelt hangvételű centrista napilap), *Nasz Dziennik* (jobboldali napilap), *Trybuna* (poszt-kommunista pártok érdekeltségébe tartozó napilap), *Wprost* (neo-liberális gazdasági és konzervatív politikai nézeteket valló hetilap). A szlovén lapok: *Delo* (legjelentősebb baloldali napilap), *Finance* (neo-liberális gazdasági és konzervatív politikai nézeteket valló hetilap), *Gospodarski vestnik* (gazdasági hetilap). A magyar sajtótermékek közül a következő lapok kerültek elemzésre: *Népszabadság* (baloldali napilap), *Magyar Nemzet* (jobboldali napilap), *Heti Világgazdaság* (gazdasági hetilap), *Élet és Irodalom* (közéleti, irodalmi hetilap), *Magyar Narancs* (baloldali liberális politikai, kulturális hetilap). Az adatbázisokba a tárgyalások megkezdésének időpontjától a csatlakozás pillanatáig megjelenő cikkek kerültek. Horvátország esetében a kezdőidőpont ugyancsak a tárgyalások megkezdése volt, a záró időpont pedig a tanulmány elkészülésének pillanata (2006). Az egyes idézeteknél megjelöltük a lapszámot, kivéve a lengyel lapoknál, mivel az összehasonlító tanulmány alapjául szolgáló országtanulmányból sajnálatos módon hiányoztak ezek az adatok.

viták a belpolitikai harcokban tűntek fel. Ennek következtében az EU körüli diskurzusok elsősorban a pártok ideológiai megosztottságát tükrözték. A különböző sajtó-organumok politikai irányultságuknak megfelelően vették fel az EU-párti vagy az EU-t kritizáló álláspontjukat: a baloldali/liberális megközelítésű lapok jellemzően pro-EU, míg a konzervatív lapok inkább EU ellenes hangokat hallattak. Megfigyelhető volt ugyanakkor a nagypéldányszámú és sokak által olvasott bulvár lapok kritikai hangvétele, mely nemcsak az Unióra irányult, hanem az ország politikai elitjét is célba vette.

EU diskurzusok és EU képek: attitűd és érzelem

Az összehasonlítás során feltárt nagyfokú strukturális hasonlóság, mely a kutatásba bevont országok sajtóját jellemezte az EU témakörben, arra ösztönzött bennünket, hogy keressünk egy olyan interpretációs keretet, amely lehetőséget ad, hogy alaposabban megérthessük az EU-párti és az EU ellenes vagy EU szkeptikus diskurzusok konstrukcióját. Mint azt már említettük, a domináns diskurzust az EU-t támogatók álláspontjai alkották. Ebből következően egy olyan értelmezési rendszert kellett találnunk, amely elsősorban ezt a jelenséget magyarázza. Az elemzett országok sajtójában az EU csatlakozás feltételeként előírt szabályok önkéntes elfogadását hangsúlyozták, azt, hogy a bebocsátás érdekében saját elhatározásból kell alávetni magunkat az elvárásoknak. Ezt az „önkéntes alávetettséget”, megítélésünk szerint, nagyon jól értelmezhetjük azzal a kritikai elméletben manapság használt fogalommal, melyet Alexander Kjöszsev³ alkotott meg a közép-kelet európai és balkáni poszt-kommunista országok állapotának leírására. Az „öngyarmatosítás” koncepciójának bevezetésével a poszt-koloniális irodalom elméleti megállapításaira alapozva próbálta a poszt-kommunista állapotot értelmezni. A fogalom egyrészt utal a poszt-kommunista és a poszt-koloniális állapot bizonyos szempontból hasonló, de ugyanakkor lényegi elmeit tekintve nagyon is eltérő voltára. A koncepció kritikájaként gyakran felmerül, hogy az esetlegesen esszencializálja a régiót, illetve megerősít bináris ellentéteket és sztereotípiákat. Mindezekkel együtt feltételezzük, hogy az öngyarmatosítás terminusának alkalmazásával rávilágíthatunk

³ Kjöszsev, Alexander: Notes on Self-colonising Cultures. In: B. Pejic – D. Elliott (ed.): *Art and Culture in post-Communist Europe*. Stockholm, Moderna Museet, 1999. 114–118.

a kelet-nyugat viszony olyan aspektusaira, amelyek a csatlakozási folyamat alatt váltak fontossá.

A poszt-koloniális irodalom bizonyos irányzataiban,⁴ illetve magának az öngyarmatosítás fogalmának az értelmezésében meghatározó szerepet képvisel a pszichoanalitikus megközelítés. Ennek fényében nem tűnik megalapozatlannak, hogy a csatlakozás sajtójában megjelenő EU képeket és diskurzusokat pszichológiai és szociálpszichológiai fogalmak bevezetésével kísérreljük meg dekonstruálni. Ez azért is tűnik fontosnak, mivel a diskurzusok megteremtésében érezhetően meghatározó szerepet játszottak bizonyos attitűdök és érzelmek. Tehát ezek kibontása segíthet bennünket az esetleges értelmezések kiszélesítésében és árnyalásában.

Röviden összefoglalva, az öngyarmatosítás Kjoszev értelmezésében egy sor negációból áll össze, reflektálva a poszt-koloniális elméletek felvetéseire. Ezek szerint a régió se nem elég központi, se nem elég nagy, ugyanakkor nem eléggé távoli és elmaradott, továbbá se nem gyarmatosító, se nem gyarmatosított. Nyugatinak (tehát univerzálisnak) sem tekinthető, de egy másfajta (alsóbbrendű) „fajnak” sem. Ezt a helyzetet leírhatjuk a gyarmatosítók és gyarmatosítottak közti állapotként, vagy ahogy ezt Steven Tötösy⁵ nevezte: „köztes periferián levésként”. A kint és bent, a kirekesztettség és a befogadottság állandó tapasztalata a fogalmat használók szerint egy olyan traumát vagy traumatikus identitást hozott létre, mely magyarázza az eltúlzott önvádat és a kínos Nyugat-majmolást.⁶

Az öngyarmatosítás koncepciójának vannak ugyan problematikus aspektusai, de amint azt az előbbiekben már jeleztük, a csatlakozási folyamat során a legjellemzőbb képek és diskurzusok mind az EU elvárásoknak való önkéntes alárendelődés domináns pozícióját erősítették, míg más diskurzustípusok a domináns beszédmódra való reakcióként voltak értelmezhetőek. Mindez, kérdőjelekkel ugyan, de legitimálhatja

⁴ Többek között: Anne McClintock: *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Contest*. New York, Routledge, 1995.; Homi K Bhabha.: *The Location of Culture*. London – New York, Routledge, 1994.; Robert Young: *Colonial Desire*. London, Routledge, 1995.

⁵ Imre, Anikó: Gender, Literature, and Film in Contemporary East Central European Culture. Ch. 3. 2001. CLCWeb: Comparative Literature and Culture: A WWWeb Journal <http://www.clcwebjournal.lib.purdue.edu>

⁶ András, Edit: Blind spot of the new critical theory. Notes on the theory of self colonization. 2004. http://www.exindex.hu/index.php?l=en&t=szabadkezes&tf=-selfcolonization_en.html

a fogalom használatát. Másrésről, a koncepció alkalmazásával lehetőség nyílik a képek és diskurzusok attitűdök és érzelmek mentén való dekonstruálására, amit az is indokoltá tesz, hogy a csatlakozás nem volt mentes érzelmektől telített álláspontok és beszédmódok erőteljes jelenlététől. Feltételezzük, hogy az elemzés során a Kelet–Nyugat viszonyról feltárt újabb aspektusok végső mérlegelésénél eldönthetjük, hogy a fogalom gazdagodott-e, avagy jelentése módosult, netán használata teljesen alaptalan, így azt jobb, ha el is vetjük.

Az ország-tanulmányok összevetése során három fő attitűdöt és érzelmet azonosítottunk, melyek meghatározónak bizonyultak a különféle narratívák szempontjából. Ezek az *engedelmesség*, *sértődöttség* és *félelem*. A következőkben azt fogjuk megvizsgálni tehát, hogy milyen képeket és diskurzusokat is hoztak létre ezek az attitűdök és érzelmek. Előtte azonban ki kell térnünk egy fontos kép bemutatására és értelmezésére, amely különféle formákat öltve jelent meg az egyes országok sajtójában a csatlakozás kontextusában. Ez a kép az EU-nak, mint az ígéret földjének az ábrázolása.

Az ígéret földje

A háború utáni Európa sokak számára jelent egy vonzó, ígéretekkel teli világot. Ahogy azt a német filmrendező, Wim Wenders mondta: „azok akik nincsenek itt, azok, akik máshol élnek, mindenáron be akarnak jutni és csatlakozni kívánnak hozzánk. [...] Európa a földi paradicsom, az ígéret földje, mármint ha kívülről nézed.”⁷ Valóban, a tagjelölt államok mind megteremtették maguknak az ígéret földjét, az európai álom képét a csatlakozási folyamat narratíváiban. Miben is állt pontosan ez az ígéret földje kép?

Európa egyik legcsábítóbb aspektusa az újak számára, úgy tűnik, a gazdagság és prosperitás, amit a régiek már jó ideje élvezhetnek odabent. Igaz is, negyven év kommunizmusa, sok más dolog mellett, örült vágyat gerjesztett a jólét és a fogyasztás iránt. Nem csoda hát, hogy ez olyan képekben fejeződött ki, mint pl. „az európai álom a fogyasztás és fogyasztók paradicsoma” (bolgár sajtó), vagy egy kissé kevésbé kifinomult formában „az EU, mint egy pénzeszák” (lengyel sajtó), vagy

⁷ Wenders, Wim: Giving Europe a Soul? Speech delivered at the conference A Soul for Europe. 2006. <http://www.signandsight.com/features/1098.html>

„bőségszarú” (bolgár sajtó). Az az ábránd, hogy „a legszegényebbek fognak a legtöbbet nyerni a csatlakozáson”⁸ jelzi, hogy milyen elsőpró volt is a szomjúhozás arra a jólétre, ami talán először ezeknek az országoknak a történelmében karnyújtásnyira került. Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy ez a kép, melyet a csatlakozó országok kreáltak maguknak Európáról, valójában mennyire is emlékeztetett a valódi Európára. Vagy megfogalmazhatjuk úgy is a kérdést, kissé provokatívan, hogy tényleg Európához akartunk-e csatlakozni?

Az ígélet földjének metaforáját mindig is használták egy új, virágzó és békés földre érkezéskor különféle népek, különféle korokban. Gondoljunk csak az Egyesült Államokra, melynek történelme során az ígélet földje kép szorosan összekapcsolódott az Új Világ ígéletével. A legelső telepesektől kezdve, akik azzal a céllal érkeztek, hogy megteremtsék Isten földi országát az Új Világban, minden új bevándorló csoport megteremtette a saját ígélet föld-mítoszáit. A bevándorlók mítoszai az amerikai identitás alap elemeivé váltak: az ígélet földje az, amit törekvéssel és kemény munkával megteremtünk magunk számára. És az, ami így gazdagságot és prosperitást hozd majd nekünk.

Milyen is ezek után Európa, mint az ígélet földje? A kontinens önképében a gazdagság és jólét, melyet saját szorgos munkánkkal teremtünk meg, valószínűleg kevésbé tölt be fontos szerepet, mint az emberi jogok, vagy a sokszínűség, és egyéb más kulturális értékek. Az újonnan jövők azonban nem ezt, hanem főként a háború után Európában megteremtett jólétet és az ezzel járó fogyasztási kultúrát látják, és ez az, amiből részesedni kívánnak. A szerencsések beengedtetnek. Az ígélet földje az övék lehet, ha alkalmazkodnak és engedelmeskednek hasonlóan a bibliai történet izraelitáihoz. És mi, az újonnan jövők engedelmeskedünk, hisz meg vagyunk verve a vággyal, hogy bejussunk az ígélet földjére és élvezhessük annak gazdagságát.

Mindez azonban ellentmondásokat szül: be akarunk jutni egy amerikanizált ígélet földjére, a fogyasztás paradicsomába, de tennénk ezt európai módon. Más szóval, szeretnénk élvezni a jólétet, de úgy gondoljuk, ez jár nekünk, megkapjuk és nem magunk kemény munkájával kell megteremtünk azt. Ugyanakkor ezért keményen meg is fizetünk, pszichikailag mindenképpen: a nagyvonalú ajánlat elfogadása és az engedelmeség sértődöttséget szül, hisz úgy érezzük az alkalmazko-

⁸ *Dnevnik* 2005.04.29.

dás során tett erőfeszítéseinket nem értékelik megfelelően. De félünk is, mivel mégis csak az ismeretlenbe lépünk be. Tehát ezek, a már említett attitűdök – az engedelmesség, a sértődöttség és a félelem – azok, melyek meghatározták és alakították az EU csatlakozás diskurzusait a csatlakozás előtt álló országokban.

Engedelmesség

Vizsgáljuk meg először, hogy hogyan is épül fel az engedelmesség diskurzusa. A csatlakozásra várók történelmük *elkerülhetetlen lépéseként* értelmezték az Unióba való belépést, mint ezt a következő idézetből is láthatjuk: „A Cseh Köztársaság csatlakozása csak akkor történhet meg, ha az ország felkészült a tagságra. [...] Amennyiben egyetértünk, hogy a Cseh Köztársaság számára prioritás, hogy az EU tagja legyen amilyen gyorsan lehetséges, akkor azt kell meghatározni, hogy mik azok a szükséges lépések, amelyeket meg kell tenni, hogy ezt a célt elérjük. [...] Mindenek előtt el kell ismerni, hogy az EU-nak nincs alternatívája amennyiben békét és jólétet szeretnénk országunk számára.”⁹

A csatlakozó országok önképében a kezdeti időszak jellemző képe az *alárendelt pozícióban* lévő állam, melyet a különböző országok sajtójában gyakran egy poroszos *tanár-diák viszonyban* jelenítettek meg. A magyar sajtó egy az egyben ezt a képet használta: „A magasztos elvet most legkevesébbé az a három-négyszáz hazai kormányhivatalnok érezheti át, aki a Európai Unió (EU) képviselői által április végén átnyújtott, mintegy kétezer kérdést tartalmazó 159 oldalas kérdőív fölé görnyedve valószínűleg úgy gondolja, nagyon is találó az EU és Magyarország kapcsolata a tanár-diák viszonyhoz hasonlítani.”¹⁰ A bolgár lapokban így tállták a csatlakozás ezen vonatkozását: „Verheugen megfenyítette Bulgáriát”,¹¹ „Verheugen: lehet, hogy a fejezeteket lezárták Önök, de a korrupcióval még nem birkóztak meg”.¹² Olli Rehn, Bulgária csatlakozásáért felelős uniós biztos nyilatkozata is hasonló hangnemben született: „A csatlakozás nem csak fejezetek megnyitásából és lezárásából áll, hanem reformlépéseket is tenni kellene az országnak”.¹³ A cseh lapok is hasonló

⁹ *Hospodářské noviny* 1998.04.22.

¹⁰ *HVG* 1996.06.01.

¹¹ *24 chasa* 2003.10.03.

¹² *24 chasa* 2004.06.09.

¹³ *24 chasa* 2004.12.20.

képekben fogalmaztak: „Kormányhivatalnokok és politikusok egyaránt megkapták minden évben a bizonyítványt. Brüsszel évenként értékelte, hogy mennyit haladt előre az ország a csatlakozási feltételek teljesítésében.”¹⁴ A lengyel sajtóban ugyancsak találkozhattunk hasonló megfogalmazásokkal: „Van még időnk az eredményeink javítására a hónap végéig, amikor is a Bizottság elküldi a tagjelölt országoknak a második monitoring jelentést”.¹⁵ A horvát lapok egy arrogáns, rossz diák képét festették országukról: „A bizottság tagjainak szilárd véleménye, hogy kifejezetten kellemetlen, amikor a horvátok beteszik a lábukat Brüsszelbe. Mi, horvátok, azt gondoljuk, hogy mindent tudunk, de a brüsszeliek más állásponton vannak ezzel kapcsolatban. Ami még ennél is rosszabb azonban, hogy még csak nem is vagyunk hajlandók tanulni sem. [...] Minél előbb bele kell kezdeni a csatlakozási tárgyalásokba, hogy végre magunk mögött hagyjuk arrogáns Európa-gyűlöletünket.”¹⁶

Az EU „felsőbbrendűsége” is megjelent jó néhány képben. A cseh sajtóban például egy *mindenható* figuraként: „Az EU-ban ismernek bennünket, tudják, hogy mit teszünk, mire van szükségünk és mire nincs.”¹⁷ A horvát médiában ez az EU kép kiegészült még egy racionális és objektív jellemvonással: „Az Unió fantasztikus a realitások és a konkrétumok kezelésében. Nemrég a Bizottság kiadott egy jelentést a Balkánról. Retentő izgalmas, de ugyanakkor objektív olvasmány!”¹⁸

Az EU dorgálásai és kritikái mellett, az *önkritika* is gyakori diskurzusképző elem lett. Főként az *elmaradt reformok* kerültek a középpontba: „Bulgária nem kíván megváltozni ahhoz, hogy beléphessen az EU-ba.”¹⁹ A horvát sajtó pedig így fogalmazott: „A legfontosabb a gazdasági biztonság. Ezt belső reformok útján lehetne elérni, olyan reformokkal, melyeket itthon terveztünk meg, és nem olyanokkal melyeket csupán azért lépünk meg, mert tagjai lettünk az Uniónak.”²⁰

Az önkritika, a véghez nem vitt reformokhoz szorosan kapcsolódva, az ország *elmaradottságát* is gyakorta érintette. A csehek például így fogalmaztak: „Ami az ökológiához való viszonyunka illeti, a fejlett Európá-

¹⁴ Týden 2003.06.02.

¹⁵ Gazeta Wyborcza

¹⁶ Globus 2005.03.04.

¹⁷ Hospodářské noviny 1998.04.22.

¹⁸ Globus 2003.04.25.

¹⁹ Capital 2000.11.04.

²⁰ Globus 2004.12.17.

hoz képest nagyon le vagyunk maradva. [...] Valószínűleg minden nemzetközi vagy EU-s dokumentum említést tesz a fenntarthatóságról. [...] Nálunk a Cseh Köztársaságban nagyon más a helyzet: a fenntartható fejlődés fogalma lényegében ismeretlen errefelé.”²¹ A horvátok még ennél is élesebb hangnemben fogalmaztak az önostorozásban, amikor arról beszéltek, hogy „Horvátország egy árnyék föld”, egy ország, mely még mindig a „balkáni primitivizmusban él”.

A fenti példák mindegyikében az „ők” – az EU – felsőbbrendűként, a „mi” pedig alsóbbrendűként jelent meg a kíméletlen önkritikákban. Mindez az önkéntes alávetettség vagy az öngyarmatosítás metaforikus kifejeződése. Létrehoztunk egy EU-t, mely felettünk állt és internalizáltuk, illetve óriási méretűvé növesztettük az irányunkban még meg sem fogalmazott kritikáit. Állandóan magunkon éreztük az EU felsőbbrendű tekintetét, melyben saját elmaradottságunk tükröződött. A bolgár főtárgyaló ezt egy komikusan ható képpel jelenítette meg: „Bulgária egy teve, melynek lóvá kell válnia.” A horvát sajtóban is találkozunk az önkritika idesorolható válfajával: „Horvátország az európaiak szemében csak egy szegény ország, mely gondokkal küzd, hogy betartson nemzetközi megállapodásokat, pl. Gotovina tábornok kézrekerítését.”²²

Az önkritika az elmaradottságunk feletti általános siránkozáson túl kiterjedt a *csatlakozási folyamat konkrét szereplőire és eseményeire* is. Az összes vizsgált ország sajtójában kritika tárgyává tették az inkompetens politikai elitet és közigazgatást, az állami bürokrácia elégtelen pénzügyi ellenőrzését, a köztisztviselők felkészületlenségét az EU-t érintő ügyekben, stb.: „A cseh állami intézmények felelősek a csatlakozási felkészülésben való lemaradásért. [...] A kormánynak minden erejével azon kellene lennie, hogy kihasználja a tagsággal járó előnyöket, ezzel szemben nem ez, hanem a lehetőségek elfecsérlése zajlik. [...] Nem lehet azt sem kizárni, hogy Brüsszel letiltja a befért forrásokat.”²³ A magyar sajtó is erős kritikával illette a csatlakozásban részvevő szereplőket: „Munkacsoport munkacsoport hátán készíti a következő hónapokban a Magyarország EU-csatlakozásáról várhatóan a jövő év elején meginduló tárgyalásokhoz a kormányzati stratégiát. Egyelőre azonban nem látni, hogy a több helyütt párhuzamosan folyó munkák a végtelenen kívül hol fognak

²¹ *Hospodářské noviny* 1998.04.27.

²² *Globus* 2005.05.20.

²³ *Euro* 2003.05.05.

még találkozni.”²⁴ A lengyeleknél is hasonlóan problematikusnak tűnt az állami bürokrácia a csatlakozás aspektusából: „Hiány van közhivatalnokokból, és akik vannak azok is nagyon rosszul szervezettek.”²⁵ Egy másik lengyel lap így kommentálta mindezt: „Az központi kormányzat és a helyi önkormányzatok nincsenek száz százalékosan felkészülve az EU források fogadására. A megyék több mint felében egyáltalán nem találunk idegen nyelvet beszélő tisztségviselőket.”²⁶ Illetve: „A közösségi dokumentumok fordításában Lengyelország rettenetesen le van maradva, és az is, ami elkészült már nem felel meg az elvárásoknak. A szövegek nyolcvan százalékát Brüsszel visszaküldte azzal, hogy további módosításokat kell eszközölni rajtuk.”²⁷

A csatlakozásra váró országok gyakran ábrázolták saját magukat *megbízhatatlan partner*ként: „Horvátország sok mindent megtett már a csatlakozás érdekében, de nem eleget. Állandó jelleggel felmerülő probléma, hogy országunk nem eléggé megbízható a megegyezések betartásában. A brüsszeli elvárások teljesítése inkább tűnik kikényszerített lépésnek, mintsem valós önálló politikai tettnek. A Hágai Bírósággal való együttműködés is sokkal inkább tekinthető egy ránk erőltetett lépésnek és nem egy önszántunkból elfogadott kötelezettség végrehajtásának. Horvátországnak nagyon sürgősen konszenzusra kellene jutnia az EU-s elvárások és kötelezettségek teljesítését illetően.”²⁸

A fentiekből úgy tűnik, hogy nekünk, közép-kelet európaiaknak és balkániaknak szükségünk van külső segítségre, valakire, aki segít bennünket civilizálódni. A horvát sajtóban ez nyíltan meg is fogalmazódott: „A bővítés egy egyedülálló történelmi tett, egy remek, példa nélkül álló civilizációs vállalkozás.” Az EU a „világosság” és a „judeo-keresztény értékek földje” és „civilizációs erő a Balkán számára.”²⁹

A jelöltek fantáziájában az EU megmentőként is megjelent: *megment bennünket többek között saját (becstelen) elitjeinktől*. Például álljon itt egy magyar idézet: „A kormány most azért lobbizik, hogy ne kelljen átvennünk a cigaretta uniós jövedékiadó-szintjét. [...] Az ötlet „szülőatyját”, a Pénzügyminisztérium jövedéki osztályán dolgozó PZ köztisztviselőt

²⁴ HVG 1997.08.09.

²⁵ *Gazeta Wyborcza*

²⁶ *Trybuna*

²⁷ *Wprost*

²⁸ *Globus* 2005.02.04.

²⁹ *Globus* 2003.01.31.

ma már hiába keresnénk a tárcánál. Fölmondott, és szeptemberben átment a Philip Morrishoz menedzsernek a kormányzati kapcsolatok osztályára. Levélben vetettem fel László Csaba miniszternek, nem tartja-e kissé korrupciógyanúsnak, hogy egy köztisztviselő a dohányipari lobbikorábban hangoztatott, szakmailag erősen kétséges érveit szó szerint átvéve befolyásolja a tárca állásfoglalását, majd távozik az egyik dohányipari céghez. Beszteri Sára főosztályvezető – Pályi volt közvetlen főnöke – kijelentette: „Pályi Zoltán mint valamennyi alkalmazásra került köztisztviselő, felvételekor esküt tett – többek között arra –, hogy hivatali kötelességeit részrehajlás nélkül, lelkiismeretesen, becsületesen, a jogszabályoknak megfelelően, pontosan és etikusan végzi.”³⁰

Megmentőnknek dolga akad *esetlen politikai és korrupciós gazdasági kultúránk* környékén is: „Az európaiak és a magyar kormány között nem csak nyelvi szakadék van. [...] A probléma hermeneutikai mélységű. A magyar fordító egy olyan országhoz próbálja igazítani a fordítást, amilyen Európában nincsen, az európaiak meg egy olyan világ szabályait alkották meg a jogszabályokban, amelyet a magyarok még soha nem tapasztaltak meg a sajátjukként. A két fél két különböző világról beszél. [...] A diplomatikus, szép, európai nyelven megírt sorok között világos az üzenet: a közösségi piacon nincs helye a magyar vircsaftnak.”³¹ A szlovén sajtóban megjelent egyik cikkben a „húsfeldolgozó botrányt” tárgyalták. A vizsgálatok során fény derült arra, hogy az országban működő húszüzemek meg sem közelítették az EU szabványokat és a fogyasztókat emiatt szükségtelenül nagy kockázatnak tették ki. Az ügyről szóló tudósítás pedig így fejeződött be: „Az EU valójában saját magunktól fog megmenteni bennünket!”³²

A nagy elvárások közt az EU, mint a *valódi társadalmi és gazdasági változások* előmozdítója is előfordult: „Az Unió segít majd leküzdeni a munkanélküliséget. Euro milliárdok fognak érkezni az országba az Európai Szociális Alaptól munkanélküliek képzésére és átképzésére, álláskeresésben való mediálásra. [...] A csatlakozás után rengeteg pénz fog tehát befolyni Lengyelországba. A 2004–2006-os időszakra az Unió 11,4 milliárd eurót szán részünkre. 2015-ig pedig még a legkisebb településeken is lesz csatornarendszer. [...] Vonzani fogjuk a külföldi befektetéseket, megnövekszik a fogyasztás és mindez általános gazdasági növekedéshez

³⁰ Magyar Narancs 2000.12.07.

³¹ Magyar Narancs 2002.07.11.

³² Delo 1999.10.

fog vezetni.”³³ A horvát sajtó pedig az ország nemzetépítő politikai projektjének befejezését várta az EU-tól. A tárgyalások megkezdését így interpretálták: „Történelmi lépés a horvát államiság megteremtésében.”³⁴

Az engedelmesség diskurzusát tehát az a feltevés alapozta meg, hogy a csatlakozás végeredményben egy elkerülhetetlen lépés, egy történelmi fordulópont. A különböző tagjelölt országokban nagyon hasonló módon épült fel ez a típusú narratíva. A csatlakozás törvényszerűsége a történelmileg meghatározott elmaradottságunkból ered, és ez a diskurzusok szintjén keserű önkritikában nyilvánult meg, mely érintett minden, az ország számára fontos szereplőt, intézményt stb. Az EU ebben a kontextusban egy domináns, már-már autoriter, de ugyanakkor egy mindenható civilizációs figuraként jelent meg, akinek önként alávetjük magunkat annak érdekében, hogy végre valahára részesei lehessünk a civilizált világnak, ahova úgy gondoltuk mindig is tartoztunk.

Sértődöttség

A sértődöttség diskurzusa akkor született meg, amikor a tagjelölt országok ráeszméltek, hogy Európa nem feltétlenül olyan szívélyes irányukban, mint azt feltételezték. A legelső sokkoló élménynek a *csatlakozás időpontjának* idegfeszítő *halogatása* bizonyult. Egy bolgár bulvárlap a következőképpen írt erről: „Az EU becsapta Bulgáriát a tagsággal kapcsolatban!”³⁵ A csehek pedig így adtak hangot kételyüknek: „Mi akarjuk Európát, de vajon Európa is akar-e bennünket? [...] Míg mi mindent megtettünk, hogy felgyorsítsuk a felkészülésünket a csatlakozásra, az EU hivatalnokok némely megjegyzései kétséget ébresztenek bennünk az egész folyamattal, a beígért 2003-as csatlakozási dátummal kapcsolatban.”³⁶ A szlovén sajtó még ennél is élesebben fogalmazott: „Mi vagyunk a legjobbak. Méltatlan dolog, hogy várakoznunk kell!”³⁷

Az egész csatlakozási folyamat alatt soha nem tűnt el teljesen a *kétely*, hogy az EU valóban elszánta-e magát a bővítésre. „Brüsszel keménykedik

³³ Trybuna

³⁴ Globus 2005.10.07.

³⁵ 24 chasa 2000.09.14.

³⁶ Týden 2000.

³⁷ Delo 1999.02.

velünk!”,³⁸ „A nyugat nem akar bennünket!”³⁹ Ilyen és ehhez hasonló mérgeledések végigkísérték a csatlakozás időszakát. A horvát lapok is keserűen nyilatkoztak: „Amikor tavaly télen a *Financial Times*-ban láttam egy térképet, amin azt jelezték, hogy Horvátország Törökországgal egyetemben 2020-ban léphet be az EU-ba, azt hittem, hogy ez valami baki volt. De most már látom, hogy nem, ez egy valóságos terv. [...] A tárgyalások nem fognak elég gyorsan lezajlani és féltő, hogy visszahúzz a Balkán, ahonnan sikerült négy évvel ezelőtt megszabadulnunk. [...] Az EU azzal taktikázik, hogy várat bennünket az ajtó előtt és közben felhasználja ellenünk saját hibáinkat.”⁴⁰

A tagjelöltek számára az *elkerülhetetlennek tűnő csatlakozás és az egyenlőtlen kapcsolat szülte feszültség* életre hívott egy erős EU-t kritizáló hangot: „A 'tárgyalások' egy teljesen téves kifejezés. Ugyanis semmi meg-tárgyalandó nincs, a tagjelölt országtól elvárják, hogy alkalmazkodjon az Unió előírásaihoz és mindez a Bizottság szigorú felügyelete mellett történik. A csatlakozó ország így egy egyenlőtlen pozícióba kerül Brüssz-szel és más tagállamokkal szemben. A jelöltek sokszor érezték magukat megalázva a folyamat alatt.”⁴¹ Ugyanakkor a kívül maradás sem tűnt megoldásnak: „Ha nem lépünk be az EU-ba, akkor olyanok marad-nánk, mint Emir Kusturica reménytelen és reményvesztett figurái, akik teli konyakos poharakat vagdosnak a saját fejükhöz.”⁴²

Az EU kényelmetlen és zavaró fölényes jelenléte újabb és újabb elégedetlenkedő megnyilvánulásokat hívott életre: „Mit akar az EU? Eltiporni bennünket a jelentéseivel? [...] Brüsszelt irritálja, hogy Bulgá-ria állandóan új fejezeteket akar megnyitni mielőtt a lezárt fejezetek ered-ményeit értékelni tudták volna.”⁴³ A magyar sajtóban megjelent egyik cikk az *EU komolyságát kérdőjelezte meg*: A csatlakozás után, 2004–2006 között 350 milliárd forinttal többet kapunk az Európai Uniótól, mint amennyit befizetünk annak kasszájába. Kecsetető ajánlat. A handlé szo-kott ilyen jellegű összegekkel zsonglörködni. Első hallásra soknak hang-zik, s csak később derül ki, hogy mélyen alatta van a reális árnak. [...] Tudni kell, hogy a 350 milliárd többlet nem jár automatikusan, az egy

³⁸ 24 chasa 2000.06.17.

³⁹ 24 chasa 2000.09.11.

⁴⁰ Globus 2005.05.20.

⁴¹ Globus 2004.05.28.

⁴² Globus 2005.05.20.

⁴³ 24 chasa 2000.06.17.

keretösszeg, amit akkor kaphatunk meg, ha elnyerjük az unió bürokráciájának maximális kegyeit.”⁴⁴

Ez utóbbi véleményt, elkerülendő az „engedelmeskedők” kritikáit, eurorealista álláspontnak keresztelték. Az első fontos eleme ennek a diskurzusnak a *tanár kép dekonstruálása*: „Alapos a gyanú: a kérdőív jelentős részben az eurobürokraták kényelmi szempontjait szolgálja, hiszen – az évkönyvekből kiolvasható adatok mellett – azt is megtudhatnák viszonylag kis fáradsággal, hogy Magyarország, mondjuk, mióta tagja az ENSZ-nek, vagy hogy milyen érvényes nemzetközi megállapodásai vannak – éppenséggel például magával az Európai Unióval. Mindenesetre biztos, hogy aki elolvassa a (helyesen) kitöltött kérdőívet, tudni fogja mi is az a Magyarország”.⁴⁵ A horvát sajtóban is megjelentek kételkedő hangok: „Legyünk fokozottan gyanakvók az EU-t illetően. Nem kell mindent elhinni, amit mondanak. Gyakran fogalmuk sincs miről beszélnek. Egész pontosan ebben a pillanatban az EU magáról sem tudja, hogy kicsoda, micsoda, merre megy és hogyan fog mindez végződni. Még ha olyakor érthetőnek is tűnik, amit mond, az üzenet mégis becsapós. Hív bennünket: gyertek csak, gyertek befele! De ez csak egy jól hangzó szólam, a jólneveltség álcája.”⁴⁶

A tagjelöltek irányában tanúsított *szolidaritást is fenntartásokkal kell kezelni*. A lengyel sajtóban jelent meg az agrártámogatások kapcsán, hogy „az agrárpolitikai reformok ürügyén az Unió a lengyel gazdáknak nagyon méltatlan támogatást ígért.”⁴⁷ Az EU-ban elhatalmasodó félelem a bővítést követő migrációs hullámtól, a következő reakciót eredményezte: „Ugyanazok a lapok, melyek anno, a berlini fal leomlása után azzal ijesztgették Nyugat Európát, hogy 25 millióan fognak megindulni az Elbán túlról egy jobb élet reményében nyugat felé, most újabb népvándorlás rémképével fenyegetik az EU országok lakosságát. Tudni kell, hogy 1989 óta alig 2 millióan mentek el az egész volt szovjet blokkból. Az 1980-es években is hasonló migrációs hisztéria uralkodott el Európán, amikor Görögország, Portugália és Spanyolország csatlakozott. Amikor elérkezett a nagy nap, kiderült, hogy a félelem alaptalanak bizonyult. Sőt, az eltávozni szándékozók száma még csökkent is a bővítés után!”⁴⁸

⁴⁴ *Magyar Nemzet* 2003.04.09.

⁴⁵ *HVG* 1996.06.01.

⁴⁶ *Globus* 2003.04.25.

⁴⁷ *Nasz Dziennik*

⁴⁸ *Wprost*

A horvátok diskurzusában az európai vezetők gazdag és jómódú országaiik önző érdekvédőiként jelentek meg. A nagy politikai egyéniségek, mint Churchill, de Gaulle, Kohl, vagy akár még Mitterand is, letűntek a színről és most, mint azt megtudtuk, „a nemzet-államokat párt technokraták irányítják.”⁴⁹ A szlovénoknál is találoztunk hasonló véleménnyel: „Az EU-ban a hozzá nem értés és a nemzeti egoizmus uralkodik.”⁵⁰

A meglehetősen negatív képek sorában felbukkant a *kisztílú, zsu-gori EU* is: „A tagországok szemében túl magasnak tőnnek az egyesítés költségei, így kicsinyes alkudozás kíséri a bővítést.”⁵¹ Ennek az attitűdnek az eredménye is lehet akár a cseh sajtóban megfogalmazott vélemény: „A csatlakozás, legalábbis az állami költségvetés szempontjából egy katasztrófa lesz. [...] A tagság sokak számára nagy és keserű kiábrándulást fog hozni.”⁵² Hasonló kételyeket fogalmazott meg egy másik cseh lap is: „Úgy tűnhet, mintha a cseh költségvetés a következő években nagyon jól jár majd a csatlakozás következtében. [...] Az ördög azonban, mint azt megszoktuk, a részletekben van!”⁵³

Összességében, bár az egyenlőtlen viszony az EU és a tagjelölt országok között adott és megváltoztathatatlan volt, az elutasítottság és az EU bővítés iránti valódi elkötelezettségben való kétkedés hatására az engedelmesség diskurzusával szemben megszületett egy ellen-narratíva, melyet elsősorban a mindenható civilizátorként fellépő EU kép dekonstruálása jellemzett.

Félelem

Amint a csatlakozás bizonyossá vált, a sértődöttséget felváltotta a félelem: félelem az ismeretlentől és felelem az elképzeltől. Az ismeretlen, tehát, hogy mi is fog velünk történni, ha bent leszünk az EU-ban, ilyen módon fogalmazódott meg: „Minél közelebb kerülünk az Unió bejáratához, annál jobban gyötör bennünket a kérdés: hová is megyünk? Mi vár ránk az Unióban és mire is jó mindez nekünk?”⁵⁴

⁴⁹ *Globus* 2005.

⁵⁰ *Delo* 1999.12.

⁵¹ *Magyar Nemzet* 2002.12.16.

⁵² *Právo* 2003.05.21.

⁵³ *Hospodářské noviny* 2003.05.29.

⁵⁴ *Týden* 2003.04.22.

Az ismeretlennek nincs formája ezért nehezen testesülhet meg a nyelvben és a diskurzusban. Az elme és a kollektív tudat(alatti) azonban formát követel magának. A félelem formát is öltött, méghozzá az Unió agresszív szereplőként való megjelenítésében. A legközkedveltebb értelmezés az EU, mint idegen elnyomó megrajzolása lett, mely ránk akarta kényszeríteni szabályait és előírásait, *gyarmatosítani kívánt bennünket*. A bolgár sajtóban az idegen gyarmatosítás képe így jelent meg: „külföldiek felvásárolják földjeinket 2006 után.”;⁵⁵ „Az EU bezáratja vágóhídjainkat.”⁵⁶ A magyar sajtóban megjelent cikk az EU-t a klasszikus gyarmatosító kizsákmányolóként mutatta be: „Miért is lenne fontos az Európai Uniónak a jelentkező országok gyors felvétele? [...] Mit nyerne az unió az új tagok felvételével? (A jelölt országok) piacukat csaknem teljes mértékben megnyitották az EU-országok termékei előtt. Liberalizálták továbbá a tőkebefektetési lehetőségeket. [...] Az unióból származó munkavállalók alkalmazása elé sem gördítettek akadályt: Vagyis azt mondhatnánk, hogy az Európai Unióban megteremtett négyféle szabadság [...] gyakorlásának előnyeit az unió országai csaknem zavartalanul élvezhetik a társult országokkal fenntartott kapcsolatukban. Igaz ez fordítva is? Egyáltalán nem. [...] valójában egy aszimmetrikus kapcsolat alakult ki. [...] Közvetve is hozzájárultak azonban ezek az országok az unió növekedéséhez. [...] Úgy tűnik azonban, hogy többen szeretnék fenntartani a jelenlegi állapotot a belépés után is. Ma [...] az ipar közel 80 százaléka külföldi, illetve vegyes tulajdonban van. A külföldi cégek, főleg a multinacionális vállalatok viszont termelésüket elsősorban az olcsó munkaerő miatt hozzák hazánkba. Céljuk pedig [...] nem a magyar gazdaság erősítése, korszerűsítése.”⁵⁷

Az elképzelt gyarmatosítás narratívája előrevetítette a lehetséges következményeket, mégpedig, hogy a *legszegényebbek leszünk és maradunk is az Unióban*. A szegény rokon és vendégmunkás képei uralták a képzeletet. Másrésről, de ezzel összefüggésben, *másodrendű állampolgár víziójával* ijesztgettek bennünket. A következő, a bolgár sajtóból vett példa is ezt ábrázolja: „A tárgyalások eredményeként elértük, hogy orvosaink kórházi kiszolgáló személyzetként dolgozhatnak Franciaországban, építészeink segédmunkásként építkezéseken Belgiumban és Olaszországban, és romáink pedig egész Európában szórakoztathatják az utca népet az 'itt a piros

⁵⁵ 24 chasa 2001.05.04.

⁵⁶ 24 chasa 2002.03.26.

⁵⁷ Magyar Nemzet 1998.10.24.

hol a piros' játékkal.”⁵⁸ A magyar sajtó is tárgyalta a témát: „Hogyan kerüljük el a csapdákat? Az a nagy kérdés: a csatlakozás nyertesei vagy vesztesei leszünk. [...] A csatlakozással ugyanis nagyon sokat nyerhetünk, de talán még többet veszíthetünk – s ezzel az EU-tagországok alárendeltjeivé súlyosodhatunk, amennyiben rosszul képviseljük saját érdekeinket.”;⁵⁹ „A belépés pillanatában Magyarország is másodosztályú ország lesz mindenfajta mutató szerint.”⁶⁰ A lengyelek megalázottság érzését az táplálta, hogy az Unióban elsősorban a vendégmunkásokról és nem a lengyel cégekről fogják őket ismerni: „Ha valódi szabadság volna, egy lengyel péknek nem kellene vizsgát tennie gyümölcskenyér-sütésből, egy lengyel borbélynak pedig nem kellene mester fokozatot felmutatnia Ausztriában. Egyelőre nincs kilátás arra, hogy meghódítsuk a bankszférát, a telekommunikációs piacot. Maradunk a szakmunkáknál, a karbantartó, takarító szolgáltatásoknál. A szolgáltatások szabad áramlásának hiánya miatt cégeink évente 2–3 milliárd euró veszteséget szenvednek el.”⁶¹

Van azonban még ennél is rosszabb. Az, ha elveszítjük önazonosságunkat. Ez a *nemzeti identitás és szuverenitás elvesztésétől való félelem* narratíváiban öltött testet. Például: „a csatlakozási szerződés aláírásakor Vaclav Klaus utalt arra, hogy el fogjuk veszíteni szuverenitásunk egy részét.”⁶² Az EU egy kísértetként fenyegeti a cseh nemzeti identitást: „Európa a fantáziánkban hirtelen egy nagy, több százezer hivatalnokot magában foglaló intézménynek tűnik fel. És ezeknek a hivatalnokoknak egyetlen küldetésük, hogy elnyomják, megfertőzzék, megalázzák és kontrolálják a büszke cseheket. Ez fárasztó munkájuk egyetlen célja. A kafei kastély összehasonlítva az EU-val oly barátságos, mint egy szoptató anya ölelő karjai. Amennyiben ez így folytatódik és csatlakozunk ehhez a bürokratikus pokolhoz, mi csehek eltűnünk, feloldódunk, mint egy kockacukor egy adag feketekávéban.”⁶³ A lengyelek ugyancsak rettegetek nemzeti szuverenitásuk elvesztésétől: „Semmi kétség, az Unió struktúrájának és az alkotmány normáinak a megváltoztatása végérvényesen felszámolja

⁵⁸ *Monitor* 2005.04.24.

⁵⁹ *Magyar Nemzet* 1998.04.28.

⁶⁰ *Népszabadság* 2002.12.09.

⁶¹ *Wprost*

⁶² *Právo* 2003.04.23.

⁶³ *Týden* 2003.06.09.

nemzeti szuverenitásunk megmaradt elemeit újabb és újabb kompetenciák és hatáskörök brüsszeli centralizációja nyomán.”⁶⁴

A csatlakozással a *nyelvünk, szokásaink, de még nemzeti ételeink és italaink eltűnésének képe is fenyegetett*: „A lengyel kormány azt tervezi, hogy a gazdasági és jogi szférában csökkenti a lengyel, mint hivatalos nyelv használatát a köztársaság területén. [...] Megjelent egy olyan tervezet, mely a közhivatalokban lehetővé teszi idegen nyelvek használatát.”⁶⁵ A bolgárok örömmel jelentették, hogy sikerült megmenteniük néhány szimbolikus erővel bíró nemzeti italukat: „Megőriztünk jó néhány konyak és bor márkát!”⁶⁶

A félelem diskurzusa tehát a csatlakozást követő elképzelt gyarmatosítás rémképéből táplálkozott, melynek legjelentősebb következménye nemzeti önazonosságunk és szuverenitásunk elvesztése.

A „valódi Európa”

Az EU-ról kialakított pozitív és negatív képek jellemzően a „mi” és „ők” relációjában jelentek meg, saját EU-hoz fűződő viszonyunk alapján ítéltük meg az Uniót. Az EU-t önképünk és önértékeink torz lencséjén keresztül láttuk. Volt azonban minden országban egy „szakértői EU kép” is, mely se nem az ígéret földje mítoszból, se nem az identitásunk elvesztése fölötti siránkozásból táplálkozott. A „szakértők” távol álltak mindkettőtől, érvelésük racionális alapokon nyugodott. Legjellemzőbb az EU bonyolult struktúrájának *kritizálása* vagy akár *nevetségessé tétele* volt, illetve kételyeket megfogalmazása az Unió hatékonyságát illetően: „Kár volt sietni. Az érmék megformálásában sem sikerült ötletesebbnek lenni, mint a pénz nevének kitalálásakor. Hiába, az egység fenntartása és a kényszeres kompromisszumkeresés ritkán szül vakmerően új megoldásokat.”⁶⁷

Az *integrációs projekt sikerének megkérdőjelezése* is előfordult, felemlgetve azt a tényt, hogy Európát többé nem nagy politikai személyiségek, hanem szürke bürokraták irányítják: „Mellesleg elkelne Brüsszelben egy új Jacques Delors. (Aki még Mrs. Thatchert is „bedaráltta”.) Annak volt ereje, jövőképe, agresszivitása. Utódai gyöngéek; nem politikusok, inkább hivatalnokok.”⁶⁸

⁶⁴ *Nasz Dziennik*

⁶⁵ *Nasz Dziennik*

⁶⁶ *24 chasa* 2003.06.06.

⁶⁷ *Népszabadság* 1997.06.30.

⁶⁸ *Népszabadság* 2000.02.14.

A cseh sajtóban az euró árfolyamának gyengesége adott alapot az *Európai nagy terv tökéletlenségének és törekénységének a kikarikírozására*: „Az euró alacsony árfolyama felveti a mesterségesen létrehozott valuta túlélőképességének kérdést, illetve további kétségek is felmerülnek: fenn marad-e az Unió egyáltalán? És van-e értelme a bővítésről beszélni akkor, amikor az európai projekt minden elemében megrendült?”⁶⁹

A „szakértői diskurzus” a racionalitás nevében támadást indított az *ígéret földje mítosz* és az azt megalapozó kollektív mentalitás ellen. Nagyon is jól érzékelték a „szakértők” a mítosz erejét és épp ezért figyelmeztettek a várható következményekre: „Ha csak állunk és várunk, hogy pénz hullik az ölünkbe a Strukturális Alapokból, nagy valószínűséggel zsákutcába futunk.”⁷⁰ A magyar lapokban is találkozhattunk hasonló véleménnyel: „Csak nehezen vesszük majd észre, hogy minden itt és ránk maradt, ami tényleg belül van, ami testmeleg, vagyis az, ami eldönti, hogy végül is miként élünk. Magyarán szólva: továbbra sem fog beleszólni senki abba, hogy mit kezdünk egymással. [...] Nincs például mondanivalója az Uniónak arról, hogy mennyi a tisztességes nyugdíj és hány éves kortól jár. [...] Azért sem fognak bennünket a brüsszeli főtéren messzire kidobolni, hogy egyébként is átlag alatti nemzeti jövedelmünkéből, még arányosan is kevesebbet költünk másoknál az egészségügyre. [...] Az sem izgat rajtunk kívül senkit, hogy hívunk-e ebbe a rendszerbe segítségül magántőkét. [...] Politikai kultúra dolga.”⁷¹

Az *ígéret földje* mítosz eredete az európai jóléti rendszerek által megteremtett prosperitásra vezethető vissza. Ezek fenntarthatósága már hosszú évtizedek óta viták tárgyát képezi a különböző európai országokban, ugyanakkor a csatlakozó társadalmakban ezeket nem ismerik, nyilvános beszéd részét nem képezik. Tehát a tagjelöltek elhitték, hogy ők ehhez az elképzelt és idealizált jóléti világhoz fognak csatlakozni. A „szakértők” hevesen tiltakoztak ez ellen a tévképzet ellen és rámutattak a rendszer gyengeségeire és problémáira: „Európa szocialistái továbbra is görcsösen ragaszkodnak az amúgy szklerózisban szenvedő és már széteső félben lévő jóléti rendszerekhez. Az EU mégis támaszkodik ezekre az avitt eszmékre. Itt van például a Lisszaboni Stratégia. A kitűzött cél, hogy Európa lekörözze az Egyesült államokat technológiában, versenyképességben. Ennek érdekében különböző teljesen bürokratikus „keret programokat”

⁶⁹ *Euro* 2000.05.15.

⁷⁰ *Hospodářské noviny* 2003.05.28.

⁷¹ *Wprost*

hoz létre. Azt is mondhatnánk, hogy egy európai Szilikon-völgyet akarnak megteremteni közpénzen!”⁷²

Feltehetjük a kérdést, hogy ez a fajta diskurzus mennyiben lehetett hatásos, elérte-e a publikumot és hozzájárulhatott-e az Uniót érintő fontos kérdésekről való gondolkodáshoz? A válasz nagy valószínűséggel nem, hiszen az ország-tanulmányok mind rámutattak arra, hogy a „szakértői diskurzus” jellemzően kis példányszámú, jól körülrható rétegnek szóló sajtóorgánumokban jelent meg. A bolgár esetben például megemlítették, hogy „az ország összes vállalását a Hivatalos Közlönyben publikálták”,⁷³ utalva arra a brüsszeli kritikára, hogy a kormány nem tett semmilyen erőfeszítést, hogy a széles nyilvánosságot tájékoztassa a csatlakozási tárgyalások folyamatáról és közze tegye az ezzel kapcsolatos közérdekű információkat. Egy másik lap a folyamat *elitista természetét kritizálta*: „Az európai integráció hivatalos fogyasztásra való!”⁷⁴ Illetve megint egy másik azt kifogásolta, hogy a „politikai elit az integrációt saját tulajdonaként kezeli.”⁷⁵ A cseh sajtó egy kormányfinanszírozású felvilágosító kampány kapcsán tett kritikai megjegyzéseket: „Martinnak van egy kis cége. Számára az EU nem csak privát érdeklődés miatt fontos, hanem pénzbevételei forrás is. A cége nyerte azt a pályázatot, melynek a célja az lett volna, hogy a információkat nyújtson a lakosságnak az Unióról. Mindehhez több százezer koronát kapott a Külügyminisztériumtól. Milyen meglepett lehetett Martin, amikor csupán hat ember jelentkezett az első ilyen tájékoztató foglalkozásra, amikor összesen két tanár jött el a kifejezetten nekik szánt kurzusra és a vállalkozóknak tervezett képzésen meg egyáltalán nem jelent meg senki. Van-e értelme egy csomó pénzt elpazarolni ezekre a felvilágosító kampányokra, amikor úgy tűnik, hogy a lakosság nagy részét ezek a dolgok egyáltalán nem érdeklik?”⁷⁶ A magyar sajtóban is éles kritikák illették az elit felelősségét: „A probléma gyökere az, hogy a magyar politikai „elitnek” és a véleményformáló értelmiség jó részének semmilyen, az integrációval kapcsolatos politikai elképzelése, víziója nincsen, maga is alulinformált és sokszor előítéletektől vezérelt, így az EU–magyar kapcsolatok unalmas

⁷² *Wprost*

⁷³ *Dnevnik* 2004.06.11.

⁷⁴ *Capital* 2000.02.23.

⁷⁵ *Sega* 2004.12.17.

⁷⁶ *Hospodářské noviny* 2003.05.02.

és felelőtlen médiabeli tálalása csupán a közöny és a tudatlanság bővített újratermelése.”⁷⁷

A „valódi Európa” diskurzusa annyiban tért el a többi korábban tárgyalttól, hogy kritikai érvekre alapozva álláspontját elszakadt attól, hogy az EU-ról kialakított véleményét kizárólagosan a „mi” és „ők” viszonyrendszerében értelmezze. Racionális és objektív elemzésekre törekedett. Az önkritika is részét képezte ennek a diskurzus típusnak, többek között az ígélet földje mítoszának lerombolásával. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy a szakértői, racionális diskurzust a jelek szerint egy marginalizált helyzet jellemzett, amit jelzett a lakosság alul és rosszul informáltsága is.

Néhány következtetés

A hatásos, befolyásos és meggyőző képek mindegyike én központúnak találtatott, tehát saját helyzetünkre reflektálva értelmezte az Uniót. Továbbá elsősorban érzelmi és nem objektív vagy kognitív alapon interpretálta az EU-val kapcsolatos kérdéseket. És bár az Unió sajtó ábrázolását minden vizsgált országban az alulreprezentáltság és az átpolitizáltság jellemzett, a csatlakozási folyamatot az összes tagjelölt mégis egy érzelmileg felkavaró periódusként élte meg.

Mindez egy olyan pillanat volt a régió országainak történetében, amikor is a nyugathoz fűződő viszonyuk és ennek a relációnak a különféle interpretációi kikristályosodhattak. A nyugat felé tekintő modernizálók és a hagyományőrzők közti régi szakadékok újraíródtak és a folyamatot jellemzően öngyarmatosításként vagy rettentő képekkel megjelentetett idegen hatalom gyarmatosításként értelmezték. Említettük, hogy az öngyarmatosítás fogalmának használata ellen gyakorta szokták felhozni, hogy az veszélyesen önbeteljesítő jóslatként működhet a traumatikus identitásunk megerősítésében. Úgy találtuk azonban, hogy mégsem haszontalan a fogalmat értelmezési kategóriaként használni, mivel az önvád és az elmaradottságunk feletti eltúlzott víziók úgy tűnik továbbra is alapelemeit képezik a közép-kelet európai és balkáni identitásunknak. Olyannyira, hogy az egyetlen létező válasz erre az öngyarmatosító identitásra a rosszul értelmezett nemzeti érdek pozíciója, mely jól ki is rajzoldódott a csatlakozás diskurzusaiban.

⁷⁷ *Élet és Irodalom* 2000.07.21.

STEFAN PANNONYMUS

Egy imigráns vallomásai

*Igazi népmese**

Hogy az élet egy nagy kaland, mindig tudtam. Ezen belül is helyet változtatni, utazni még nagyobb kaland. Hiszen a legnagyobb kalandorok mindig is az utazók voltak. A migráns pedig utazó – tehát kalandor. És a népmesék hőseihez hasonlatosan számos próbát kell kiállnia, hogy elnyerje az öreg király lányának kezét és így a fele királyságot. A jutalom ez esetben bizonyos értelemben kisebb, bár nem lebecsülendő: az új helyen való maradás jogát elismerő papír. Vagy ahogyan az oroszok mondják: a bumaska. Ha van bumaskád – minden rendben van, minden kapu megnyílik előtted. De legalábbis nem zárul be az orrod előtt.

Az út során számos szörnnnyel kell megküzdeni. Ma már persze sárkányok, gonosz boszorkányok, vasorrú bábák és magukat szép leányoknak álcázó varangyok csak a mesékben léteznek, helyüket azonban a hivatalnokok vették át. A bürokraták. De nem abban az értelemben, ahogyan azt Max Weber leírta (avagy megálmodta). Pontosabban az ellenfél az a bürokrata, aki szigorúan ragaszkodik a törvény „szelleméhez”, a jogszabályokhoz. A magyar idegenrendészet bürokratája annyiban „weberi”, hogy akár pontos is, megbízható, halad előre a ranglétrán, ám az, hogy kiszámítható lenne, aligha állíthatjuk tapasztalataink alapján. De egyáltalán nem biztos, hogy ezért ő lenne a hibás – a szinte menetrendszerűen változó törvény és a nyomában születő rendeletek mágikus erdejében alighanem ők sem igazodnak ki elsőre, mint alatt erre majd példát is hozok. Sőt, inkább azt kell mondanom: a bürokraták zöme kedves, készséges volt.

S ha már a meséknél tartunk: a migrációs történetekben csak elvétve találkozunk olyan szereplőkkel, akik a főhősnek (azaz a migránsnak)

* Stefan Pannonymus: Confessions of a Migrant (A real Folk Tale). *Regio*. A review of Studies on Minorities, Politics, and Society, 2007. 286–306.

segítenének, tehát maguk is pozitív hősök. Negatívból viszont annyi akad, amennyit egy mese mégsem bír el: a történet esti meseként való felolvasása a hallgatóban rémálmok sorát hívná elő az éjszaka folyamán...

A vándorlás mint sors

E sorok írója, mondhatni, tapasztalt migráns. A hetvenes évek elején született az akkor prosperáló, nyugodtnak tűnő, (külföldi kölcsönökből) fejlődő titói Jugoszláviában. Nem okozott neki problémát megérteni, hogy a rokonság egy része miért él Németországban – ők 1944-ben menekültek el Vajdaságból a közelgő szovjet hadsereg és a partizánok elől, minthogy ún. dunai svábok. Akadt rokon Budapesten is, aki a II. világháború után – mivel a magyar, Horthy-féle hadseregbe sorozták be – Budapesten telepedett le. A németországi rokonok inkább egy még boldogabb és szebb világ képét tárták fel előtte – a boldogság elsősorban a nyugati fogyasztói társadalom termékeiben, az Adidas tornacipőkben (amelyeket egyébként Szlovéniában is gyártottak, ám otthon nem voltak kaphatóak), a reggelinél felszolgált narancslében és a zsebbe dugott márkákban mutatkozott meg. Falujából számosan dolgoztak vendégmunkásként Nyugat-Európában. Szülei csak azért nem vándoroltak ki Németországba – noha nem kulimunkára hívták őket, édesapját például kórusvezetőnek –, mert úgy látták, az otthoni életszínvonal, lehetőségek is éppen elegendők. Persze, ha tudták volna, mi következik a későbbiekben, már e sorok írója is rég német állampolgár lenne – mindkét nagymamája német nemzetiségű volt –, és semmiképpen sem vált volna magyar cikkek, tanulmányok, könyvek írójává. És ezen esettanulmánnyal sem kellene vesződnie.

Egy a lényeg: olyan közegből származik, amelyben a vándorlás sosem számított deviáns cselekedetnek, megfutamodásnak. Hanem a felemelkedés legitim módja, bevett stratégia. Sőt, ma már egyenesen ajánlott, az otthonmaradásnak, vagy ahogyan a helyi kisebbségi és a magyarországi politikai elit is szajkózza: a szülőföldön maradásnak (amelyet tehát az elit preferál) önmagában véve semmi értéke sincs. Üröm csak akkor vegyül az örömbé, ha az elvándorolt kivagyiskodva tér vissza egy-két hétre évente, eljátsza a sikeres embert – miközben mindenki tudja, külföldön a társadalmi ranglétra alsó harmadában foglal helyet.

Háborús idők

A történet 1991-ben vett fordulatot, amikor kitört a jugoszláviai háború. A nyár során egyre többet hallott arról az ember, hogy a katonaköteles fiatalok vagy a behívott tartalékosok Magyarországra menekülnek. Baráti társaságunkban is téma volt ez, hisz szeptember közepén kellett bevonulnunk az akkor még reguláris, háborús bűnökkel nem terhelt Jugoszláv Néphadseregbe. Noha többen emigrálásra biztattak bennünket – szüleink félelmükben viszont fel sem merték tenni e kérdést, legalábbis nekünk nem –, én egyik barátommal úgy döntöttem, bevonulunk. A szó szoros értelmében prózai oka volt ennek: Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényétől voltunk elájulva, amely egy katonai általános iskolában játszódik, egy totalitárius intézményben. Egyszerűen kíváncsiak voltunk, tényleg úgy működik-e az egész, ahogy kedvenc regényírónk megírta. Nos, később beláttuk, ez a koncepció merő balgaság volt – a valóság sohasem utánozza így a művészetet. Főleg nem, ha háború van.

A bő egy év során számos menekülttel találkoztam, akikkel katonaként is foglalkoznom kellett, minthogy többek közt ezredírnök is voltam. Zokogó anyákkal találkoztam, akik nem csak fiukat veszítették el, de egész vagyoniukat is – a hadsereg tisztjei viszont érzéketlenek voltak problémáik iránt, illetve nem tudtak segíteni rajtuk. Legjobban a Szarajevóból menekülő, állatorvos végzettségű, magasrangú tisztek sorsa rendített meg, hiszen velük igen sok időt töltöttem el. Szarajevóból alig tudtak kimene-külni, s most kiderült: egész életpályájuk, terveik dugába dőltek. A biztos katonai pályafutás, a számos befizetés helyett most mindnyájuknak jutott egy katonai ágy, többedmagukkal éltek az ezredes doktorok a kaszárnya klubjának előcsarnokában, zacskókban tartották civil holmijaikat. Már ha volt ilyen. Ekkor találkoztam legpregnansabban azzal, milyen új életet kezdeni (a nulláról), mit jelent menekülni, migrálni.

Mivel futárkodtam is, lett volna alkalmam átszökni Magyarországra, de már a gondolattól is úgy remegett a gyomrom, hogy nem mertem kockáztatni. Egy alkalommal már majdnem elszántam magam – épp a szerb-magyar határon kémkedtünk –, de az őrt „neutralizálnom” kellett volna, és a boszniai muzulmán katonatársamat nem volt szívem lelőni, noha akkor már a szerb egységek („egységeink”) már a boszniai muzulmánokat lötték.

Békeidők

Ahogy leszereltem, egy hét után, 1992. szeptember 28-án Budapestre utaztam, mert már korábban kaptam egy ösztöndíjat a magyar államtól a Nemzetközi Előkészítő Intézetbe, amelyben az egyetemi felvételre készítették fel azokat a diákokat, akik a határon túlról érkeztek, azaz a környező országban élő magyar kisebbség tagjait. Formailag ez az Intézet arra szolgált, hogy az ideérkező külföldi diákok megtanuljanak magyarul. Az esetünkben ez eleve nevetséges volt.

Az egyéves tartózkodási engedélyt maga az intézmény intézte – ha jól emlékszem, öt hétig is eltartott, amíg visszakaptuk az útlevelet és meglett az engedély. De legalább intézni nem kellett semmit személyesen. Ó, a boldog békeidők!

Csinos lányok előnyben

A következő ősszel aztán megkezdtem egyetemi tanulmányaimat. Ekkor az ember szíve még örömmel volt teli: felvették az egyetemre, ösztöndíjat kap, sikerült kollégiumi szállást szereznie. Még az is logikusnak tűnt, hogy csak újabb egy évre adják meg a tartózkodási engedélyt. Szállásbejelentőt a kollégiumban kaptunk, ösztöndíjpapírt, iskola-látogatási bizonyítványt az egyetemen. Nem lehetett túl nehéz elintézni, s ezt abból gondolom, hogy nem is emlékszem erre. A következő évre annál inkább. 1994 őszén az Izabella utcai hivatalban kellett sorba állni – ugyanazon, ám friss papírokkal. Először hét órát kellett várni, majd még egy alkalommal öt órát. Még szerencse, hogy egy régi kedves barátnőmmel egy időben mentünk, dumálva kissé gyorsabban telt az idő. De már akkor felfigyeltünk, hogy egyes sorstársak – akiket a kollégiumból ismertünk látásból, s tudtuk, felsőbbévesek, Erdélyből (Romániából) és Kárpátaljáról (Ukrajnából) származó jogászhallgatók – milyen otthonosan mozognak az épületben, illetve az udvaron, hiszen ott végződött a sor. Jöttek-mentek, ki az irodából, be az irodába, el hamburgerért, amit előttünk majszoltak el komótosan a lépcsőház korlátjára támaszkodva, majd nem sokkal később, miután újra bementek az irodába, sietve távoztak. Mi pedig étlen-szomjan, vécézési lehetőség nélkül ácsorogtunk.

Az igazi meglepetés engem azonban akkor ért, amikor szóbanforgó barátnőmmel végül bejutottunk az ügyintézőhöz. F. úr nevére, arcára a mai napig élesen emlékszem. B.-t úriember módjára előre engedtem

F. ügyintéző úrhoz. Ekkor már minden gyorsan haladt, úgyhogy B. megvárta, míg én is végeztem F. úrnál. Nos, ekkor estem csak hanyatt. Ugyanis a csinos B. három évre kapta meg a tartózkodási engedélyt, én viszont csak kettőre. (Igaz, ha nem tudom, hogy ő három évre kapta, akkor viszont elégedett lettem volna a kettővel, hisz a kettő pont eggyel több, mint az egy.) A poén persze az egészben az, hogy mindkettőnknek ugyanolyan papírai voltak: ugyanonnan származtunk, Vajdaságból, ugyanabban a kollégiumban laktunk, ugyanakkora ösztöndíjat kaptunk, és ugyanarra az egyetemre is jártunk másodévesként, bár más karra. Hogy F. úr csakis pofára osztályozhatott, az a napnál is világosabb volt előttünk.

Ha nem is a diszkrimináció, de a sorbanállás és a közben tapasztalt élmények olyannyira megihlettek, hogy a következő nyáron egy esszé pályázatra erről is írtam – meg is nyertem az első díjat. Ezzel kezdődött el írói pályafutásom, ha úgy vesszük. Igaz, az esszében az eset csak a kereket szolgáltatta, illetve a helyszínt, ahol elgondolkodom a haza, az otthon, az idegenség fogalmáról.

A migráció mint ihlet

De a migráció, az utazások során szerzett élményeket más munkáimban is megörökítettem. A határon a mai napig összeszorul a gyomrom, ha meglátom a vámosokat, rendőröket, határőröket. A csempészekről kiver a hideg veríték. Róluk novellát írtam, a határokon átívelő kulturális (pontosabban „kulturális”) cserekereskedelemről, illetve a vendégmunkások szenvedéskulturájáról egy tanulmányt, ami egy amerikai folyóiratban jelent meg. Ezt nem dicseksvésből mondom, hisz tudós sem lettem, pusztán azért, mert e témák öröközdek és fölöttébb inspirálóak. Ahogy Günther Grass mondja: „a legjobb angol nyelvű könyveket emigránsok írják, ahogy itt, Németországban is ragyogó könyvek születnek törökök tollából, és így van ez egy sor más országban is. Általuk is gazdagabbak leszünk.” Igen, ez így lehet – csakhogy amíg az ember földi halandó, egyszerű vándor, e- és imigráns, ebből a gazdagságból éppen semmit sem érez.

Menni vagy maradni

Két év múlva már kulturáltabb körülmények közepette hosszabbítottam meg a tartózkodási engedélyemet, valahol a Hősök tere környé-

kén volt a hivatal. Végzősként, azaz már az egyetem befejezése előtt elkezdtem otthon, Újvidéken dolgozni – míg le nem diplomáltam, ingáztam. Utána pedig eszem ágában sem volt újabb tartózkodási engedélyt vagy letelepedési engedélyt kérni, minthogy sem jogalapom, sem pénzem nem volt rá. 1998-ban ráadásul izgalmas időket éltünk Szerbiában, elkezdődött a koszovói konfliktus, a független médiában dolgozva, amolyan ellenzéki értelmiségiként volt mit látni. Kortársaim közül azonban rajtam kívül szinte senki sem tért haza a Vajdaságba, legalább kilencven százalékuk Magyarországon maradt, s ha hatalmas erőfeszítések révén is, de megszerezte a magyar állampolgárságot.

A NATO elől a NATO-tagállamba

Aztán 1999. március 24-én a NATO elkezdte bombázni Jugoszláviát – amit hazámnak sosem éreztem, de azt természetesként éltem meg, hogy állampolgára vagyok. S mivel e „hazát” szolgáltam egykor katonaként, a mai napig úgy vélem, ez az állam tartozik nekem – minthogy én bőven megadtam neki azt, amit tőlem kért.

Előző nap, 23-án hagytam el az országot, hogy Budapesten átvegyek egy irodalmi díjat. Pedig előző nap, azaz 22-én telefonált Magyarország belgrádi nagykövetségének egyik alkalmazottja, akivel kapcsolatban álltam mint „ellenzéki értelmiségi”, hogy hagyjam el az országot, ők is mindjárt indulnak, jön a bombázás. Azt mondtam, ma nem megyek sehova, holnapra szól a jegyem. Alig valamit is csomagoltam a táskába, egyrészt, pár napra minek, másrészt feltűnni sem akartam a határon mint egy menekülő. Pedig határozottan éreztem, és valójában „tudtam”, hogy bombázás lesz, s emiatt alighanem Magyarországon ragadok. Mert háborúzni nyilván nem fogok hazajönni. Így is történt. A szerb határőr egyébként gratulált irodalmi díjamhoz, a magyar viszont morcosan kérdezte: menettérti-e a vonatjegyem. Elővigyázatosságból persze olyat vettem – csakhogy éppen a szerb hatóság megtévesztésére. A NATO-bombázás elől egy NATO-tagállamba menekültem amely 8 nappal korábban lett e katonai szövetség tagja. Az aztán különösen érdekes is volt, hogy a Budapestre menekült szerb értelmiségiek hogyan szidták a NATO-t és a NATO-ba frissen belépett Magyarországot is... Igaz, valójában nem a NATO elől menekültünk mi, hanem éppen a szerb hatóságok elől.

Kezdetben úgy tűnt, illetve abban reménykedtünk, hogy Slobodan Milošević gyorsan megadja magát, és hazamehetek. Akkortájt

az érvényes jugoszláv útlevéllel harminc napig lehetett Magyarországon tartózkodni minden egyéb kötelezettség nélkül. De a napok múltak, a bombázás intenzitása csak nőtt. Munka (pénz) után kellett volna nézni, és a tartózkodás jogosultságát is elintézni. Felkerestem a külügyminisztériumban belgrádi kapcsolatokat, de nem segített: azt ajánlotta, a harminc nap lejárta előtt lépjek ki az országból a magyar-román határon, de Romániába be se lépjek, hanem rögtön forduljak vissza. Ezt a cselt persze már ismertem korábbról, azoktól, akik nem rendezték itt papírjaikat, viszont a hadkötelesség miatt nem mertek belépni Jugoszláviába sem.

A halott menekülő a jó menekülő

De a magyar-román határ nincs közel, így inkább menekültstátus iránt folyamodtam. Előtte még felkerestem a Helsinki Bizottság magyarországi elnökét, aki fejét fogva csak annyit mondott: nem tud mit mondani. Illetve ugyanazt, mint a külügy embere: lépjem át valahol a határt, aztán forduljak is rögtön vissza, a magyar határőrség beenged, nem fog a senki földjén hagyni, hisz magyar vagyok mégiscsak. Felvilágosított, hogy menekültstátust úgysem fogok kapni, mert hiába, hogy ellenzéki újságíróként dolgoztam, az nem bizonyíték arra, hogy üldöztek, illetve hogy esetleges hazatérésem után bármi bajom esne. Az sem perdöntő, hogy időközben kigyulladt azon épület 12. emelete, ahol a munkahelyem volt. Kollégáim kábeleken lógva menekültek meg, szerencsére közülük senki sem halt meg, csak azok a liftben ragadtak, akik más cégnél dolgoztak az épületben. Ez viszont éppen semmi, ahogyan az sem jelent semmit, hogy időközben a rezsim újságírókat gyilkoltatott meg. Hiszen általánosítani nem lehet, velem meg nem történt semmi... Vagyis a magyar hatóság menekültként akkor tudott volna elismerni, ha újságíróként Szerbiában már megöltek. De legalábbis félholtra vertek, s éppen újságírói munkám okán, s nem valami más miatt.

Pecsétes fecni

Múltak az emigráns napok, s nem maradt más hátra, beadtam a menekültügynél a kérelmet. Az útvelemet elvették, és adtak egy A4-es formátumú papírt (fecnit), ez volt az ideiglenes igazolvány: rajta a nevem, pár személyes adat és szállásom címe (egy barátom fogadott be

lakásába). Fénykép sehol. A pecsét is úgy nézett ki, hogy egy krumpliból bármikor elkészíthető lett volna. Azaz könnyedén hamisítható. Nem tudom, ha igazol egy rendőr, mit tett volna velem. Kötve hiszem, hogy látott volna már ilyen igazolást, miszerint elbírálás alatt állok, mert a XX. század legvégén egy szimpla cetli mégiscsak gyanút kelt.

Egy másik, szintén a Vajdaságból átmenekült íróval és családjával múltattuk az időt. Közben nyilatkoztam német, japán, magyar tévéknek, rádióknak, lapoknak, még a Wall Street Journal dél-afrikai tudósítójának, aki most Budapesten dolgozott Jugoszlávia-szakértőként. Legjobban a német ZDF fizetett az interjúkért (mások meg egyáltalán nem, igaz, a ZDF-en meg is lepődtem). Íróbarátom úgy gondolta, hogy legjobb, ha a köztársasági elnökhöz fordulunk állampolgárság reményében, mégiscsak író, talán szolidáris lesz. Én viszont úgy gondoltam, hogy a hatalmon lévőknel keresek protekciót. Rossz döntés volt. Sikerült ugyan meggyorsítani az eljárást, de csak befogadott státust kaptam, ami pusztán a lébecoláshoz, a semmittevéshez volt elegendő. Itt lehetek, de nem dolgozhatok.

Illegális írás

Még szerencse, hogy írni illegálisan is lehet, már amennyiben a munkaügyi ellenőrök sohasem kaptak el valakit, hogy megszegi a munkavállalási törvényt, midőn épp írását körmöli. Bezzeg ha az építőiparban dolgozna az ember... S még mondják, hogy írni veszélyes. Ebben az értelemben éppen nem.

Pár évvel később egy söntésnél támaszkodva valami szülinapi bulin neki is szegeztem a kérdést az éppen aktuális miniszterelnököknek: te, tudod-e, hogy az a határon túli író, aki egy magyarországi lapba ír, és úgy szeretne honoráriumot kapni érte, hogy abból ne üssék le a mindenféle adót (társadalom- és nyugdíjbiztosítási illetéket is, amiből persze az író munkavállaló később semmit sem lát), valójában illegálisan dolgozik? Törvénszegő? Emiatt már én is sokszor „ingyen“ írtam, hiszen képtelenség volt felvenni a pénzt, hacsak az adott média nem volt hajlandó néminemű csalfintására.

Nem tudom, más országokban mi a szabály, de pusztán logikailag nézve, az, aki eladja egy írását, amit menekültként munkavállalási engedély nélkül írt az adott országban: illegális munkavállaló.

A referenciális csoport

Aztán megbukott a szerb rezsim. Tizenegy nappal később megkaptam volna a hosszabbítást még egy évre a menekültügyi hatóságtól, de úgy döntöttem, inkább visszakérem az útlevelemet, és meglátogatom legalább a szüleimet. Még egy ideig Budapesten éledegéltem, aztán hazaköltöztem, visszamigráltam, immár másodszor. Kaptam ösztöndíjat, könyvet írtam, de aztán elfogyott körülöttem a levegő. Falun éltem, ami gyakran unalmas, és az internet is igen lassú volt. 2006 október-novemberében aztán egy olyan munkaaajánlatot kaptam, amit erősen meg kellett fontolnom. Egykori istápolóim, segítőim, haverjaim kerültek olyan pozícióba egy egyébként főleg a költségvetésből finanszírozott intézményben, hogy engem is megkérdezhettek, dolgoznék-e velük, nekik. És ami ráadásul a szakmámba vág, munkatapasztalatom van, egyetemi végzettségem is maximálisan megfelelő.

Mint akinek úgy néminemű társadalomtudományi műveltsége, mint migrációs tapasztalata akadt, úgymond elméleti szinten gondoltam át az ügyet. Ugyan nem írtam fel egy kettéosztott papírra a negatívumokat és pozitívumokat, de fejben azért tisztáztam: milyen érvek szólnak az otthonmaradás, s mi a migrálás mellett? Mik a taszító-, s mik a húzóerők?

A falu mellett nem sok szólt, leszámítva azt, hogy ott többnyire jól éreztem magam, kényelmesen ellaktam, és még pénzem is volt, mert ilyen-olyan munkákból jól elvoltam, ráadásul főnökök nélkül. Szabadúszóként dolgoztam többnyire, összesen négy hónap munkaviszonyt (s így egészségügyi és nyugdíjbiztosítást) tudtam felmutatni. De éppen ez utóbbi esett súlyosan latba a mérleg másik serpenyőjén: bejelentett állással bírni egy EU-tagállamban azért többet jelent, mint bármi a még mindig bizonytalan Szerbiában. A baráti köröm, ismerőseim, kortársaim – azaz a referenciális csoport – is mindig úgy tekintett a kérdésre, hogy ha az ember valahol jó ajánlatot kap, menjen. Sőt, a többség inkább az anyagi kényszer miatt adta fejét vendégmunkáskodásra vagy akár az áttelepedésre – az utóbbi években a háború mint olyan nem jelenthetett taszító erőt. Csakhogy akadt egy kézenfekvő probléma: újabban az alacsonyabban kvalifikáltak, főképpen a szakmunkások inkább Szlovéniában és Crna Gorában vállalnak munkát. És nem pusztán anyagi okokból, hanem azért, mert ott tárt karokkal fogadják őket. Mikrobusz hozza s viszi őket, a papírjaikat is rögtön intézi a munkaadó. És inkább mennek oda, mint a sokkal közelebbi Magyarországra, ahon-

nan akár minden hétvégére hazautazhatnának volna családjukhoz, párjukhoz. Ám Magyarországról általános tapasztalatuk nem csak az, hogy a munkaadó végül átveri őket, de a papírjaikat sem intézi el, s ők maguk sem tudnak boldogulni. A szakmunkások körében tehát – legalábbis az én „mintavételem” alapján – Magyarország megszűnt célállomásnak lenni. Pedig a távoli Szlovénia is EU-tagállam. Magyarországra csupán egy réteg igyekszik: olyan fiatalok, akik kétkezi munkásként helyezkednek el pl. megamarketekben raktárosként, árufeltöltőként – a multinacionális vállalat két kézzel kap értük, bejártatott az engedélyek intézése, munkásszálláson laknak, és kb. minimálbérért dolgoznak. De erre csak az fanyalodik, akinek otthon az égvilágon semmi lehetősége sincs.

Egyébként falunkból a magasan kvalifikált réteg, már aki akart, rég távozott. Azok közt pedig, akik Magyarországon fejezték be tanulmányaikat, alig valaki tért haza. Legfeljebb olyanok – közgazdászok, kereskedelemmel foglalkozók, vállalkozók –, akik hazatérve ottani kapcsolatrendszerüket használták fel a bizniszben, kapcsolatot képezve Szerbia és Magyarország (és más államok) közt.

A húzóerők...

...közt elsősorban a szakmai lehetőség merült fel, a relatíve biztos állandó munkahely magas bruttó fizetéssel (miközben a nettó bér maximum a korábbi életszínvonalamhoz elegendő, vagy még arra sem a budapesti árak miatt). Hovatovább, ismerős terepre érkezem, 8-9 évet éltem már a fővárosban, rengeteg barátom, ismerősöm s testvérem is itt él. És felmerült bennem az is, hogy ha még kudarcot is vallok a munkám során, legalább a magyarországi papírjaimat el tudom intézni, idővel beadom a letelepedési kérelmet, majd az állampolgárságát – a törvény ráadásul most igen kedvező, lehetővé teszi a honosítást, minthogy nem csak mindkét nagyapám született magyar állampolgárnak (mindkettő 1905-ben), de apám is magyar állampolgárként született 1942-ben, amikor is a magyar hadsereg pár évre visszafoglalta (megszállta – értelmzés kérdése) Bácskát. És ez azért is felmerült bennem, mert noha magyarországi írószervezetek tagja vagyok, sőt, kuratóriumi tag az egyik miniszter kinevezése révén, egyre nehezebb megszerezni a turistavízumot, amely kezdetben 180 nap alatt 90 napnyi tartózkodást tett lehetővé, de éppen ekkor, novemberben már csak 30 napot engedélyeztek fél év alatt. Tehát akkor mi lesz majd 2007 januárjától, amikor Schengen

méginkább bekeményít? Bár ezt meg sem kellett várni – kb. egy éve, azaz 2006 őszétől a szabadkai magyar konzulátus méginkább szűkeklűbben méri a vízumokat (nyilván nem saját ötletétől vezérelvén), csupa rémtörténetet hallani, ki hány napra kapja meg a vízumot – már ha be meri adni a kérelmet, hisz sokan meg sem próbálkoznak, tudják, eleve reménytelen. A határ egyre inkább lezárul a pór nép előtt. De még a művészek előtt is! A legszurdabb esetek egyike az volt, amikor egy zenész nem kapott vízumot (mert otthon nincs állandó állása), noha egy olyan rendezvényre hívták meg, amelyet a magyar kulturális minisztérium is támogatott.

Tehát húzóérből számos akadt, marasztalóból nem sok. Ám éppen novemberben csörgött a telefon, egykori újvidéki főnököm hívott. Kocsit küldtek értem – állami autót –, a tartományi kormányfővel és a tartományi parlament elnökével találkoztam kétszer is. Rögtön azzal kezdtem, hogy én döntöttem, megyek Budapestre, noha állással kecsegtettek, sőt, hogy az adott párt színeiben lehetnék képviselő a köztársasági parlamentben, minthogy kellene nekik fiatal magyar értelmiségi... De mivel politikusi pályafutásra sosem vágytam, nemet mondani könnyű volt.

„Hagyjál már”

Ám ha tudtam volna, mi vár rám, lehet, hogy valami állást vállalok a kormányzatnál. Novemberben kezdtem el gondolkodni a migráláson, decemberben végképp döntöttem – szüleimnek óvatosan kellett adagolni, noha csupán 240 kilométerről van szó (csak éppen közte van egy szép határ) –, ám a következő év július 19-én tudtam munkába állni! Az egyik hibám (ha ez az én hibám) az volt, hogy nem tájékoztam kellőképpen a magyarországi munkavállalási feltételekről. Karácsonytájt egy biliárdozás során tudtam meg azt egy időközben már Magyarországon dolgozó havertől, hogy először is a munkaadónak a területi munkaerőügyi központtól kell kérnie engedélyt, és ez egy hónapig tart. Derült égből villámcsapás! Én úgy gondoltam, február egytől már munkába állhatok. Hogy miért hittem ezt, ma már nem tudom megmagyarázni. Mások korábbi tapasztalataiból indultam ki: akit állandó munkaviszonyba vesz fel egy cég, viszonylag simán elintézheti a papírokat.

Ám amikor barátaimtól, ismerőseimtől érdeklődtem, mit hol kell beszerezni, semmit sem tudtam meg. Többségük ugyanis már letelepedett, ki könnyebben, ki hosszas huzavona után, és már nem emlékeztek

pontosan. Ráadásul többéves történetekről van szó – bátyám például tíz év után intézte el a letelepedést, mert nem volt hajlandó magát alávetni a megalázó egészségügyi vizsgálatoknak –; s keveredtek bennük a dátumok, a helyszínek, az ügyintézés menetrendje. De leginkább az volt a jellemző, hogy nem pusztán nem tudtak pontosan visszaemlékezni, de nem is akartak. Mintha hátrítottak volna, el akarták volna felejtetni az egészet – tipikus módon, ahogyan a szociálpszichológia is mondja, a rossz, kellemetlen élményeket egyszerűen törölték agyukból. Többször is azt hallottam: „jaj, hagyjál már ezzel, nem is emlékszem”, „hogya is volt?, hát fogalmam sincs, de rég volt, hál istennek”, „kérdezz meg valaki mást”, „ugyan, ne idegesíts már ezzel, örülök, hogy vége”. Az egyedüli hasznos tanács az volt, hívjak fel egy erre specializálódott ügyvédet. Végül két ügyvédi iroda számát sikerült megkapnom.

Ügyvédi „tanácsok”

Az egyiket személyesen kerestem fel. Most persze én is úgy vagyok vele, hogy nehéz visszaemlékezni. A lényeg: az ügyvéd készségesnek mutatkozott: igen, tudnak segíteni. Fizetnem majd akkor kell, ha megkapom a tartózkodási engedélyt – így utólag már tudom, ez téves információ volt, hisz nekem végül tartózkodási vízumot kellett szereznem. Elmondtam, hogy egy zártkörű részvénytársaság alkalmazna, amely valójában állami, hiszen költségvetési pénzből él – tehát nem valami kis vállalkozásról van szó, amely esetleg gyanút kelt a hatóságokban. A bruttó jövedelmem nagyobb lesz a minimálbérnél, tehát ezzel sem lesz probléma. A lakásbérleti szerződéssel sem. Mi kell még? Nos, előbb nézzük, milyen más lehetőségek vannak – ajánlotta. Mert szerintem szép az, hogy egyetemi diplomám van, és szakemberként vennének fel, de ez a hosszabb és nehézkesebb út. Az én szakmám ugyanis nem hiányszakma, tehát a Munkaerő-ügyi Központ belekötethet, ha a cég beadja ott a munkavállalási engedély-kérelmet. A kérelem elbírálása pedig egy hónapig tart. De például sokkal egyszerűbb, ha választunk egy hiányszakmát – takarítóból például mindig kell, abba sohasem kötnek bele. Az is lehetséges, hogy valójában egy másik cégen át csináljuk meg, ez bevett gyakorlat: van egy cég, amely ugyan nem működik de facto, hanem csak de jure, de oda felvehetnek pl. takarítónak a minimálbértől kicsit nagyobb összegben. Hogy mégsem minimálbéren legyek, mert az átlátszó. És ha megkapom a munkavállalási engedélyt és a tartózkodásit, utána már munkahelyet is cserélhetek – ha jól értettem

akkor, s jól emlékszem ma vissza. Orvosi vizsga is kell, ha pedig nem fűlik hozzá a fogam, akkor tízezer forintért szereznek ők igazolást, hogy alkalmas vagyok munkára, ez igazán nem gond.

Mégis úgy döntöttem, nem akarok én egy létező is, meg nem is létező cégnél takarítóként alkalmazott lenni – az nem lehetséges, hogy visszautasítsák cégem kérelmét! Az ügyvéd mindenesetre azt is elmondta, hogy nagyon ügyesen kell beadni a kérelmet a Munkaerőügyi Központba, és azt ne is tüntessék fel, hogy szerb nyelvtudás kell a munkakör betöltéséhez, mert az diszkriminációnak számít és nem lehet feltétel. – Utóbb bebizonyosodott, hogy mégis meg lehet jelölni feltételként, bár hogy ez a döntés során mit nyomott a latban, nem tudni. Az igazán furcsa lenne, ha nem számítana, hiszen ma már a kvalifikáltabb állások meghirdetésekor szinte mindig szerepel a nyelvtudás.

Az ügyvéd kezembe nyomott pár űrlapot, hogy ha mégsem a takarító verziót választom, vigyem el a cégbe, ott töltsék ki stb. Ha bármi másra szükségem van, miután megvan a munkavállalási engedély, szóljak, segítenek a tartózkodási engedély beszerzésében. Utána pedig a letelepedésben is. Fizetnem akkor kell, ha megvan az engedély – ötvenezer forint körül lesz, mondta.

Az ügyvédi irodából úgy jöttem el, ahogyan egy másnapos ember gondolkodik az átmulatott éjszaka után: Hol voltam? Ki mit mondott? Hová kell menni? Mi a sorrend? Mennyibe kerülhet az egész? Mikor állhatok én munkába? Szóval akkor előbb a munkaadón múlik minden? Ekkor már februárt írtunk.

Költsünk el sok pénzt!

Január végén béreltem ki egy lakást egy régi ismerősömtől. Leendő munkahelyemtől három percre, a belváros központjában. Az ár kissé húzós – havi hatvanezer forint –, de utánajárással sem kaptam volna sokkal olcsóbbat, s főleg nem jobbat. Ehhez jön még a rezsi – közös költség, gáz, áram –, kb. havi huszonötezer forint. A munkámhoz elengedhetetlen az internet és a tévé. Ez ügyben elmentem az egyik szolgáltatóhoz, s ekkor éreztem, darázszerűségekre nyúltam. Nem elég, hogy ki tudja, mikor kapok fizetést, addig pedig csak költök, de még egy ilyen szolgáltatás igénybevétele is macerás. Még jó, hogy az egyik barátom pont e kábeltelevíziós, internetes és fix telefonos szolgáltatónál tanácsadó – így „csupán” egy hónapba került, amíg bevezették. Úgy mond, lényegtelen apróságnak tűnik

ez a migráció során – ám nem az, egyáltalán nem az. Internet nélkül ma szinte halott az ember, lényeges információkat nem tud beszerezni, sem folyamatosan kommunikálni. A net-kávézó pedig mégis más.

Mi a magyar?

A cégnél sem haladtak a leggyorsabban a dolgok. Ha magyar állampolgár lettem volna, már aznap megkőthetjük a szerződést, és pár nap alatt munkába álllok. De hát külföldi vagyok. Az is kiderült, hogy helyzetemet bonyolítja, nem is EU-s állam polgára vagyok. Hanem szerbiai. Ami ma az egyik legrosszabb „ajánlólevél” Európában.

A cég lelkiismeretes munkajogásza vette kezébe az ügyet, aki nek viszont nem volt tapasztalata hasonló esetekben, hiszen a külföldi munkavállaló e vállalatnál ritka, mint a fehér holló, és főképpen nem az utóbbi időkben vettek fel külföldit állandó munkaviszonyba. Először is, mivel külföldi vagyok, a Munkaerőügyi Központban meg kellett hirdetni egy állást egy hónapig. Igen ám, de erre bárki jelentkezhet – előnyben vannak a magyar állampolgárok, utána következnek az EU-s állampolgárok. Ha ilyen nem jelentkezik, akkor adhatja be a cég az én kérelmemet. A munkajogással azon morfondíroztunk, mit találjunk ki. A magyar egyetemi diplomám olyan végzettséget jelöl, amelyet Magyarországon csak ezen egyetem ezen karán adnak ki, sehol másutt. Tán csak nem fog jelentkezni valaki a kollégák közül... És ha ezt összevetjük a szerb nyelvtudással, nyert ügyem van – tudtommal más szerbiai e szakra sosem járt, Szerbiában pedig nincs is ilyen szak (ezt onnan tudom, mert ott honosítottam a diplomámat). Vannak tudományos publikációm, könyvem – ezt is fel lehet tüntetni. Szakmai tapasztalatom is van, többéves, csak az a probléma, hogy Szerbiában valójában a fekete- avagy szürkegazdaságban működtem. De igazolást persze tudok hozni, amely, ha úgy vesszük, igaz, ha meg mások úgy veszik, hamis... Egykori munkáltatóm persze írt egy ilyet, azért is el kellett természetesen külön utaznom Újvidékre. És ami igazán vicces: a szerbiai érettségi bizonyítványomat is be kellett mutatnom. A probléma csak az, hogy a kétnyelvű bizonyítványomat annak idején a budapesti egyetem kérte be, hogy aztán el is vesztésék. Vajdaságban csak egy szimpla szerb nyelvű igazolást kaptam, hogy igen, ott végeztem. Mármost, a „szabályok” szerint ezt a hivatalos magyarországi fordítóirodánál kellene lefordíttatnom, nem kis pénzért (nemrégiben talán ötezer forint volt egy oldal). Cselhez folyamodtam:

Vajdaságban a többségében magyarok lakta településeken, de a tartomány egész területén is hivatalos nyelvnek számít a magyar, tehát a magyarul kiadott okmányok ugyanúgy érvényesek, mint az államnyelven kiadottak. Tehát a helyi önkormányzat hivatalos fordítójával készíttettem el a fordítást – mivel ismerős, hát ingyen. És persze az egészben az a „tréfás”, hogy ha Magyarországon végeztem el az egyetemet, azt nyilván nem tehettem meg középiskolai végzettség nélkül – akkor pedig minek még ide is emennek igazolása? A választ azóta sem tudom.

Feleség-hiány

A legviccesebb esetre is ekkor került sor – igaz, több nem akadt: még a papírok gyűjtögetése során (lásd még: ösközösség – gyűjtögető életmód) felhívott a munkajogász. „Nincs véletlenül egy magyar állampolgárságú felesége? Mert nézem a jogszabályt, és ha lenne, akkor megspórolhatnánk ezt az egész munkavállalási engedélyes procedúrát!” – „Hát” – válaszoltam –, „sajnos véletlenül nincs magyar állampolgárságú feleségem, de másmilyen sincs.” „Nos, akkor éppen itt az ideje átgondolnia ezt a kérdést is!” – nevetett.

Nomen est omen

Egyébként mind a napig folyamatosan problémát jelent a nevem. Tudniillik Szerbiában átírják a magyar neveket saját helyesírási szabályaik szerint: így a Tóth-ból Tot lesz, a Kovácsból Kovač. Az én utónévem viszont olyan, hogy átírva egy magyarországi biztosan nem tudja kiolvasni, mi is lenne ez (noha egy közismert névről van szó). Az útlevelemben tehát *szerbesen* szerepel a nevem, az egyetemi diplomámban viszont szépen, helyesen magyarul. Időközben Szerbiában mindenki jogosult arra, hogy anyanyelvén írassa be nevét a hivatalos papírokba, igazolványokba, az útlevelbe is (más kérdés, hogy az, ami engedélyezett, jogos, a gyakorlatban szinte keresztülvihetetlen, ezért az egyszerűség kedvéért, hisz különben csak az idő múlna, mindenki marad az átírt névnél...) Igen ám, de a magyar hatóságok zöme ragaszkodik az útlevelben szereplő, „hivatalos” névhez. Magyarul csak akkor írható (tehát ékezetekkel pl.), ha én magam töltöttem ki egy papírt (mint például a lakcímbejelentőt). Apró probléma, hogy nevemben az egyik szerb betűn az útlevelben alig látható egy specifikus szerb jel, tehát méginkább „el-

csúszik” a nevem. Ám tanulságként az állapítható meg, hogy amíg Szerbiában törvény garantálta jog, hogy egy kisebbségi saját anyanyelve szabályai szerint írhatja nevét, addig Magyarországon egy határon túli magyar hivatalosan a szerb szabályok szerint írhatja le a nevét... Még szerencse, hogy a szerbiai hatóságok latin írásmóddal adják ki az útlevelet, noha a cirill írásmód a hivatalos (elvben a cirill és latin írásmód egyenrangú, de a hatóságok a cirillt alkalmazzák inkább).

Napok

És ahogyan népmesékben mondják: telt-múlt az idő, a télre tavasz jött. (S majd a nyár is.) Hogy pontosan mikor is adta be a jogász a munkavállalási engedély iránti kérelmet, nem tudom, valamikor március második felében. Közben otthon még egy izgalmas feladat várt rám: a sok ide-oda utazgatás közepette betelt útlevelem, illetve nem maradt volna benne elegendő hely az új vízumnak. Még jó, hogy otthon együtt focizgattam az egyik rendőrrel, kinek köszönhetően az új útlevelet egy nap alatt megkaptam. Ám a C-típusú vízumot, amely novemberig volt érvényes, át kellett üttetnem az új útlevélibe. Miniszteri papíromat lobogtatva nem álltam be a sorba, az egyik konzulnál próbálkoztam. Igen ám, de ekkor derült ki, hogy 180 nap alatt csak harmincat, nem kilencvenet tartózkodhattam volna Magyarországon – ezt a konzulátus hivatalnoka vette észre. Megkérdezte: „és kihasználta már a harminc napot?” Csak hápogtam meglepetésemben: „nem, nem” – hazudtam. „A határőrök nem kérdeztek semmit?” – „Nem, nem” – mondtam. Ami igaz is, a határon hol felírták az adatokat, hol nem. Sőt, korábban egyik ismerősömtől, akinek az egyik határmenti magyarországi faluban volt valami kávéháza, ahová a falusi határőrök is bejártak, mesélte: a határőrök – állítólag – azt a nem hivatalos parancsot, azaz ajánlást kapták, hogy a vajdasági magyarok esetében ne számolgassák a napokat. – Most szerencsém volt: az egyik konzul ismerte a nevemet (írásaimat), és gyorsan intézkedett, de a legfontosabb az volt: nem harmincnapos, hanem kilencvennapos vízumot kaptam. Ami azért fontos, mert így egyáltalában visszautazhattam Magyarországra. Hiszen ha gondosan összeszámolják a már az országban töltött napokat, úgy nemhogy további napokat nem kaptam volna – ami egyszerűen a további ügyintézés miatt is szükséges volt –, de ki is utasíthattak volna az állam területéről. Mindez azt jelenti, hogy az a földi halandó (szerb állampolgár), aki nem tud C-típusú vízumot kapni, hisz

odahaza nincs állandó munkája, vagyona, biztosítása stb., valójában nem tud személyesen ügyintézni Magyarországon, tehát D-típusú vízumot szerezni. Hacsak egy ügyvéd nem szaladgál a dolgai iránt...

Egy év nem egy év

Ami ún. „schengeni vívmány” ott, az „schengeni botrány” emitt. Miután a C-típusú vízumom ismét rendben volt, madarat lehetett velem fogatni. Csak a tétlenkedés, a várakozás kezdett idegesíteni. Elmúlt egy hónap, és a Munkaerőügyi Központ nem adott választ. Május másodikán aztán szólt a munkajogász: pótlás kell. A magyar egyetem által kiadott diploma fénymásolata nem elegendő: az eredeti közjegyző által hitelesített fénymásolata kell. Hát sipirc közjegyzőhöz, ez gyorsan is ment (1560 Ft) – de legalább azért boldog lehettem (egyébként az egész folyamat során minden egyes kis ügy elintézése siker, tehát boldogságként éli meg az ember), mert ha csak ebbe kötöttek bele, a többi talán rendben van, sem magyar állampolgár, sem Eu-s nem jelentkezett hát az álláshirdetésre. Igaz, a munkajogász megemítette, hogy jelentkezett egy szociológus nála, de aztán gyorsan lebeszélte. Eszerint csal az emlékezetem: tehát először is egy hónapig meg kellett hirdetni az állást, majd akkor adta be a cég az én jelentkezésemet? A fene tudja már. Ugyanakkor az is kiderült – semmiféle központi nyilvántartásnak nyoma sincs, tehát a munkaerőügyi hatóság nem tudja (vagy nem akarja) megnézni, az adott számú diploma tényleg pl. a nevemre szól-e.

Aztán vártuk a postát, rendszeresen e-mailoztam a jogásznak, jött-e valami. Egyszer aztán szólt, mehetek a Munkaerőügyi Hivatalba, megkaptam az engedélyt! Rohantam is, kétórás várakozás után azonban kiderült – ők postázták a cégnek. Miközben a munkajogász azt kérte, nehogy postázzák, ők mégis. És várhattunk újfent a levélre. A levél ugyanabból a kerületből három hét alatt érkezett meg. Az egyéves munkavállalási engedély viszont május elejétől volt érvényesség – hiszen a céggel kötött szerződést is be kellett adni, és mivel a munkajogász is tudta, hogy csak egy évre lehet megkötni, előredátumozni össze-visz-sza viszont nem lehet, hiszen kiszámíthatatlan, mikor mit kapok meg, értelemszerűen májustól a következő év április végéig kötöttük meg az első szerződést, ami egyébként még egyik felet sem kötelezte semmire. Hiszen ha nem kapom meg majd a munkavállalási, D-típusú vízumot, akkor az egész úgy, ahogy van, értelmetlen és érvénytelen.

Ki mit tud?

Az egy évből tehát a posta miatt is elúszott vagy három hét. Ekkor néztem meg a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal honlapját, mit is kérnek a D-típusú munkavállalói vízumhoz. Annyiban már rutinos voltam, semmi értelme előre összeszedni papírokat, ha mindig a legfrissebbeket kérik. Felhívtam a másik ügyvédi irodát, miben tudnának segíteni. Azt mondták: semmiben. Gyanítottam: egy-két hónap-pal korábban látott ugyanis napvilágot az a hír, hogy a Nemzetbiztonsági Hivatal kutakodik a migrációs bizniszben utazók körül. Nagyon helyes, gondoltam, hiszen pár évvel ezelőtt részt vettem egy olyan zárt-körű, igen exkluzív beszélgetésen, ahol az volt a téma, meg kell-e adni a kettős állampolgárságot a határon túli magyaroknak. (Egykori) elnök, külügyminiszter, akadémiai elnök, világhírű közgazdászok, politológusok, írók voltak ott jelen, és új információként jegyezték meg, amikor megemlítettem: aki akar, úgyis áttelepül, és elintézi az állampolgárságot is, ha van pénze, hiszen számtalan ügyvédi iroda erre specializálódott, és noha a korrupció bizonyíthatatlan, lehetetlen nem észrevenni, hogy nemcsak etnobiznisz van, de migráns-biznisz, állampolgárság-biznisz is. Az ország, a nemzet legnagyobb koponyái ezt meglepődve hallgatták, talán el sem hitték a fiatal vajdasági akárkinek – én meg még sohasem éreztem azt jobban, hogy minél magasabb pozícióba jut valaki, minél bölcsebb és elismert szakmájában, annál inkább eltávolodik a hétköznapi valóságtól.

Még korrumpálni sem lehet

Egyébként az egész procedúra során sohasem láttam vagy érzéltem azt, hogy lehetséges volna a hivatalnokokat korrumpálni. Sok értelme sincs, mindent ki kell várni, a toláblakoknál ülő ügyintézők pedig igen ritkán döntenek – ők csupán átveszik a paksamétát. Lehet, hogy protekcióval gyorsítható mindez, de úgy tűnt, ennek sincs sok értelme: pár napot nyerhet az ember, esetleg nem kell sorba állnia, de ez minden. Ez viszont olyan kis és lényegtelen előny, hogy egyfelől mondjuk sokat fizetni érte nem érdemes, másrészt persze ha kis összegről van szó, ugyan miért kockáztatna a hivatalnok? Ebben az értelemben a rendszer talán nem rossz – másik oldalról nézve viszont túlkomplikált, tehát az állam részére is pluszkiadásokat von maga után.

A szimpla papírok

A munkajogász írt egy új szerződést, amely a munkavállalási engedély megadásának napjától volt hát érvényes, vagyis május elejétől, azzal, hogy a munkavállalási vízum másnapján lép voltaképpen érvénybe. Elmentem a bankba, ahol évek óta tartom a pénzem, és kértem egy igazolást, hogy van annyi pénzem, amennyi elegendő lesz az első fizetésig a megélhetéshez. Ez hatszáz forintba került. Azon, hogy egészségügyi biztosításom van-e, nem is gondolkodtam, noha a BÁH honlapja jelezte, ez is kell. Mivel ha minden igaz, Szerbia (illetve az egykori Jugoszlávia) és Magyarország közt van érvényes szerződés e témában (legalábbis a sürgősségi eljárásra). Az ügyvédi iroda munkatársa viszont váltig azt állította, hogy nem kell lakásszerződés – azt majd a tartózkodási engedély kérelmezésekor kell beadni. Ám a BÁH, illetve a szabadkai konzulátus honlapján ez is kritériumként szerepelt. Próbáltam felhívni a konzulátust, meg is kaptam – az automatát. Nyomogattam a megfelelő gombokat, de sehol semmi. Hogy a külföldre való telefonálás mennyibe került, nem tudom. Mindenesetre úgy döntöttem, a főbérlelővel írunk szívességi lakhatási szerződést (két tanúval), és a földhivatalban kiváltom a lakás tulajdoni lapját. Ez a hely vált a kedvenc hivatalommá: ha az ember pont hétkor, nyitáskor ott van, igen gyorsan elintézi az ügyet. „Mindösszesen” négyezer forintért. Gondoltam, ha már ott vagyok, kiveszem két példányban, de felvetődött, ugyan minek? Később egy pillanatban ezt megbántam – aztán mégsem, mert amikor később újat kellett kérni, nem lett volna érvényes, mert elmúlt egy újabb hónap...

Az ellenőrzött ellenőreinek ellenőrzése

Talán mindent felsoroltam. Hazautaztam, falunkban újfent elmentem a fényképészhez. Egy néni, aki alighanem Németországban vendégmunkáskodott, felháborodottan konstataulta, hogy itt vagy háromszor drágább e szolgáltatás, mint nyugaton. És még sorban is kell állni! Hát persze: kereslet – kínálat; az kétségtelen, hogy a vízumbiznisz haszonélvezőinek sorában a fényképészek az élen járnak.

Majd elutaztam Szabadkára, beadtam a papírokat, szerencsére emiatt nem kell beállni a sorba. Az igaz, hogy ott nem lehet befizetni az ötven eurós illetéket, hanem elküldik az embert az egyik bankba, de ez már semmiség. Persze nem árt tudni, hogy az ötven euró vagy két euróval

több, a banknak illetéket kell fizetni. Ám örömöm ezúttal sem lehetett felhőtlen: nem mást felejtettem el (de honnan tudhattam volna?), mint a lakásszerződés két tanúja személyi igazolványának fénymásolatát prezentálni. Faxoljam el Budapestről, mondta az ügyintéző – ezt már nem kell személyesen intéznem. Csakhogy a két tanú egyike éppen Londonban volt, a másik pedig szintén gyakran van vidéken. Utóbbit telefonon elértem, az egyik kiskocsmában hagyta a fénymásolatot, a másik tanút meg kellett várnom. Aztán faxoltam. A vízumot június elején igényeltem. És rághattam tovább a körmömet, hiszen úgy a honlapon az szerepelt, miképpen az ügyintéző is azt mondta: az elbírálás 4-8 hét. (Az új törvény életbelépése, azaz 2007 júliusa óta ez már csak harminc nap). Megkérdeztem az ügyintézőtől: vajon a Szabadkán most beadott paksamétát hol bírálják el? A belügyben, mondta. Világos, gondoltam, a belügyminisztériumban. Csakhogy ma Magyarországon ilyen nevű intézmény nincs – nyilván az Igazságügyi és Rendészeti Minisztériumra gondolt. Az is világos volt előttem, semmi értelme ismerőseimet protekció reményében hívogatni, gyorsítanák már meg az ügyintézését. Ám azt azért mégsem értem teljesen, hogy a magyar hatóságok által kiadott engedélyek, igazolások, bizonyítványok sorát miért nézi át még egyszer egy újabb magyar hatóság? Hogy még több hivatalnoknak legyen munkája? A magyar hatóságok nem bíznak egymásban? És bizony nem egylépcsős folyamatról van szó – humoreszkbe illő az egész: a magyar hatóságok által kiadott papírokat ellenőrzi egy másik magyar hatóság, mely ezek alapján kiad egy újabb papírt. Ilyesféle papírokkal felszerelkezve kell elmenni egy újabb hatósághoz, amely megint ellenőrzi az ellenőrzés alapján kiadott papírokat ... és így tovább, míg bele nem szédülünk.

Ez lenne hát az a nagyfokú szabadság, amelyet az ekkor érvényes, 2001. évi XXXIX. számú, a külföldiek beutazásáról és tartózkodásáról szóló törvény preambulumban emlegetett a jogalkotó? Miszerint is: „*D*” típusú vízum kibocsátásáról a vonatkozóan a tagállamok nagyfokú szabadságot élveznek, kibocsátásakor azonban figyelembe kell venni a külső határok biztonságához fűződő uniós érdekeket. A szabályok kimunkálása során a tagállamok jellemző jogi megoldásait is figyelembe vettük.

Mi is lenne hát a „jellemző jogi megoldás”? Egymás ellenőrzése, az ügy bonyolítása? És miért van (volt) az, hogy még az ügyvédi irodák sem tanulták meg öt év alatt, hogy a D-típusú munkavállalási vízum „*legfeljebb 1 évig terjedő időszakra, további külön engedély nélküli tartózkodási lehetőséget biztosít*”. Azaz nem kell tartózkodási engedély.

Örök körforgás

Hogy kész a munkavállalási vízumom, arról júliusban értesültem – öt hét múlt el a kérelem beadása óta, tehát nem kellett megvárni a nyolcadik hetet. Újfent egy örömhír! Ekkor már leginkább otthon, Szerbiában tartózkodtam, számolgattam a C-típusú vízum révén kihasználható kilencven napot. Noha ez egyáltalán nem könnyű feladat, az útleveélbe ütött pecsétek alapján lehetetlenség rekonstruálni, hány napot is tartózkodtam eddig Magyarországon. A munkavállalási vízumot természetesen nem egy évre kaptam meg, hiszen ha a munkaerőügyi központ május elejétől április végéig adta meg az engedélyt, most értelemszerűen (?) szintén április végéig kaptam meg a munkavállalási vízumot, tehát két hónap és egy hét elúszott. Olyan tehát, hogy egyéves vízum, gyakorlatilag nem is létezhet. De akkor elvben minek meghirdetni?

Másnap, szerdán Budapestre utaztam, és rögtön jelentkeztem a cégnél. Csütörtökön megkötöttük az újabb szerződést, és indultam volna a tartózkodási engedélyt csináltatni. Beszereztem egy bejelentőlapot (az adott kerület önkormányzatától), újfent készítettünk egy szívességi lakhatási szerződést újabb dátummal, azaz a vízum kiadásának napjától (nehogy belekössönek abba, hogy a korábbi már „régí”). A munkajogász felhívta egy régi ismerőst, kivel együtt jártak egyetemre, s e témában járatos, sőt, ha jól érttem, a BÁH-ban dolgozik, mit is kell vinnem. Azt mondta, elég a lakásbejelentő és a vízum. Nagyszerű – minden megvan!

Hétfő reggel indultam neki az újabb kalandnak – vélhetőleg az utolsónak, gondoltam. Éppen negyven fok körüli volt a hőmérséklet, bár a BÁH épületében működött a légkondi. Cédulát téptem, aztán olvasgatni kezdtem. Hol vannak már a sorban állós, ácsorgós idők! És cigizni is nyugodtan lehet az udvaron. Úgy másfél óra várakozás után újfent kimentem rágyújtani, egy fiatalember szívta mellettem, és az ingére ki volt tűzve az „Ügyintéző” jelvény. Megszólítottam, hogy csak egy picit kérdést tennék fel, beszédbe elegyedtünk, s kiderült: eleve rossz típusú sorszámot húztam, nekem csak lakcímbejelentési kötelezettségem van, nem kell tartózkodási engedély. Viszont a lakcímbejelentő űrlap egyáltalán nem jó, most már és nekem egészen másik kell. És újfent kell friss tulajdoni lap is. Mert azóta, hogy Szabadkán beadtam a vízumkérelmet, már elmúlt egy hónap. Kedvesen elmagyarázta, és egy megfelelő űrlapot is adott, csak nekem, mint mondta – kérdés, más akkor honnan szerezheti ezt be? Aztán jót nevetgélünk azon, hogy új a törvény, elsején lépett

életbe, jönnek az új rendeletek, és még ők, az ügyintézők sincsenek teljesen tisztában az újdonságokkal. Hovatovább, fél év múlva ismét új jogszabályok lépnek érvénybe a „schengeni vívmányok” okán.

Most csak az volt a probléma, hogy a lakástulajdonos éppen vidéken volt, csak másnap tudtam vele aláíratni a papírt. Elrohantam a Földhivatalba is, de akkora sor volt, hogy inkább ismét a reggel hét órát választottam másnap. Gyakorlottan már másoknak magyaráztam, hol kell sorba állni, fizetni, miképpen kell kitölteni az űrlapot – gyorsan végeztem, ismét négyezerért.

Szerdán egykor kezd a BÁH, már előtte negyven perccel ott voltam. Míg hétfőn „kínai nap” volt, e napon „japánok” érkeztek többen, természetesen ügyvédestől. Ismét volt időm elgondolkodni. Többek közt azon, hogy az ember óhatatlanul előítéletek rabjává válik: ha azt látja, a kínaiaknak milyen gyorsan megy minden, megfogadja, többet kínai kaját nem eszik. A japánoknak azt rója fel, mit tettek a II. világháborúban. Az erdélyieknek, hogy milyen jogon léptek be az EU-ba, amikor „mi, jugoszlávok”, egykor sokkal fejlettebbek voltunk. És különben is, mindenki menjen a fenébe, a magyarok milyen... s itt egy sor káromkodás következik. S hogy e téma megírásához egy Dosztojevskij kellene – *Megalázzottak és megszorítottak...*

Minden jó, ha a vége jó

Az ügyintézőhöz harmadikként, igen gyorsan bekerültem. Még mindig azt hittem, hogy igazolványt kapok. De csak beszedte a papírokat, átnézte, a bejelentő lap egyik részét letépte, ráütött egy pecsétet, visszaadta, s azt mondta: végeztünk. Hogyan? – kérdeztem. Most akkor még hová kell menni? Sehová, mondta unott arccal. Én pedig a boldogságtól üdvözült arccal, magamat peckesen kihúzáva, gyors léptekkel haladtam el a váróteremben ücsörgők közt.

Ám ezzel még mindig nem volt vége, a cégnél is rendezni kellett egy halom papírt. Be kell jelentkezni az Országos Egészségügyi Pénztárban (ott sem ment minden elsőre), magánnyugdíjbiztosítót intézni, aztán adószámot. Munka- és tűzvédelmi előadásra járni. A postán 2200 plusz 300 forintért erkölcsi bizonyítványt kérni a rendőrségtől (ami még nem érkezett meg, s kétkem, hogy tudnak velem valamit kezdeni, ha nem vagyok a nyilvántartásban – és ugyan miért lennék ott?) Az üzem orvos újfent elküldött az összes létező orvosi vizsgára: először is háziorvost

találni (háromszáz forint vizitdíj), vér- és vizeletvétel, szemorvos, EKG (újfent háromszáz forint vizitdíj). A tüdővizsgálat viszont 4500 Ft-ba került, mert noha az adott kerületi tüdőszűrőbe mentem, ahol ki van írva, a kerületi lakosoknak ingyenes, azt mondták: még nem vagyok hat hónapja biztosított. A szemorvos azt mondta, ha értékelné is a leleteket, az 7 ezerbe kerülne, tehát majd értékelje az üzemorvos.

Azon aztán nem is lepődtem meg, hogy bizonyos értékeim öt hónap alatt ha nem is az egekbe szöktek, de magasak lettek. Hát azóta diétázom. És ha nagyon erőszakoskodnék, talán rögtön betegszabadságot is kérhetnék... Ez lenne a mese vége: a szegénylegény ugyan elnyerte jutalmát a királytól, miután kiállta az összes próbát, éppen csak az egészsége sínylette meg.

Fejlődés? De hová?

Végezetül, mintegy szórakozásképpen, olvassunk bele a Magyar Köztársaságnak a harmadik országbeli állampolgárok beutazásáról és tartózkodásáról szóló, 2007. évi II. törvényébe. Mely így kezdődik: „Az Országgyűlés a szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló európai térség fokozatos létrehozásában történő közreműködés, valamint az Európai Unió és az azon kívüli országok társadalmi és gazdasági fejlődésének előmozdítása érdekében – az Alkotmány 58. §-ában foglaltakra figyelemmel – a harmadik országbeli állampolgárok beutazásáról és tartózkodásáról a következő törvényt alkotja:” – és következik a törvény.

De itt meg is állhatunk. A bevezető azt állítja: az EU és az azon kívüli országok társadalmi és gazdasági fejlődésének előmozdítása az érdek. Lehet, hogy belemagyarázás, sértettségem mondatja velem, de enyhén szólva felemás érzést kelt bennem az, hogy a törvény az EU-t és az azon kívüli országokat említi: nem az egyes embert, nem a migrálót. Az meg méginkább ellentmondás, hogy miközben az EU, ezen belül is tehát Magyarország fejlődése a cél, egy harmadik országbeli állampolgár beutazása és itt tartózkodása elé számtalan olyan akadályt gördítenek, amely ugyan szükséges lehet az ország biztonsága, vagy a honi munkaerő védelme (!) érdekében, de azt már nehezebb elhinni, hogy ez az ország fejlődését mozdítja elő.

A törvény megalkotói például elolvashatnák azon elemzéseket, amelyek azt mutatják ki: minden egyes határ a gazdasági, társadalmi fejlődést csak akadályozza. Nem kis mértékben.

Melléklet a költségekről

A munkavállalás során akadnak közvetlenül a procedúrához köthető költségek:

Orvosi vizsgálatok két alkalommal: kb. 26 ezer Ft

Kétszer földhivatal: 8 ezer Ft

Vízum: 50 euro plusz két eurónyi illeték

Banki illeték: 600 Ft

Diploma közjegyző általi hitelesítése: 1560 Ft

Űrlapok, fénymásolás, fényképek: kb. 3000 Ft

Telefónálgatás információkért, fax: kb. 5000 Ft

Utazgatás (haza-vissza, városi): kb. 300 euro

Azaz kb. 143 ezer forint, kb. 550 euro.

Emellett azonban ott vannak a közvetlen költségek, addig is élni kell valamiből, míg tart az eljárás és az ember hivatalból hivatalba rohangál, a két ország közt is. Esetemben ez legyen hat hónapnyi idő, havonta négyszáz euróval. Noha nem volt feltétlenül szükséges, hiszen otthon is maradhattam volna januártól júliusig, hat hónapig mégis úgy béreltem lakást, hogy nem volt fizetésem. Ez rezsivel együtt hatszor 400 euró. Magyarán, ha otthon maradok és továbbra is dolgozgatok ezt-azt, vagy ötezer euróval több pénzem lenne. Igaz, ebből levonhatjuk például a baráti sörözéseket, amikor ismerőseimmel beszélgettem arról, hogyan intézték el ők a papírjaikat, vagy amikor a szívességi lakhatási szerződés adójával és a tanúkkal ücsörögtem.

SZLOVÁK–MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET

MIROSLAV MICHELA

Emlékezet, politika, Trianon

*A legújabbkori szlovák–magyar kapcsolatok „új kezdetének” kontextualizálása**

Az 1980-as évek végén a szocialista táborban lezajlott változások Kelet-Közép-Európa társadalmi fejlődésének egy történeti szempontból viszonylag rövid, ám intenzív korszakának végére tetek pontot. E változásokkal megkezdődött a múlt újbóli ártértékelésének az egész társadalmat mozgósító folyamata. Mindezt Csehszlovákiában – épp úgy, mint a többi posztszocialista országban – a nacionalizmus egyfajta reneszánsza követte: több évtizedes „kényszerű mellőzöttség” után újjáéledve poraiból, s újból elfoglalva helyét az addigi osztályszempontok alapján folytatott politikai diskurzusban. Többek között Rogers Brubaker felhívta arra a figyelmet, hogy a nacionalizmusnak a posztszocialista országokban kimutatott sikertörténetében nagy szerepe van annak, hogy már 1989 előtt is intézményesült. A volt szovjet tömb országainak politikája ugyan antinacionalista volt, de nem antinacionális. Ezekben az országokban az új, „osztályok nélküli társadalom” megteremtésének igyekezete mellett továbbra is élt és intézményesült a nemzeti elvre épülő társadalmi kategorizálás, amely az etnikai értelemben felfogott nemzetet konkrét területhez kötötte.¹

* Készült az *Identita a verejné postoje maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1918–1938* VEGA 1/4536/07 projekt keretében.

¹ Részletesebben lásd Brubaker, Rogers: *Nationhood and the national question in Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account. Theory and Society* 23, 1994. 47–78. (Magyarul: Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új kerektek között*. Budapest, L'Harmattan, 2007.) Szlovák kontextusban lásd: Ferencová,

A közép-kelet-európai szocialista tábor megszűnése után épp a nacionalizmus volt az, amely betöltötte a hiányzó társadalmi kohéziós erő szerepét, s egyben a korabeli politikai elképzelések legitimációs tényezőjeként is működött. Az adott társadalmi-politikai feltételek így jelentős mértékben hozzájárultak a „nemzeti múlt” iránt megnövekedett érdeklődéshez, illetve ahhoz, hogy a szomszédokhoz való viszonyt ennek függvényében definiálják. Ebből a szempontból Szlovákiában a szlovák–cseh, illetve a szlovák–magyar viszony került a viták középpontjába. Ez – politikai aktualitása mellett – annak is köszönhető, hogy immár szabadon lehetett olyan témákkal foglalkozni, amelyek korábban tabunak számítottak, vagy mellőzve voltak. Különösen jelentős mérföldkő volt ebből a szempontból a Szlovák Köztársaság 1993. január 1-jei megalakulása. Az 1990-től kibontakozó politikai pluralitás a szlovák történetírás tematikai gazdagodását is magával hozta, egyben azonban a „nemzeti múlt” jellegéről folytatott vitához vezetett, amelynek utórezgései máig érezhetők.² Ennek a látszólag csupán a történeteseket érintő problémának a szakmai szempontok mellett erős politikai és ideológiai felhangja is volt, amely elsősorban a 20. század első felének politikai hagyományaiból eredeztethető. Tanulmányomban a nemzeti történelem reprezentációjának az 1918 és 1945 közötti időszak magyar–szlovák diskurzusában való megjelenését kívánom vizsgálni, amelyet az újkori szlovák–magyar kapcsolatok egyik fontos elemének is tekintek. Figyelmem középpontjában elsősorban a *trianoni szindróma* jelensége fog állni.³

Michaela: Od ľudu k národu: Vytváranie národnej kultúry v etnografickej produkcii v Československu a Maďarsku. *Etnologické rozpravy*, Vol. XIII, 2006/2. 104–133.

² Ez a konfliktus akkor érte el tetőpontját, amikor a Szlovák Köztársaság Oktatási Minisztériuma eljuttatta az iskolákba M. S. Ďurica *Dejiny Slovenska a Slovákov* (Szlovákia és a szlovákok) című könyvét, amelynek szemlélete komoly felbolydulást keltett. Ezzel kapcsolatban lásd Okružli stôl: Slovensko a fenomén Ďurica. *Kritika & Kontext*, 1997/2–3.; Findor, Andrej: Národná identita ako naratívna konštrukcia. *Sociológia* 32, 2000/1. 57–79.; *Historický časopis*, 2002/2. 233–378. Lásd még: Krekovičová, Eva: Identity a mýty novej štátnosti na Slovensku. (Náčrt slovenskej mytológie na prelome tisícročia). *Slovenský národopis* 50, 2002/2. 147–170. Lásd ma a Lex Hlinka-féle diskurzust Szlovákiában.

³ Annak ellenére, hogy történeti értelemben a jelen téma a csehszlovák–magyar kapcsolatok tárgykörébe tartozik, dolgozatomban elsősorban a szlovák–magyar kontextusra összpontosítottam, mivel Csehországban főleg a cseh–német kérdészt aktualizálják.

A nacionalizmusok egyik fő sajátossága az, hogy a nemzetet saját példaképekkel (pl. hősökkel), történetekkel, hagyományokkal és történelemmel felruházott kollektív szubjektumként értelmezik. A nemzettudat, amely megszemélyesített jellege miatt cselekvő szubjektumként érzékelhető, nagyfokú szenzibilitással viseltetik az olyan egyes témák és összefüggések iránt, amelyek a dicső és tragikus narrációkból összeálló „történelmi tapasztalatok” egyénileg átélt, de kollektív módon rögzült részei. A nacionalista diskurzus a nemzet kategóriáját visszavetíti azokba az időkbe, amikor a nemzeti identitás még nem tartozott a csoporttudatot meghatározó tényezők közé.⁴ Ebből a szempontból a „nemzeti történelem” olyan konstrukció, amely a jelennel és a jövő víziójával szoros kapcsolatban álló „nemzeti múlt” történeteinek szelekcióján alapul. Így az olyan típusú kérdések, mint a honnan jöttünk és hová tartunk, a valóság utólagos legitimálását szolgálják. A fentiekben elmondottak is jelzik, hogy nem létezik a múlt kizárólagos interpretációja, illetve az interpretációk „értelmét” jelentős mértékben meghatározza az, hogy már elbeszélésük előtt működésbe lépnek olyan komponensek, amelyek a kulturális emlékezet kódjait közvetítik. Az emlékezés rekonstruálja a múltat, amely ezáltal állandóan aktuális dimenziót nyer. A múlt újabb és újabb rekonstrukcióját többek között a folytonosság megszakadása is kiválthatja, amely valami újnak a kezdetét jelenti, s a múlt újbóli értékelését is magával hozza. A kollektív emlékezet az egyén szocializációja során alakul ki, miközben hordozója térben és időben korlátozott. A kollektív emlékezet sikeres reprodukciójához emlékezeti fogódzókra, saját identitását kifejező szimbólumokra, az emlékezet kijelölhető helyszíneire, intézményesült háttérre van szükség. A kulturális emlékezet a múlt szilárd pontjaira épül rá. Ezeknek az ünnepségeken való részvétel általi rendszeres jelen idejűvé lényegítése, illetve rituális ismétlése, kijelöli a valóság értelmezésének kereteit.⁵ Ezen elképzelések reprodukálásában közreműködik a politikai hatalom, amellyel az adott csoportok rendelkeznek vagy épp nem rendelkeznek. A jelentős sorsfordulók következményiként bekövetkező változások mind a magán-, mind a közéletben, az

⁴ A nacionalizmus problémájához lásd Findor, Andrej: Limity a možnosti skúmania „národov”: od reálnych skupín po kategórie praxe. *Sociológia* 38, 2006/4. 313–326.; Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004.

⁵ Bővebben lásd Assmann, Jan: *Kultura a pamät'. Písma, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách Starověku*. Praha, Prostor, 2001. 31–61. (Magyarul: Assman, Jan: *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 2004.)

iskolaügyben, a domináns csoportok kirakataként szolgáló nyilvános tereken nyomot hagynak. E folyamat során a lakosság egészének és az eliteknek a társadalmi státuszában változások történtek. Eközben pedig a múlt másfajta reprezentációjára alapuló ideológia került domináns helyzetbe. Különösen a modern társadalomra jellemző, hogy hatalmat és ellenőrzést akar szerezni a múlt rekonstrukciója fölött, s egyben egyetlen diskurzust és szimbólumrendszert akar kizárólagossá tenni.

A közös történelem új kezdőpontja

A nacionalizmus eszméjének elterjedése során az etnikailag és kulturálisan sokszínű Habsburg Birodalomban a 19. században kiéleződtek az interetnikus kapcsolatok. Az egyes népcsoportok, illetve a nemzeti mozgalmak vezetői között keletkező feszültségek a „nemzeti múlt” reprodukciójáról szóló viták is jelentősen befolyásolták. Lásd például a közismert vitákat a honfoglalásról.⁶ A nemzeti mozgalmak vezetői által megfogalmazott emancipációs és integrációs célok fokozatosan komplex érvrendszerre formálódtak, s a monarchia belpolitikai színterén egymással versengő emlékezetekként is jelentek meg. A változást szorgalmazó néhány, többé-kevésbé sikeres kísérlet ellenére a monarchia etnikumainak helyzete 1918-ig nem változott (kivételt az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés és Horvátország különleges státuszának elismerése jelentett). A történelmi Magyarország vezető rétegeinek az egységes nemzetállam kiépítésére irányuló törekvései szembekerültek valamennyi nem magyar nemzeti mozgalom elképzeléseivel. Ugyanakkor az egyes nemzetiségek között már a dualista monarchia idején megjelentek azok a politikai elképzelések, amelyek a „történelmi államiság” felújításának gondolatát propagálva, a „saját anyaországukhoz” való csatlakozás elvére épültek.

A szlovák lakosság és a szlovák elit azonban továbbra is a történelmi Magyarország keretein belül gondolkozott, noha megjelent a többek között a szlovák kultúrintézmények megtorlása által is szimbolizált dualista nemzetiségi politika határozott bírálata. A nemzeti mozgalmak szempontjából az első világháború eseményei egyfajta katalizátorként hatottak. A későbbi győztesek oldalára állt nemzeti mozgalmak

⁶ Lásd pl. Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová (szerk.): *Mýty naše slovenské*. Bratislava, AEP, 2005.

kíváncsiak nagyrészt teljesültek. Annak ellenére viszont, hogy a nemzetek önrendelkezési jogát a háború utáni európai határok meghúzásának alapelveként deklarálták, ez különböző stratégiai és gyakorlati számítások miatt a gyakorlatban csak részben valósult meg.⁷

Az 1918-as évet (a magyar diskurzusban inkább az 1918–1920-as időszakról van szó) képzeletbeli „zéró pontnak”, más kifejezéssel élve „új kezdetnek” is nevezhetjük, amely egyben a szlovák–magyar, illetve a magyar–szlovák kapcsolatok alapvető átértékelésének folyamatát is elindította. 1918/20-ban megszakadt a korábban erőteljesen hangsúlyozott ezeréves államiság kontinuitása, és a történelmi Magyarország szimbolikusan Szent István királytól eredeztetett egysége. Ezzel egy időben került sor a szlovák „nemzeti múlt” pozíciójának intézményes megerősítésére, amely során számos korábban rögzült szimbólum új, aktuális értelmet nyert. A szlovák nacionalista narratívákban ez az alapvető változás a sötét színekkel lefestett „ezeréves elnyomás” végére tett pontot. A magyar nacionalista diskurzus viszont mindezt „nemzeti katasztrófaként” értelmezi.⁸

A társadalmi változások jelentős elemét képezték a hatalomban bekövetkezett cserék. Szlovákiában teljesen új politikai rendszer került bevezetésre, miközben az addigi domináns elit szinte teljes egészében hatalmát veszítette, sok esetben el is hagyta addigi működésének helyszínét. A helyükre a volt „kisebbség” képviselői kerültek. Az átértékelés és lecserélés folyamata viszont nem mindenhol zajlott párhuzamosan, s elsősorban a helyi viszonyoktól, a jelzett folyamatokban szerepet játszó elitek elképzeléseitől, illetve a helyi közösségek tagjainak attól a képességtől függött, hogy ezeket a változásokat milyen mértékben fogadták/utasították el. Ebben az időszakban befejeződött „Szlovákia” mint nemzeti territórium kanonizálása, amelyet a *Tátrától a Dunáig* terjedő területként definiáltak, ami a mai napig a szlovák diskurzusban a szlovákság élettereként értelmeződik. A múltba való visszafordulás is – diametrálisan más körülmények között – új értelmeket nyert, s általa elsősorban a nemzetállamként kiépülő Csehszlovák Köztársaság stabilizását és élettartamát kívánták megerősíteni, illetve meghosszabbítani. Ezzel függött össze az a folyamat, amelyet Lubomír Lipták szlovák történész metaforikusan „a pidesztálokon való helycseréknek” nevezett.

⁷ Lásd Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

⁸ Az emlékezet és emlékezés témájához: Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. L'Harmattan, Budapest, 2004.

A folyamat során a nyilvános terek új megnevezéseket és új arculatot is kaptak.⁹ A szlovákok és magyarok közötti mai feszültségek játéktere több esetben a nyilvános tér kisajátításáért és birtoklásáért folytatott versengéssel hozható összefüggésbe. Ebben a versengésben a maga legitimációs potenciálja miatt épp a „nemzeti történelem” válik gyakran főszereplővé.¹⁰ A szlovák narratívák leginkább arra a nagymorva tradícióra hivatkoznak, amely már a 19. században is a hivatalos magyar múlt ellenképeként jelent meg. Ennek a hagyománynak alapvető jegye a szlávok/szlovákok kulturális felsőbbrendűségének és az adott területre formált elsődleges jogának a hangsúlyozása. A „közös nagymorva örökség” hangsúlyozása a „csehszlovák egység” eszméjének egyik legfontosabb legitimációs elemévé vált. Azonban a különböző szlovák és cseh narratívák egymás között is versenyeztek.¹¹ Az 1918-ig tartó magyarországi múlt negatív reprezentációit a „nemzeti elnyomatás” és a „nemzeti szabadságharc” válogatott eseményei kapcsán rendezett megemlékezések is erősítették. Például a „Habsburg” vagy „magyar feudális elit” negatív képével voltak összekapcsolódva. Ennek is szerepe volt a „modernista” és a „tradicionális” irányzatok politikai küzdelmében. A „csehszlovák nemzeti egységet” alátámasztó narratívákkal együtt szerepet kaptak „Szlovákia” és a „szlovák nemzet történelmének” kialakításában. Az iskolai tankönyvekben, de a nyilvános közbeszédben is, ezek a változások a „nemzeti szabadságért folytatott küzdelem” lineáris folyamatának hangsúlyozásában manifesztálódtak, miközben Nagymorávia története mellett elsősorban a huszita mozgalomnak, valamint az 1848–1849-es forradalomnak –, amely során a Ludovít Štúr által vezetett

⁹ Lipták, Lubomír: Rošády na piedestáloch. Pomníky a politické zmeny pomníkov. OS, 1998/11. 12. (Magyarul: Lipták, Lubomír: *Száz évnél hosszabb évszázad*. Bratislava, Kalligram, 2000.)

¹⁰ Mannová, Elena: Nemzeti hősoktól az Európa térig. A kollektív emlékezet jelei netei Komáromban a szlovák–magyar határon. *Regio*, 2002/3. 25–44.; Strážay, Tomáš: Myths in Action: Two Cases from southern Slovakia. In: Zora Hlaváčková – Nicolas Maslowski (eds.): *The Weight of History in Central European Societies of the 20th Century*. Praha, CES, 2005. 101–113.

¹¹ Lásd: BAKKE, Elisabeth: Čechoslovakizmus v školských učebniciach (1918–1938). *Historický časopis*, 1999/2. 233–253.; Bakke, Elisabeth: *Doomed to failure? The Czechoslovak nation project and the Slovak autonomist reaction 1919–1938*. Oslo, University of Oslo, 1999.

szlovák nemzeti mozgalom szembefordult a magyar/magyarországi forradalommal – a bemutatása kapott hangsúlyos szerepet.¹²

Ezzel szemben a szomszédos magyar „nemzetállamban” – különösen az ellenforradalmi kurzusnak 1919 második felében való előretörése után – az 1918 előtti magyar politika által reprezentált történelmi Magyarország örökségével való szoros kötődésben formálódott a kollektív emlékezet. Szlovákiának „Felvidékként”, illetve „megszállt területként” való kontextualizálása a korabeli közbeszéd szerves része lett.¹³ A legfontosabb – az állam által is támogatott – történelmi ünnep az első magyar királynak, I. Szent Istvánnak az ünnepe lett, amely nem mellékesen a Horthy-rendszer politikai doktrínáját is hivatott volt legitimálni. Szent István személyében egyben az „ezeréves egységet” is ünnepelték, az integritás szükségességét történelmi, geográfiai és gazdasági érvekkel támasztották alá. A korabeli magyar közbeszéd az államhatárok revíziójától a régió problémáinak megoldását is remélte. Ez a hit olyan mindenki által ismert és társadalmilag is elfogadott irredenta jelszavak állandó ismételtetésében nyilvánult meg, mint: „*Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország!*”; „*Így volt, így lesz!*”; „*Hiszek egy Istenben, hiszek egy országban, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámadásában, Ámen!*” A történelmi Magyarország szétesése által kiváltott trauma, amelyet *trianoni szindrómaként* vagy *trianoni traumaként* ismerünk, 1945-ig intézményszerűsült, és folyamatosan napirenden volt. A trauma nagyságának érzékelését pedig olyan kifejezések szolgálták, mint a „*második Mohács*”, illetve „*a Mohácsot is felülmúló tragédia*”, de nem volt ritka a keresztény szenvedéstörténet toposzainak (töviskoszorú, keresztre feszítés) kölcsönvétele sem.¹⁴ A magyar társadalomban kialakult nézet szerint *Trianonra* folyamatosan emlékezni kell, hogy az ne merüljön feledésbe, miközben a társadalomban az a remény is tovább élt hogy a jövőben sor kerülhet e „sorscsapásnak” a jóvátételére. A trianoni trauma kollektív élményének az ilyen mély rögzülésében az „elszakított” és „elvesztett” területekkel való személyes, történelmi, kulturális, gazdasági vagy földrajzi kapcsolatok folyamatos

¹² A témához lásd Brubaker, Rogers – Feischmidt, Margit: 1948 in 1998: The Politics of Commemoration in Hungary, Romania, and Slovakia. *Comparative Studies in Society and History* 44, 2002. 700–744.

¹³ A szlovák–magyar viszonylatban annyira fontos nyelvi különbségekre mutat rá pl. http://tra.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=19&Itemid=35

¹⁴ A magyar revizionizmus történetéhez lásd bővebben Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.; Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, Osiris, 2001.

hangsúlyozása mellett nagy szerepet kapott a szomszédos országokba kerül népes magyar kisebbség létezése is.

A túszul ejtett kisebbségek

Ha kisebb fenntartásokkal is, de egyetértünk azzal a véleménnyel, hogy a szlovák többségű területeken következetesebben zajlott le az impériumváltás, mint Szlovákia magyarok által lakott déli részein. A szlovákok viszonylag gyorsan alkalmazkodtak az új realitásokhoz, s az új állam által felkínált előnyök is többnyire pozitív irányban befolyásolták lojalitásukat. Ezt az eszményi forgatókönyvet azonban már röviddel a Csehszlovák Köztársaság megalakulása után felülírták azok a félreértések, illetve politikai érdekek (nem ritkán felekezeti viszályok), amelyek a szlovák autonómizmus megerősödéséhez vezettek. Az pedig, hogy a déli határszélen a saját „anyaországa” közvetlen szomszédságában jelentős magyar kisebbség élt, számos szempontból okozott bonyodalmat a csehszlovák államnak. Az 1918 után bekövetkező politikai változások, amelyekre nacionalista szemüvegen át tekintettek, egy addiginál előnytelenebb (kisebbségi) szerepkör elfogadását kívánták meg a szlovákiai magyaroktól. A helyzetbe való belenyugvás elutasítása a magyar kisebbség társadalmi és gazdasági marginalizálódását vonta maga után, amely tovább fokozta a magyar közöség érzékenységet, s ismételten a „legszerencsétlenebb nemzet” önképének reprodukciójához vezetett. Ezt a szerepet a „nemzeti múltból” vett példák is erősítették (pl. a tatárjárás, Mohács és Trianon párhuzamba állítása).¹⁵

Mivel a történelmi Magyarország vegyes etnikumú volt, a trianoni Magyarország területén is maradtak szlovákok. Ők azonban a szlovákiai magyarokkal ellentétben sem kulturális, sem földrajzi szempontból nem alkottak erős és egységes közösséget. Asszimilációjukhoz jelentős mértékben hozzájárult a Trianon előtti és Trianon utáni magyar nemzetiségi politika jellege és gyakorlata.¹⁶ A szlovákiai magyar kisebbséghez hasonlóan,

¹⁵ *Híradó*, 1931.VIII.21, 3. Részletesebben lásd Kovács Éva: Határváltó diskurzusok: Komárom 1918–1922, 1938. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Konfliktusok és kezelésiük Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2000. 181–212; Mannová, Elena: Konštrukcia menšinovej identity v mestskej prostredí (Madari v Komárne a Lučenci (1918–1938)). In: Peter Salner – Daniel Luther (eds.): *Etnická ako faktor polarizácie mestského spoločenstva v 20. storočí*. Bratislava, Ústav etnológie SAV, 2001. 111–140.

¹⁶ Lásd: Szarka László: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2004. 181–

a magyarországi szlovákok helyzete és sorsa is hamar a Csehszlovákiában a nemzetiségi kérdés és az asszimiláció körül zajló politikai indíttatású viták és a propaganda céltáblájává vált. A magyarországi szlovákság létezése így lehetőséget teremtett a magyar nemzetiségi politika bírálatára. A szlovák–magyar kapcsolatok alakulására komoly befolyással volt az a légkör is, amely Dél-Szlovákia vegyesen lakott területein alakult ki, és ahol a szlovákok kisebbségi helyzetben voltak. A földreform keretén belül lebonyolított telepítések, a szlovák hivatalnokok, pedagógusok és fegyveres erők ide érkezése ugyan változásokat generált a régió etnikai összetételében, de nem szüntette meg a térség alapvető problémáját: a permanens veszélyeztetettség légkörét, amelyet mindkét oldalról folyamatosan tápláltak. Ezt a demokratikus államberendezkedés sem tudta kiküszöbölni. Ezzel kapcsolatban visszatérő érvnek számít a „lojalitás”, illetve a „felelősség mértékének” a felelőltetése, miközben a vitában kialakított álláspontokat alapvetően a vitázó felek mereven rögzített értékítéletei határozzák meg.

A szlovák és a magyar közösség új viszonyok közötti való szocializációja sikerességének/sikertelenségének mértékéről a mai napig – gyakran erős érzelmi töltésű és minden esetben ideológiai színezetű – vita folyik. A „másik fél” (kvázi az ellenség) negatív képe, amely a szlovák–magyar viszonyt meghatározza, nem kizárólagosan etnikai eredetű. A történelmi Magyarország, illetve Csehszlovákia társadalmi-politikai életében voltak az államhoz lojális szlovákok, illetve magyarok is, miközben mindkét csoport szoros kapcsolatokat ápolt az adott politikai rezsimmel és jól kihasználható lehetőséget szolgáltatott az állami propagandának. Ezek az aktivista csoportok azonban nem tudták elérni céljaikat, miközben sikeretelenségük okai a mai napig a megválaszolatlan kérdések közé tartoznak. És hol lehetne keresni a válaszokat? Szerintem a többségi közösségek befogadó képessége, nagyobb vagy kisebb érzékenysége felé vezet az út. E csoportok máig tartó eljelentéktelenítése „árulásuk”, illetve a másik oldaltól „kapott anyagi és morális támogatásuk” felelőltetésében nyilvánul meg. Mintha a tudatosan feledés fátyla borítaná azokat a kritikákat, amelyeket a maguk korában ezek a csoportok többek között az „anyországiuk” irányában megfogalmaztak.

Az „elszakított területeken” élő magyarok emlékezete leginkább a „nemzeti múlt” dicső vagy éppen tragikus eseményeinek rituális

192.; Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998.

felidezésében manifesztálódott. A legfontosabb „nemzeti ünnepek” mellett az emlékezés folyamatában a regionális vonatkozású emlékünnepségek is szerepet kaptak. Mivel ezek a megnyilvánulások a történelmi magyar múltat idézték, s nem ritkán a Horthy-rendszer ideológiájával is kapcsolatba hozhatók voltak, a „többségi” csehszlovák társadalom szemében a köztársaság iránt ellenséges, irredenta jelleget kaptak. A nyilvános térben így két egymástól eltérő és egymást kölcsönösen kizáró emlékezet, illetve a közös történelem egymással párhuzamos, de mégis két különböző értelmezése került szembe.¹⁷ A jelzett konfliktus a szlovákiai magyar közösség nagyobbik részében a többségtől (a szlovákoktól) való elzárkózásban, s a csehszlovák nemzeti ünnepekhez és szimbólumokhoz való viszonyban is megnyilvánult. A csehszlovák állam által szervezett ünnepekről lekecstnylően nyilatkoztak, illetve demonstratív módon elutasították az azokon való részvételt. Ez leginkább a Csehszlovák Köztársaság megalakulásának október 28-i és Masaryk elnök születésnapjának március 7-i ünnepét érintette. S noha a csehszlovák állammal szembeni negatív megnyilvánulások idővel veszítettek erejükből, az „anyaországhoz” és a „nemzeti kultúrához” való viszonyulás a szlovákiai magyarok magatartásának alapvető sajátossága maradt. Hasonló jelenségek, noha kisebb mértékben, Magyarországon is megfigyelhetők voltak, ahol felgyorsuló asszimilációjuk ellenére a szlovákok között is észlelhetők voltak az állammal szembeni „illojalitás” jelei.¹⁸ A magyarországi diskurzusban a szlovákokra 1918 után is az ezeréves közös hazához mindig hű „fiatalabb testvér” szerepét osztották. Az „idegen hódító” (ellenség) szerepe viszont a cseheknek jutott. Ennek jellemző megnyilvánulásaként a magyar politikai elit támogatta a szlovák autonomizmust, különösen az ún. őslakos elmélettel, amely az ezeréves „Szent István-i ideológián” alapuló kölcsönös együttélés történelmi, kulturális és gazdasági előnyeit hangsúlyozta.

A közös múltnak a (cseh)szlovák nemzeti diskurzus által prezentált negatív képe a (szlovák, vagy csehszlovák) nemzeti közösség fennmaradásának egyedüli esélyeként megjelölt *status quo* megerősítését és megtartását szolgálta. A jelennek a magyar nemzeti diskurzus által – hasonló érvekkel – hangsúlyozott negatív képe viszont épp a *status quo* megváltoztatásának a szükségességét szorgalmazta. Mivel mind a több-

¹⁷ Mannová: Konštrukcia menšinovej identity, i. m. 121.

¹⁸ Az etnikai revízió érdekében folyó Rothermere-kampány idején a magyarországi szlovákok egy része elutasította, hogy a kampányt aláírásával támogassa. Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökség, K 28, 1927–62–7089.

ségi, mind pedig a kisebbségi lakosság a közösen átélt múlt részese volt, mindkét oldal ennek a múltnak a maga általi felidézésével próbálta saját legitimitását erősíteni.¹⁹ Alapvető különbség volt azonban abban az eddig kevésbé hangsúlyozott momentumban, ahogyan a két ország lehetőséget nyújtott az egyéni és nemzeti jogok érvényesítésére. Ebben a tekintetben Horthy konzervatív tekintélyelvű rendszere alapvetően különbözött a Csehszlovák Köztársaság politikai gyakorlatától.²⁰

A nacionalizmus bűvópatakja

A második világháború időszaka a régióban bekövetkezett politikai változások (pl. az első bécsi döntés, a Szlovák Állam létrejötte) ellenére nem hozott jelentősebb elmozdulást a 1918 után intézményesült két nemzeti kánon egymáshoz való viszonyában. Új helyzetet teremtett viszont a népi demokratikus rendszerek háború utáni kialakulása, az ún. trianoni határoknak a párizsi békeszerződések általi megerősítése, valamint az, hogy a háborús légkör a közép-európai kisebbségi kérdés megoldásának – a „lakosság illojális csoportjainak” (a nemzeti kisebbségeknek) az utódállamokból való eltávolítását – legitimációjára volt felhasználva. Ám, amint utólag kiderült, sem ezek az alapvető momentumok, sem a totalitárius államok által újonnan kitermelt új világnézet, de az érzékeny nemzeti témák tabuizálása sem hozott megoldást, inkább csak a problémák befagyasztását eredményezték. Így a trianoni traumát is, amely – Zeidler Miklós metaforáját kölcsönözve – a szocializmus idején bűvópatakként tűnt el a föld alatt, hogy az 1990-es években ismét a felszínre bukkanva élje reneszánszát (noha már alapvetően új helyzetben).²¹ A vasfüggöny le-
hullását követő politikai enyhülés kísérőjelenségeként újból kísérletek történtek a „nemzeti múlt” (re)konstrukciójára és demitizálására. Ennek eredményeként bizonyos mértékű visszatérés következett be a két világháború

¹⁹ Lásd pl. Bačová, Viera: *Etnická identita a historické zmeny*. Košice, VEDA – Spoločen-skovedný ústav SAV, 1996. 49.

²⁰ Ez megmutatkozott az első bécsi döntést követően, amikor a Magyarországhoz csatolt területek lakossága elégedetlenségét fejezte ki Magyarország politikai, szociális és gazdasági viszonyait illetően. Vö.: Vietor, Martin: *Dejiny okupácie južného Slovenska 1938–1945*. Bratislava, SAV, 1968.; Tilkovszky Lóránd: *Južné Slovensko v rokoch 1938–1945*. Bratislava, HÚ SAV, 1972.; Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

²¹ Zeidler: *A magyar irredenta kultusz*, i. m. 83.

között rögzült ideológiai tézisekhez.²² A trauma emlékeinek és nyelvi megjelenítésének újbóli felélesztéséhez – a két háború közötti időszakhoz hasonlóan – nem kis mértékben hozzájárultak a lakosság kollektív emlékezetének ébrentartására hatást gyakorló politikusok, állami és kulturális intézmények. Noha az agresszív retorika a jobboldali radikálisok kiváltóságává vált, a Trianon-jelenséggel összefüggő momentumok továbbra is részei a szlovákiai és a magyarországi közbeszédnek, illetve szakmai párbeszédnek, s továbbra is hozzájárulnak a kölcsönös bizalmatlanság fennmaradásához. Ez az állapot, amely a szemtől szembeni kommunikációban gyakran egészen más forgatókönyvek szerint működik, a különféle sztereotípiák és mítoszok szintjén annak ellenére tovább él, hogy az értelmiség köreiből már több kísérlet is történt egy kedvezőbb légkör kialakítására és a témáról szóló konstruktív párbeszéd elindítására.²³ Egyetértek több kollégám megjegyzésével, miszerint a professzionális történeteknek nincs „végső szavuk” a történelmi köztudat formálásában,²⁴ ám bennünket a szakmai etika és a felelősségtudat is köt.

Véleményem szerint a jelenkori szlovák–magyar konfliktusos kapcsolatok megértésének egyik kulcsát épp a soknemzetiségű történelmi Magyarország felbomlása körüli kérdések értelmezése jelenti. Ez egy sokrétegű problémakör. E kérdések tárgyalása nem csupán a magyarok, de a szlovákok feladata is, miközben ennek a problémának továbbra is meg vannak a maga bel- és külpolitikai aktualitásai. Azok a törekvések pedig, amelyek a téma elhallgatását, illetve nacionalista szempontú megközelítést szolgálják (pl. az úgynevezett „szlovák” és „magyar”), a közös múlttal kapcsolatos elavult nézetek továbbélését erősítik és a közép-európai térségben meglévő feszültségek hosszú távú forrásaivá válnak.

Fordította: Simon Attila

²² Lásd Pók, Attila: *História v transformačnom procese Maďarska*. *Historický časopis*, 2005/1. 111–122.; Krekovičová, i. m.; Rupnik, Jacques: *Jiná Evropa*. Praha, Prostor, 1992.; Niedermüller Péter: *Rethinking history: time, past and nation in post-socialism*. *Focaal* 33, 1999. 25–36.

²³ Lásd pld. Zelenák, Peter (szerk.): *Slovensko–maďarské vzťahy v 20. storočí*. Bratislava, Slovak Academy Press, 1992.; Attila Simon (szerk.): *Mýty a predsudky v dejinách*. Šamorín – Dunajská Streda, Fórum Inštitút – Lilium Aurum, 2005.; *Mýty naše slovenské*; *Limes. Tudományos Szemle – Csehek és Magyarok*, 2005/2.; Štefan Šutaj – László Szarka (szerk.): *Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18. – 20. storočia*. *Regionális és nemzeti identitásformák a 18 – 20. századi magyar és a szlovák történelemben*. Prešov, Universum, 2007.; *Sic Itur Ad Astra*, 2006/3–4. stb.

²⁴ Pl. Ablonczy Balázs: *Trianon-problémák. Kommentár*, 2007/4. 57–67.; Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Budapest, Typotex, 2007.

KOLLAI ISTVÁN

Meghasadt múlt?

*Kapcsolódási pontok és ellentétek a szlovák
és a magyar történelmi narratíva között*

Emlékezet, politika

Szociológusok körében közhelynek számít, hogy a csoportidentitás, a mi-tudat sok szempontból a másokhoz képest történő önmeghatározásra épít, azaz önmagunk más csoportoktól való megkülönböztetése kerül előtérbe. Az pedig történészi közhelynek számít, hogy a 19. századi nemzetté válás folyamatában, amikor kialakultak és kiforrtak a nemzeti narratívák a közép-európai térségben, a nemzetek sokszor épp egy másik nemzettel szemben kezdték meghatározni saját identitásukat – különösen igaznak tűnik ez az állítás a szlovák nemzet-tudat kapcsán, melyben a magyarság kitüntetett (de alapvetően negatív) szerephez jutott. Mindamellet a szlovák történelemszemlélet sem mozdulatlan, a másfél évtizede független Szlovákia történetírási gyakorlata pedig akár útkeresésnek is felfogható abból a szempontból, hogy mik tekinthetők a szlovák nemzeti történelem főbb sarokpontjainak, vagy hogy a „hivatalos” szlovák történelem-magyarázat hogyan viszonyuljon bizonyos eseményekhez, jelenségekhez. Ez az útkeresés azonban kevésbé érintette a szlovák történelmi tudaton belül meglehetősen negatív tónusban feltűnő magyarság megítélését, inkább a szlovák közvélemény belső törésvonalai mentén alakultak ki viták.

Ahogy az is nyilvánvalóvá vált, hogy ezek a viták a politikától nem tudnak elszakadni, sőt, sokszor egyenesen a politika kezdeményezi

őket. Az 1998-ig tartó Mečiar-éra leglátványosabb mozzanata ilyen téren a Milan S. Ďurica által fémjelzett oktatási segédkönyv megjelentetése volt, amelynek tetemes részét a második világháborús szlovák állam hatéves történelmének taglalása tette ki, és amely Jozef Tiso személyét, történelmi szerepét próbálta meg rehabilitálni.¹ Ez a törekvés egyébként komoly vitát váltott ki a szlovák történészek körében. A Dzurinda-éra euroatlanti integrációval fémjelzett nyolcéves időszakát (1998–2006) kevésbé jellemezték látványos emlékezetpolitikai csatározások. Ján Langoš vezetésével megkezdte működését a Nemzeti Emlékezet Intézete (Ústav pamäti národa – ÚPN), melynek feladata a 20. századi totalitárius rendszerek múltjának feldolgozása 1939. április 18-tól 1989. december 31-ig, tehát az intézet a fasiszta szlovák bábállam ténykedését is vizsgálni hivatott.² Ugyancsak említésre méltó Milan Hodžának, a világháború előtti Csehszlovákia szlovák miniszterelnökének 2002. június 27-i ünnepélyes újrateremtése is. Hodža mint européer, és a közép-európai együttműködést szorgalmazó politikus vonult be a szlovák politikai emlékezetbe, újrateremtésének volt tehát ilyen értelemben hagyományteremtő jellege is.³ Ugyanígyen hagyományteremtő próbálkozásnak tekinthető Pavol Hrušovskýnak, a szlovák parlament kereszténydemokrata házelnökének 2003. januárjában tartott újrateremtése, amely a szlovák történelmet tekintette át. Előadásában kiemelt helyet kapott a történelmi Magyarország is: „a szlovák Felföld [Slovensko] nem a tárgya, hanem az alanya volt a történelmi Magyarországnak. Ennek köszönhetően nemzetünk és országunk komoly tapasztalatot szerzett, és részt vett minden olyan eseményben, mely Európát megmozgatta”.⁴ A Dzurinda-korszak emlékezetpolitikájának korlátait jelzi (magyar szemszögből), hogy a Magyar Koalíció Pártja nyolc évig úgy volt a koalíció tagja, hogy a Beneš-dekrétumok kérdéskörét még csak fel sem vetette. Amikor pedig ez a kérdés felmerült – 2002-ben, Orbán Viktor Beneš-dekrétumokat elítélő kijelentése révén – akkor a szlovák politika az „integrációs kényszer” ellenére sem habozott lefagyaszteni Magyar-

¹ Milan S. Ďurica: *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1995. A könyv lényegében egy részletes kronologikus áttekintés, hosszú szerzői magyarázatokkal.

² A többször módosított 553/2002. törvény (ún. „törvény a nemzet emlékezetéről”).

³ Lásd Mikuláš Dzurinda akkori miniszterelnök beszédét az újrateremtés alkalmából. www.vlada.gov.sk/hodza

⁴ A beszéd megtalálható a szlovák parlament (Národná rada) honlapján. www.nrsr.sk

országához fűződő kapcsolatát, ami a problémának a szlovák köztudatban elfoglalt kiemelt helyéről tanúskodik.

A 2006. évi kormányváltás óta eltelt nem túl hosszú időszakban a politika historizáló jellegének egyértelmű felerősödését figyelhetjük meg. A Robert Fico vezette kormány aktív emlékezetpolitikát folytat, amit sok szempontból meghatároz a koalíció tagjává tett Szlovák Nemzeti Párt (Slovenská národná strana – SNS). A leglátványosabb emlékezetpolitikai lépés a Beneš-dekrétumok 2007. szeptember 20-i megerősítése volt, amit az SNS már korábban is szorgalmazott, és amire az SNS által benyújtott nyilatkozat-tervezet hivatalos indoklása szerint azért volt szükség, mert a szlovákiai és magyarországi magyar politikusok kétségbe vonják a háború utáni viszonyokat rendező, „denacifikációs” dokumentumokat.⁵ A lépés magyarellenes élet erősítette, hogy az MKP ugyanekkor válaszképpen elkészített kölcsönös megbékélési nyilatkozat-tervezetét a szlovák kormánykoalíció tagjai erőteljes kirohanások mellett lesöpörték az asztalról, meg sem próbálva diplomatikusan kezelni az ügyet.

Nagy port kavart a szlovák közéletben az Andrej Hlinka „nemzet-ébresztő érdemeiről” megemlékező törvénytervezet is, mivel Hlinka megtétele (főként antiszemitizmusa és klerikalizmusa miatt) a szlovák közgondolkodásban nem egyértelműen pozitív. Az SNS törvénytervezetét a parlament végül 2007. október 26-án fogadta el („Lex Hlinka”).⁶ A legnagyobb kormánypárttól sem áll távol a történelem jogszabályba öntése: ugyanezen a napon a szlovák parlament egy a csernovai sortűzre emlékező határozatot is elfogadott, Pavol Paška házelnök (Smer) javaslata alapján.⁷ De magától a miniszterelnöktől, Robert Ficótól sem mentes a historizálás. Amikor frissen kinevezett miniszterelnökként Tony Blairnél tett látogatást, angol kollégájának ajándékozta „Jánošík övét” – a 18. században élt Juraj Jánošík szlovák szegénylegény Robin Hood-i mítoszára utalva. Jánošíkot ekkor Fico egyébként az „első szlovák baloldalinak” nevezte.⁸

⁵ A nyilatkozat szövege magyarul: *Új Szó*, 2007.09.21., 7.

⁶ 531/2007. tv. Másnap, a csernovai sortűz 100 éves évfordulójának az emlékülésén – amelyen a kormány tagjai is részt vettek – a magyarokat egy nem hivatalos bocsánatkérésre szólították fel.

⁷ Indulatos vita a csendőrsortűzről. *Új Szó*, 2007.10.17., 1. A csernovai sortűzről Paška mellett az SNS, az MKP és a KDH is nyilatkozattervezetet nyújtott be. Az elfogadásra kerülő Paška-féle nyilatkozatot végül az MKP is támogatta.

⁸ Kollai István: Jánošík, a baloldali betyár. *Közép-Európai Szemle*, 2006.04.24. www.talaljuk-ki.hu

A fenti áttekintés nem teljes körű, de így is mutatja, hogy a mai szlovák kormány nemzetpolitikájának láthatóan része a szlovák történelem „újrafelfedezése”, amit gondolkodási alapként javasol szavazói bázisának figyelmébe (a Smer „hazafiasságával” pedig talán az SNS választóit is megcélozza). Ugyanakkor arról sem beszélhetünk, hogy ez az emlékezetpolitika az ellenzék elutasításával találkozna. Láthattuk ezt a Beneš-dekrétumok megerősítésének széles körű támogatásakor, de példaként említhető az is, hogy pont a magyar párttal korábban leginkább együttműködni hajlandó kereszténydemokraták szólították fel Magyarországot, hogy adjon át Szlovákiának 503 műkincset, melyeket 1867 és 1945 között vittek át Szlovákia területéről Magyarországra.⁹ Ugyancsak a kereszténydemokraták voltak azok, akik versenyt futottak az SNS-szel Hlinka kegyeiért (és a radikális nemzeti szavazók kegyeiért), amikor maguk is a parlament elé terjesztettek egy Lex Hlinkát 2007 őszén.

A párbeszéd helye

A magyarellenés retorikával politizáló SNS kormányra kerülése, illetve a dekrétumok megerősítésének széles körű szlovák politikai támogatása valószínűleg hosszú időre esélytelenné teszi, hogy történelmi kérdések kapcsán látványos eredmények szülessenek politikai szinten; de nem lehet beszélni a szakmai párbeszéd hiányáról. Viszonylag gyakran kerül sor magyar és szlovák szakértők találkozásaira, magyar történészek munkái jelennek meg szlovák nyelven és viszont, és a két ország szakmai folyóiratai is rendszeresen helyet biztosítanak a másik oldal történészeinek.¹⁰ Mindez lehetővé teszi egymás történelmi szemléletének jobb megismerését, a szakmainál szélesebb kör számára is. Ehhez próbál a maga módján hozzájárulni az a kísérleti munka (*Rozštiepená minulost’ – Meghasadt múlt*), melynek elkészítésében többek között e cikk szerzője is részt vett.¹¹

⁹ Kincset keres a KDH. *Új Szó*, 2007.08.30., 1.

¹⁰ Hangsúlyozottan a teljesség igénye nélkül említhető magyar részről az MTA Kisebbségkutató Intézete és az általa koordinált Szlovák–Magyar Történész Vegyesbizottság, vagy a PPKE és az ELTE szakmai műhelyei, melyeknek rendszeresen teret biztosít a Budapesti Szlovák Intézet és Szlovák Nagykövetség.

¹¹ A kötet elkészítése a Terra Recognita Alapítvány keretén belül folyt a Pillar Alapítvánnyal együttműködésben, a pozsonyi Stredoeurópska nadácia (Central-European Foundation), a Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma és a szlovákiai Kempelen Farkas Társaság pénzügyi, illetve intézményi támogatásával. A fejezetek elkészítéséhez szakmai tanácsaival hozzájárult többek között Kiss

A továbbiakban e kötet mondanivalójának rövid összefoglalása mentén szeretnénk bemutatni, hogy véleményünk szerint a szlovák és magyar történelmi narratíva között melyek a legjellegzetesebb eltérések, szembenállások, és hogy esetleg hol közelíthetők egymáshoz a nemzeti kánonok. Ez tehát a szlovák narratívának egyfajta „magyar szemszögből” történő olvasata – de nem az egyetlen olvasata, hiszen az objektivitásra való törekvés ellenére szubjektív értékítéleteket hordoz magában.

Terminológiai kérdések tisztázása

Nehezen képzelhető el konstruktív és eredményes szlovák–magyar párbeszéd anélkül, hogy a két fél tisztázná viszonyát a másik által használt fogalmi apparátushoz. A szlovák és magyar terminológia ugyanis jelentősen eltér egymástól, ami a leglátványosabban a „történelmi tér” meghatározásában nyilvánul meg.

A szlovák historiográfia a történelmi Magyarország megnevezésére más fogalmat használ, mint az 1918 utáni Magyarországra; míg az előbbit *Uhorsko*-nak [ejtsd: uhorszko], az utóbbit *Maďarsko*-nak [ejtsd: magyarszko] nevezi. Ennek a logikának megfelelően a szlovák történelmi narratíva a történelmi Magyarországon a nemzetté válás kora előtt élt személyeket, illetve ekkor működő intézményeket *uhorský* jelzővel illeti – azokat tehát „történelmi magyarnak”, „hungarusnak” tekinti, és nem magyarnak. Szlovák–magyar viszonylatban mindez komoly fordítási, szövegértelmezési nehézségeket okozhat; nem mellékesen pedig azt eredményezi, hogy a szlovák narratíva nem nagyon beszél etnikai magyarokról 1918-ig, a magyarok így mintegy feloldódnak a soknemzetiségű történelmi Magyarország lakosságában.¹² Ilyen típusú belső ellentmondás a magyar terminológiában is felfedezhető, amikor magyarnak nevez olyan eseményeket, személyeket és intézményeket, amelyek etnikailag nem (vagy csak részben) magyarok, és inkább kulturális

Gy. Csaba, Szarka László, Roman Holec, Halász Iván, Jeszenszky Géza. A projekt nagyközönség előtti bemutatásának helyet adott a Budapesti Szlovák Intézet, a Szlovák Köztársaság Nagykövetsége (Budapest) és a pozsonyi MKKI. Az írásokat 2007-ben szakmai vitára bocsátottuk, nyomtatásban szlovák nyelven 2008-ban jelenik meg. A kötet tartalma internetes formában elérhető magyarul a www.tra.hu oldalon, szlovákul a www.minulost.sk oldalon.

¹² A szlovák historiográfia sem egységes a terminológia-használat terén a 19. századi történelem kapcsán. Így például az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezést egyesek „*rakúsko-maďarské*”, mások „*rakúsko-uhorské*” jelzővel jelölik.

tekintetben vagy területi alapon tartoznak a magyar történelmi narratívába. Végeredményben tehát mindkét oldalon valamilyen szempontból logikus, de etnocentrikus szóhasználattal állunk találkozunk.

Hasonló párhuzam állítható a „Slovensko” és a „Felvidék” kifejezések közé. Az előbbi Szlovákia szlovák elnevezése, de a szlovák historiográfia és közbeszéd már a középkor, az ókor de az őskor kapcsán is általában „Szlovákiáról”, és nem „Szlovákia területéről” beszél, tehát a *Slovensko* nem mint történelmi, hanem mint földrajzi fogalom szerepel a szlovák forrásokban.¹³ Szlovákia történelme ennek megfelelően elvileg nem a szlovák nemzet vagy a szlovák államiság története, hanem egy territórium története, az azon élő összes nép történetével együtt.¹⁴ Hogy e terület történelmének bemutatásakor a szlovák narratíva a szlovák etnikumot helyezi vizsgálódásának középpontjába, az még természetesnek tekinthető; de a történetírási gyakorlatban általában nem kap helyet a mai Szlovákia területén élő más etnikumok regionális történelme, így például a magyarok regionális történelme sem.

A „Felvidék” kifejezés szlovák változata (*Horniaky, Horná zem*) a szlovák történetírásban nem használatos, a történelmi tudat pedig kifejezetten negatív értéktartalmat társít hozzá.¹⁵ A Felvidék szóhasználat valóban kifejezi azt, hogy a magyar történelmi tudat a történelmi Magyarországon belül nem (szlovák) etnikai régióként, hanem földrajzi tájegységként kezeli ezt a területet, de mára ez a szó Szlovákiának, mint államnak is a félhivatalos szinonimájává lett.

Összességében az Uhorsko–Maďarsko versus Magyarország problematika és a Slovensko versus Felvidék problematika boncolgatása azért hasznos, mert a másik fél logikája alapján rámutat a saját fogalomkészlet

¹³ Ld. pl. „Slovensko v praveku” [Szlovákia az őskorban] kifejezést: Július Bartl – Miroslav Kamenický – Pavol Valachovič: *Dejepis pre 1. ročník gymnázií*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2002. 190. (Továbbiakban *Dejepis-1.*) Lásd még Elena Mannová szerkesztői megjegyzését a „Szlovákia területe” szóösszetételről a legújabb akadémiai történelem-szintézisben, hogy bár elvileg ez lenne a helyes kifejezés, stilisztikailag mégis nehézkes a használata. Elena Mannová (ed.): *Krátke dejiny Slovenska*. AEP, Bratislava, 2003. 8. (Továbbiakban *Krátke dejiny Slovenska.*)

¹⁴ Dušan Kováč: *Dejiny Slovenska*. Lidové noviny, Praha, 1998. 5.

¹⁵ Lásd Elena Mannová megjegyzését, miszerint a „Felvidék” szó a szlovákokat ma is a magyarosításra emlékezteti, vagy Miroslav Michela megjegyzését, hogy a szó 1918 utáni korokra vonatkozó használata azt sugallja, a terület valamiféle „történelmi tulajdon” része. *Krátke dejiny Slovenska*, 8., illetve Miroslav Michela: *A történelemkönyvek és a magyar–szlovák viszony kérdése*. Kézirat, 2007. Köszönet Jakab Györgynek (OFI) a kézirat rendelkezésre bocsátásáért.

hiányosságaira. Ezt a helyzetet a történetírásnak nem feltétlenül kell egy új (esetleg közös) fogalmi apparátus kialakításával feloldania; hanem tudatosítva azt, hogy a terminológia önmagában nem mindig egyértelmű, a „mindennapi történetírás” gyakorlatában a szövegkontextus révén lehet a szövegolvasó fele egyértelművé tenni a kifejezések tartalmát.

A szlovákok etnogenezise és a történelmi Magyarország interpretációs lehetőségei

A szlovák historiográfia nemzeti történelme részeként kezeli Samo, Pribina és a morva fejedelmek kora középkori szláv államiség megteremtésére irányuló kísérletét, még ha e korszak kapcsán általában nem is szlovákokról, hanem dunai szlávokról vagy szlovien (*Sloven, Slovien*) etnikumról szólnak. A köztudatban, a politikai gondolkodásban és a történetírásban ezek a szláv államkezdemények mint „saját” történelmi-kulturális eredmények jelennek meg.¹⁶ A korszak kapcsán megfigyelhető az is, hogy a meglévő forrásokból nagyobb távú következtetéseket von le a szövegközlő, mint amit a források nagy bizonyossággal alátámasztanak; ez a mítoszképzés egyébként magyarelles élt is nyerhet bizonyos esetekben.¹⁷

A magyar historiográfia a szlovák történetírásnak ezzel a fajta nagy-morva-narratívájával szemben áll, de más véleményen van a kárpát-medencei szláv etnikai és közigazgatási kontinuitás kapcsán is. A szlovák történészek már a 10. századtól használják a szlovák (*Slovák*) népvét, a magyar történészek csak a késő középkor végétől. A magyar historiográfia a külső szláv kolonizáció szerepét hangsúlyozza a szlovák etnikum formálódásában, a szlovák narratíva ezzel szemben folyamatos és számbelileg domináns szláv jelenlétről tud. A szlovák történetírás hangsúlyozza a Magyar Királyságon belül a szláv államiség maradványainak

¹⁶ Dejepis-1, 206.: Pribina tevékenysége és a kereszténység korabeli terjesztése „nemzeti történelmünk kulcsfontosságú eseményei”, mert „Európa kultúrnezeteinek sorába a többi közép- és kelet-európai nemzetnél jóval korábban tagozódunk be”. Lásd még Pribinát a 20. koronáson, vagy a Cirill-Metód tradíció fel- említését a Szlovák Köztársaság Alkotmányának preambulumban.

¹⁷ Lásd például a komáromi Cirill-Metód szobor körüli vitát – szlovák oldalról elhangzó érv volt a komáromi szoborállítás mellett, hogy a térítőpáros ott lépett a Nagymorva Birodalom földjére. Vladimír Turčan: Cyril a Metod – trvalé dedi- čstvo? In: *Mýty naše Slovenské*. Zostavili Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová. AEP, Bratislava, 2005. 36–41.

továbbélését, amit a magyar narratíva nem tart számon, vagy pedig kifejezetten tagad.¹⁸

Talán nem is ezeknek a témáknak az irányából lehet a szlovák etnogeneziszről magyar–szlovák viszonylatban konstruktív párbeszédet folytatni, hanem inkább a történelmi Magyarország keretein belüli sok évszázados szláv–szlovák–magyar együttélés megvitatása alapján. Bár az „ezeréves elnyomás” teóriája Andrej Findor történész megfogalmazása szerint alapvető kulturális kódként, a belső törésvonalaktól szabdaltszlovák közgondolkodás „történelmi minimumaként” van jelen a szlovák társadalomban, a mai szlovák történetírás ezt a megközelítést nem tükrözi vissza.¹⁹ Az utóbbi másfél évtizedben megjelent történelmi munkák részletesen kitérnek a történelmi Magyarország politikatörténetére, azt a „saját” történelem részének tekintve. Emellett politikai megnyilvánulások és civil kezdeményezések is mutatják a szándékot a Magyar Királyság történelmének revideálására, amikor ezt a történelmi időszakot a szlovákok számára felvállalandó hagyományként interpretálják.²⁰ Ami itt vitára adhat okot, az a múlt „privatizálásának” veszélye – azaz hogyha a történelmi Magyarország felső-magyarországi regionális történelmét nem a Kárpát-medence egészét magában foglaló kulturális egység történelmének részeként interpretáljuk, hanem mint kizárólagosan szlovák történelmet. Mindenesetre az önreflexiót erősítheti és a két nemzeti társadalom egymás közti távolságérzetét csökkentheti a korszak olyan interpretációja, ami a Magyar Királyságot a szlovák etnikai differenciálódásnak keretét biztosító államként mutatja be, hangsúlyt helyez a közös államalkotó szerepre és a szlovák–magyar kulturális kölcsönhatásokra.²¹ Egyébként a közös történelem szlovák narratívájában inkább a cseh–szlovák kulturális kapcsolatok kapnak helyet, és lényegében nincs szó a magyar–szlovák kulturális, irodalmi és nyelvi kapcsolatokról (ez a magyar köztudatnak sem képezi a részét).

¹⁸ A szlovák álláspontot lásd a fentebb idézett szlovák művekben. A magyar szakmai konszenzust leginkább talán a *Korai Magyar Történelmi Lexikon (9–14. század)* (főszerkesztő: Kristó Gyula, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994) tükrözi.

¹⁹ Andrej Findor: *Tisícročná poroba*. In: *Mýty naše slovenské*, 71–77.

²⁰ Lásd pl. a Hrušovský-idézetet fentebb, vagy a 2003 óta évenként megrendezésre kerülő koronázási ünnepségeket. Kollai István: *Koronázási ünnepségek Pozsonyban. Közép-Európai Szemle*. www.talaljuk-ki.hu

²¹ Magyar részről lásd Käfer István munkásságát.

Mi a szlovák? – A szabadságharcok narratívája

Nemcsak a magyar társadalomnak és történetírásnak kell szembenéznie azzal, hogy mi a magyar – a szlovákoknak is öntudatlanul választ kell adniuk erre a kérdésre aktuális történelem-magyarázatukban. Különösen a Rákóczi-szabadságharc, illetve az 1848–1849. forradalom és szabadságharc kapcsán érdekes kérdés ez – a szlovák narratíva egyiket sem tekinti sajátjának, egyiket sem nevezi „szabadságharcnak”, pedig mindkettőhöz több szálon is kötődik. 1848–49 kapcsán logikusabb és egyértelműbb a negatív szlovák kontextus, mivel a magyar forradalom (vezetőivel és a közvéleményével együtt) a születőben lévő, és nemzeti céljai megvalósítása érdekében a Habsburgok oldalára álló szlovák nemzeti mozgalmat árulóként, illegitimként és köztörvényesként kezelte. A szlovák narratíva viszont nem vesz tudomást arról, hogy ezzel párhuzamosan a honvédség soraiban sok szlovák szolgált, illetve hogy a szlovák katonai akcióknak nem volt valódi tömegbázisa. A Rákóczi-szabadságharcot pedig a szlovák narratíva „az utolsó rendi felkelésként” kezeli, amelynek célja a nemesi kiváltságok megmentése volt, és a parasztokat csak hamis és be nem tartott jelszavakkal állították Rákóczi mellé.²² A sokszor kitapintható, sokszor csak sejthető negatív kontextus oka, hogy a Rákóczi-szabadságharc – bár a hungarus-patriotizmus jelenséggörébe tartozik – feltehetőleg egy független magyar államot hozott volna létre, még a nemzetté válás kora előtt – ahol az államot támogató és elfogadó szlovákság lehet, hogy az okszitánok sorsára jutott volna. Emiatt azonban nem lehet retrospektív módon elítélni a nem modern nemzeti kategóriákban gondolkodó Rákóczit, vagy szlovák kurucait. Ahogy az 1848-as események során a forradalom oldalára került szlovákok is az önmagát kereső szlovák nemzettudatot példázzák.

²² Július Bartl – Ľuboš Kačírak – Michal Otčenáš: *Dejepis pre 2. ročník gymnázií. Národné dejiny*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2002. 27. Ezenkívül pl. *Krátko dejiny Slovenska*, 154–155.: A Rákóczi uralta területen káosz, anarchia uralkodott, Bercsényi „kegyetlen rezsime” pedig rosszabb volt mint a császári megszállás; az általános békevágy ellenére a kuruc vezetők folytatták a harcot. *Dejiny Slovenska* (Špiesz), 83.: A békés rekonstrukciót megszakította a Rákóczi-felkelés. Ugyanitt, 279. (Dušan Čaplovič utószava:) A Rákóczi-felkeléstől elsősorban a szlovák lakosság szenvedett (mivel a legtöbb harc a felső-magyarországi régióban zajlott).

Asszimiláció, magyarosodás és magyarosítás szlovák szemmel

Mind a magyar, mind a szlovák történelmi narratíva kritikusan szól a dualizmus korabeli magyarosító törekvésekről. A magyarosítás és asszimiláció szlovák és magyar megítélése azonban nem azonos kontextusban történik. Bár ebben az esetben sem feltétlenül könnyű meghatározni, mi számít a „mainstream” szlovák narratívának, nagyjából azt lehet mondani, hogy a szlovák narratíva a magyarosító politikát alapvetően hatékonynak tartja, azaz annak a számlájára írja a szlovák asszimilációs veszteséget.²³ A magyar interpretációban viszont erősebben kap helyet az asszimiláció természetes dimenziója („spontán asszimiláció”), azaz, hogy a szlovák nyelvű és magyar nyelvű hungarusból párhuzamosan lett az akkor modernnek számító nemzetállami eszmét valló magyar, és, hogy ez a nyelvi szinten bekövetkező változás a mentalitás szintjén a folytonosságot jelenthette. A szlovák interpretációban kevésbé kap helyet a német-zsidó városi polgárság magyarosodása, pedig az asszimiláció megítélését ez is színesíti, szlovákellenes élet pedig tompítja. A szlovák interpretációban kibeszéletlennek tűnik továbbá annak a kérdése, hogy az asszimiláció mennyire mozdította el a szlovák–magyar nyelvhatárt, ha egyáltalán elmozdította azt. A magyar nemzetállami politika objektív magyar bemutatásával nagyobb önreflexióra lehet készíteni a szlovák történelmi tudatot, mely az 1918 utáni (cseh)szlovák nemzetállam-építésben alapvetően nem talál kivétnevelőt.

A Beneš-dekrétumok, és ami azelőtt volt

A Beneš-dekrétumok problematikája máig egyértelműen a legterhesebb pontja a szlovák–magyar történelmi párbeszédnek, de általában a szlovák–magyar politikai kapcsolatoknak is. A dekrétumok kapcsán az egyik problémát a témával kapcsolatos tudás hiánya adhatja, mivel a szlovák közbeszédben a kérdés sokáig tabutémának számított.²⁴ Így a dekrétumok fogalomkörébe tartozó események ismertetése önmagában

²³ Ehhez a fajta interpretációhoz áll közelebb pl. Július Mésáros: *Zložitě hľadanie pravdy o slovenskýh dejinách*. VEDA, Bratislava, 2004. Az asszimiláció jelenségét árnyaltabban kezeli pl. Eva Kowalská, Roman Holec, Elena Mannová (*Krátke dejiny Slovenska* vonatkozó fejezetei, 179–264.)

²⁴ Miroslav Kusý: *A magyarkérdés Szlovákiában*. Kalligram, Bratislava, 2002. 199.

is hasznos lehet.²⁵ A dekrétumokkal kapcsolatos problematikát azonban elsősorban az adja, hogy a magyar „hontalanság éveit” a szlovák és a magyar narratíva is különböző kontextusban helyezi el.

A szlovák narratíva a dekrétumokat a (cseh)szlovák területet ért ellenséges támadásra adott (cseh)szlovák reakcióként értelmezi, amelyet eszerint a háború utáni általános atmoszféra is befolyásolt. Ezt sokszor színesíti a demokratikus csehszlovák politika versus Horthy-féle diktatúra ellentétpár megjelenése is. A magyar narratíva szerint viszont Szlovákia déli határa az etnikai szempontoktól eltért stratégiai és gazdasági megfontolásból, az így létrejött csehszlovákiai magyar kényszerközösségek korlátozott jogokkal rendelkeztek, az első bécsi döntés pedig lényegében követte a magyar–szlovák nyelvhatárt. A cseh és szlovák politikusok azonban nem mondtak le a régi határok visszaállításáról, amivel a háború után már összekapcsolódott a tiszta szláv nemzetállam létrehozásának célja is.

E magyar interpretáció egyes pontjairól a szlovák köztudat nem vesz tudomást, de a szlovák historiográfia sem dolgozta fel azokat kellőképpen, így érdemesnek tűnik a szlovák–magyar dialógus részévé tenni ezeket.²⁶ Hiszen ha a szlovák historiográfia nem is fogadja el az 1918 előtti népszámlálási adatokat, az 1930-as csehszlovák népszámlálás alapján is (amely egyébként magyar oldalról kérdőjelezhető meg) viszonylag egyértelműen kirajzolódik a bécsi döntéssel meghúzott határvonal mentén a szlovák–magyar nyelvhatár. Így – bár jogos az az elméleti állítás, hogy

²⁵ A „Beneš-dekrétumok” kérdéskörével szlovák részről többek között Štefan Šutaj foglalkozik, de Janics Kálmán és Vadkerty Katalin munkái is olvashatóak szlovákul.

²⁶ A trianoni határról Lubomír Lipták jelzi, hogy stratégiai, gazdasági szempontok is szerepet játszottak a kialakításába, de a téma nincs részletezve. Dušan Čaplovič: *Dejiny Slovenska*. AEP, Bratislava, 2000. 226. Etnikai térképekkel kevéssé lehet találkozni; a déli területeket „etnikailag vegyes régióknak” nevezik általában. (Pl. *Kronika Slovenska 2. Slovensko v dvadsiatom storočí*. Dušan Kováč a kol. Praha–Bratislava, 1999, 152.) A téma legjobb szlovák nyelvű áttekintései magyar történetészek művei. (László Szarka: *Slovenský národný vývin – národnostná politika v Uhorsku. 1867–1918*. Kalligram–MKKI, Bratislava, 1999. Ignác Romsics: *Triannonská mierová zmluva*. Kalligram, Bratislava, 2007.) A magyar narratíva egyébként hasonlóképpen nem vesz tudomást a szlovák narratíva elemeiről: például az ún. kis háborúról (Kárpátalja megszállásakor 1939. márciusában a magyar hadsereg kelet-szlovákiai területeket próbált megszállni), vagy a magyar csendőrök nagysurányi (*Surany*) sortüzéről, aminek egy 16 éves szlovák lány esett áldozatául. Mindkét esemény szerepel a szlovák tankönyvben és ismeretbővítő anyagokban. (*Kronika Slovenska*, 239., 246. Alena Bartlová–Róbert Letz: *Dejepis pre 3. ročník gymnázií. Národné dejiny*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2005. 78., 90.)

igazságos határt nem lehet húzni – a trianoninál (legalábbis etnikai szempontból) igazságosabbat mindenképp lehetett volna. A szlovák történeti munkákban a trianoni határ megállapításának kérdése (például a különböző, az etnikai szempontokat jobban figyelembe vevő határtervek, vagy a csehszlovák delegáció történelmi csúsztatásokkal teli és következtelen – a nemzeti elvet a történelmi, gazdasági és stratégiai szempontokkal vegyítő – érvrendszere) nem kap helyet. Ugyancsak nem kerülnek elő a csehszlovákiai magyarság két világháború közti jogsérelmei: a föld-reform, a telepítések, a közigazgatás átalakítása, a magyar nyelvű oktatás visszafejlesztése. Pedig ezek más szint adnak a Prága-ellenes csehszlovákiai magyar politikának, mintha csak annyit közlünk róla, hogy az a budapesti revíziós politika irányítása alatt állt. A Prága-ellenes attitűd egyébként a szlovák politikára is jellemző volt a korban, amit a mai történetírás vissza is tükröz – ez elvileg alapot ad az elutasító magyar álláspont megértéséhez is.

A magyar revíziós politika Szlovákiával szembeni magatartása ugyancsak párbeszédre érdemes kiindulópont, hiszen a szlovák narratíva kifejezett szlovák-ellenességet fedez fel a magyar lépésekben, miközben a korabeli magyar politikai gondolkodás a szlovákságot nem illesztette egyértelműen az ellenségek közé, a szlovák nemzetté válásról fáziskéséssel – lényegében a Beneš-dekrétumokkal – vett tudomást (ahogy a cseh politika is nehezen ismerte el az önálló szlovák nemzettudatot). Emellett a szlovák történelmi tudat és historiográfia a Horthy-korról továbbra is mint diktatúráról beszél, miközben a magyar történetírás meghaladta ezt az álláspontot. Bár nem kifejezetten történészi probléma, de érdemes reagálni a magyar társadalom 1989 után látványosan kifejlődött „Trianon-szubkultúrájára”, mert azzal a szlovák köztudat nem tud mit kezdeni, a posztmodern Trianon-folklór mögött pedig politikai programot lát.²⁷

²⁷ A két világháború között „Magyarország folyton »Nagy-Magyarország« teljes vagy részleges megújításáról álmodozott – és álmodozik ma is”. Dušan Čaplovič megjegyzése Anton Špiesz történelemkönyvéhez írt utószavában. Anton Špiesz: *Ilustrované dejiny Slovenska. Na ceste k sebauvedomeniu*. Perfekt, Bratislava, 2006. 289.

A szlovák–magyar párbeszéd korlátai

A fentiekben egy, a szlovák–magyar párbeszédet előremozdítani szándékozó kötet mondanivalóját foglaltuk össze, anélkül, hogy tisztázásra került volna, mitől lenne két vagy több ember párbeszéde „transznacionális”. A szlovák köztudatról végig mint zárt gondolati egységről írtunk, a szlovák narratíváról pedig mint egyértelmű vonalvezetésű történelem-magyarázatról, miközben ezek a tiszta kategóriák csak elméleti szinten léteznek. A gyakorlatban valójában ahány ember, annyi tudásszint és vélemény létezik, így ami valakinek revelatív hatású új információ, az másnak evidencia, a harmadiknak meg provokáció.

Ezzel együtt bizonyos kulcskérdések kapcsán konszenzus kialakítására elvileg van lehetőség, főleg ha figyelembe vesszük azt, hogy a szlovák historiográfia színesebb és sokrétűbb annál, mint amit a szlovák politikai gondolkodás alapján feltételezhetnénk. A kérdés leginkább talán az, hogy szakmai szinten milyen hozadéka lehet a párbeszédnek szlovák–magyar viszonylatban, ha a szlovák politikai elit az elvont történelmi kérdéseknél jóval húsbavágóbb témákban sem a megegyezésre törekszik. Sajnos az elitek nem a „történelmi emlékezet foglyai”, hanem a nemzetinek fel-fogott vagy annak titulált érdekeik foglyai.²⁸ Így kevésbé valószínű, hogy a történelmi viták révén lehet a politikai elit szintjén megegyezésre jutni – elméleti szinten inkább a fordítottja lehetséges, tehát hogy a politikai elitek érdek- és érték-közösségének létrejötte és tudatosulása helyet ad a történelmi viták lezárásának. Ennek ellenére a politikai elit konfrontatív politikai gyakorlata mellett is lehet hozadéka a párbeszédnek (a szakmai eredményeken túl): hogyha ugyanis a széles közgondolkodás történelemmel kapcsolatos véleménye „puhul”, akkor a történelem hosszú távon kevésbé használható fel a konfrontatív politikának a közvélemény előtti legitimálására.²⁹

²⁸ Idézve Pavol Lukáč: *Dejiny a zahraničná politika v Strednej Európe*. Kalligram, Pozsony–Bratislava, 2004. 311.

²⁹ Kollai István: Szlovák–magyar kiegyezés? Nem kérdés. *Közép-Európai Szemle*. www.talaljuk-ki.hu

GYORS-JELENTÉS

PAPP Z. ATTILA

Kárpát Panel 2007: egy kutatás gyorshatása

Egy szociológiai kutatás margójára

A határon túli magyarok szociológiai értelemben vett demisztifikálása nem újkeletű szándék, de nem is tekinthető lezárt folyamatnak. E kisebbségi közösségek magyarországi megítélésében továbbra is erősen él az erdélyi tündérkert vízió valamilyen szintű transzponálása, azaz oly módon történő elgondolása, miszerint e csoportok igazi közösségként működnek, ahol a tagok valamilyen, már-már transzcendens lényeg (esszencia) hordozói, azaz sajátos identitással rendelkező egyének. Természetesen, a határon túli magyar közösségek, mint közösségek rendelkeznek sajátos jegyekkel, ám az egyes közösségek, illetve „kisebbségi társadalmak” működésének megértéséhez nem csak szociálpszichológiai vagy kulturális antropológiai úton, hanem klasszikusnak tekinthető szociológia fogalmakkal (mint például a képzettségre vagy munkaerőpiacra vonatkozó mutatókkal) is közelíthetünk. Érdekes, az említett demisztifikációs szándékoknak ellentmondó módon, e képzet fenntartásához maga a tudomány is, azaz például egy szociológiai felmérés is hozzá tud járulni, főleg akkor, ha kutatásának egyik tárgya éppen a kisebbségi ember vagy közösség identitása. A Kárpát-medencében ugyanis nehéz, és ezért könnyen is félreérthető identitásról, nemzeti önazonosságról beszélni, és ez még inkább így van, ha e fontos társadalmi tényeknek a múlt- és jelenbeli kontextusától eltekintünk.

Ebben az írásban röviden kísérletet teszünk annak ábrázolására, mi történik egy tudományos igényű kutatás eredményeivel, ha azok a szélesebb nyilvánosságban megjelennek. Mi történhet egy kutatással és eredményeivel, ha a kapcsolódó szakmai kontextus és interpretációk

„nem mennek át” a nyilvánosságba, vagy ha elmaradnak, illetve ha önjelölt interpretátorok jelennek meg. Az adatok – a közvélekedéstől eltérően – önmaguktól ugyanis nem beszélnek, csak akkor kezdenek élni, „beszélni”, ha megfelelő módon tálalásra kerülnek, és kommunikációjukban a lényeges szakmai hátterek is helyet kapnak.

A *Kárpát Panel 2007* című kutatásunk¹ három nagyobb előfeltevésre épített: egyrészt az Európai Unió bővítése új helyzetet teremtett, hiszen a két legnagyobb kisebbségi magyarsággal rendelkező ország, Szlovákia és Románia is tagja lett az európai államok politikai, gazdasági, adminisztratív közösségének. Másrészt a demográfiai mozgások következtében a magyarság száma folyamatos csökkenést mutat nem csak az anyaországban, hanem a határon túli közösségek körében is. Harmadrészt a történelmi és kulturális sajátosságok következtében a kárpát-medencei magyarság nem tekinthető homogén entitásnak, a különbözőségek a nyelvi hasonlóságokon túl olyan szétfejlődést eredményezhettek, amelynek hatását sok, az identitással nem feltétlenül összefüggő társadalmi tények szintjén is megragadhatjuk.

A kérdőíves kutatás megtervezésekor négy nagyobb szándék vezérelt. Először is igyekeztünk a kárpát-medencei magyarság „helyzetét” úgy operacionalizálni, hogy a használt dimenziók (kérdésblokkok) a mindennapi élet minél több területét lefedjék. Másodsorban az egyes dimenziók mentén messzemenően figyelembe vettük, hogy olyan kérdések, kérdéstípusok szerepeljenek, amelyeknek szakirodalmi szempontból is relevanciájuk van, azaz korábbi hasonló kutatások adataival összevethetők legyenek eredményeink.² Harmadsorban, ha már a hipotézisek szint-

¹ A kutatást az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet (Magyarország), valamint a kolozsvári Max Weber Társadalomkutató Alapítvány kezdeményezte. Résztvevő intézményi partnerek és kutatók: Fórum Társadalomkutató Intézet (Somorja, Szlovákia – Tóth Károly, Lampl Zsuzsanna), Lehoczky Tivadar Társadalomkutató Intézet (Beregszász, Kárpátalja, Ukrajna – Orosz Ildikó, Molnár Eleonóra), Magyarorsággutató Tudományos Társaság (Szabadka, Vajdaság, Szerbia – Gábrityné Molnár Irén, Rác Livia). A kutatás során – reprezentativitás biztosítása mellett – mintegy 2930 főt kerestünk meg (Magyarországon 700, Romániában 900, Szlovákiában 600, Szerbiában 380, Ukrajnában 350 főt). A kutatás vezetői Veres Valér és Papp Z. Attila voltak, a kutatást pedig a Szülőföld Alap és az MTA Határon Túli Tudományos Ösztöndíjprogramja támogatta.

² Ilyen kutatásnak tekintettük többek között az 1997-es *Kárpát Projectet* (Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária: *Nemzetek egymás tükrében*. Balassi, Budapest, 2002.), a Balázs Ferenc Intézet kutatásait (Dobos Ferenc: *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben. Kisebbségi riport*. Balázs Ferenc Intézet – Books in Print –

jén is az EU bővítéséről beszéltünk, a kérdőív összeállításánál is igyekeztünk „EU-kompatibilisek lenni”, azaz olyan kérdéseket feltenni, amelyeket a különböző európai szintű statisztikák összeállításánál is használnak. Végül pedig, éppen a hipotézisek sorában említett szétfejlődésnek módszertanilag is helyet adva az országspecifikus kérdőívek véglegesítésénél mindegyik régiófelelős szabadon dönthetett, hogy a közös kérdésblokkok mellé beemel-e olyan témákat, amelyek lokálisan relevánsaknak tűnnek (és amit a kérdőív még természetesen megbír). E szándékok eredményeképpen a kérdőív közös tematikus blokkjai (sorrendben) a következők voltak: 1. oktatás, képzés; 2. felnőttképzés; 3. munka-életút; 4. identitás; 5. nyelvhasználat; 6. értékrend, vallásosság; 7. migráció; 8. Európai Unió és politikai aktivitás; 9. társadalmi közérzet; 10. egészségügyi helyzet; 11. médiahasználat; 12. szocio-demográfiai adatok. E blokkok mellett Vajdaságban még bekerült egy ún. regionális tudat című blokk is.

A fenti felsorolásából is látszik, hogy a kutatás – a maga korlátai mellett természetesen – teljességre törekedett, hiszen a tematikus blokkok akár önmagukban is külön kutatási témák lehetnének. E tematikus sokféleség ugyanakkor szűkítés is, hiszen az egyes altémákat nem minden esetben lehet/érdemes egy kutatási keretben kellő mélységben vizsgálni. Továbbá az is a szűkítés mellett szólt, hogy a kutatás eleve a horizontális és vertikális összehasonlítás igényével készült, tehát figyelembe kellett venni az ebből eredő kihívásokat is (magyarán olyan kérdéseket kellett használnunk, amelyek mindegyik országban relevánsak, illetve amelyek a remélhetőleg 2–3 évente megismétlődő lekérdezés során újra feltehetőek).

A kutatás vezetői úgy döntöttek, hogy eredményeiket nyilvánosan is bemutatják, és erre nagyszerű alkalom volt a *Magyar Tudomány Ünnepe* című rendezvénysorozat, amelynek keretében 2007. november 15-én e bemutatásra/bemutatkozásra, illetve az ez alkalomból megjelent, gyorsjelentéseket tartalmazó kötet³ ismertetésére is sor került. E konferencia jellegű bemutatkozáson túlmenően a kutatók azt is eldöntötték, hogy az eredményeket sajtóban is közölni akarják, hiszen e több ország magyarságára

Osiris, Budapest, 2001.), ám előzménynek tekinthetjük a 2001-ben zajlott négy nagyobb határon túli régióra kiterjedő ifjúságszociológiai kutatást is (Szabó Andrea (szerk.): *Mozaik 2001. Gyorsjelentés. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest 2002.)

³ Papp Z. Attila – Veres Valér (szerk.): *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái. Gyorsjelentés*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2007.

kiterjedő kutatás valószínűsíthetően tartalmaz olyan információkat, amelyek nem csak a szűkebb szakmai közösség érdeklődésére tarthatnak számot. Ugyanakkor tudatában voltunk annak is, hogy az eredmények ismertetése, sajtóbeli megjelentetése során nem térhetünk ki minden szakmai részletre, a vizsgálat során termelődött nagy adattengerből a nyilvánosság, vagy az azt működtetők ingerküszöbét pedig értelemszerűen csak részinformációk érhetik el. Ezért közösen összeállítottunk egy (egyeztetett) sajtóanyagot, amelynek célja az volt, hogy a kutatással kapcsolatos kifelé történő kommunikációban ezt használni lehessen.

Nézzük meg először, mit tartalmazott az egyeztetett sajtóanyag?

A 2007-ben lezajlott ún. Kárpát Panel kutatás a nagyobb létszámú magyar közösségekkel rendelkező országokban (Románia – Erdély, Szlovákia – Felvidék, Szerbia – Vajdaság, Ukrajna – Kárpátalja), illetve Magyarországon reprezentatív, idősoros szociológiai felmérés-sorozat elindítását jelenti. Vizsgálataink a Kárpát-medence magyarságának nemzeti identitására, a kisebbségi magyar közösségek Magyarországhoz és a többséghez, illetve az EU-hoz való viszonyára, társadalmi struktúrájára, munkaerő-piaci viszonyaira, jövőtervezésére, migrációs potenciáljára, iskolázottsági/képzési helyzetére, egészségügyi helyzetére, médiahasználatára tér ki.

A nagyon sok újszerű eredményt is hozó kutatásból néhány elemet ragadunk ki:

- az elmúlt 10 évben lezajlott politikai-gazdasági változások következtében Magyarországon messzemenően a legrosszabb a társadalmi közérzet (1. ábra);
- az EU-s csatlakozás az anyaországgal való kapcsolatokat illetően leginkább a felvidéki és erdélyi magyarok számára hozta a legnagyobb optimizmust, ugyanakkor az EU-val kapcsolatos gyakorlati ismeretek mértéke rendkívül alacsony;
- a határon túli magyarok nemzeti identitásában erőteljesen tükröződnek a közel egy évszázada folyó szétfeljedés, a hazai kisebbségpolitikai viszonyok és Magyarország határon túli nemzetpolitikája is. Ezek a tényezők határozzák meg a határon túliak „otthonosságérzetét” országukban. Ez a legerősebb az erdélyi magyarok körében, akiknek többsége (53,8%) szabadon is Romániát választaná lakhelyéül, és legalacsonyabb a vajdaságiak körében, akiknek mindössze egyharmada választaná Szerbiát. Magyarországot a régiók többségében hozzávetőleg egytizedük választaná lakhelyéül, kivéve Kárpátalján, ahol ezek többen, közel 20 százalékban vannak (lásd 3–4 ábrák). Az otthonosságérzet nagyobb mértékét Erdélyben megerősítik az arra vonatkozó válaszok is, hogy a határon túli közösségek részei-e a magyar, illetve a többségi nemzetnek. Ez a kettősség megfigyelhető a magyarországi többség tudatában is, akiknek

80 százaléka mind a határon túli magyarokat, mind pedig a magyarországi kisebbségeket a magyar nemzet részének tekintik.

- a kárpát-medencei ún. előítélet-térkép táblázatból látszik, hogy a régióban élő különböző etnikumok közül a romákat nem fogadják el leginkább, a határon túli magyarokkal szembeni rokonszenv értéke általában kedvezőbb, azon belül az erdélyiekkel szembeni szimpátia a legmagasabb. A más típusú csoportokkal szembeni előítéletesség leginkább a kábítószeresek, skinheadek és a homoszexuálisok ellen mutatkozik meg. (1. táblázat)

A kutatás nyilvánosság felé való tálalása a valóságban két szinten zajlott: egyrészt volt egy nagyon gyors kommunikáció, ami a már említett konferencia napján és másnapján elindult, és volt egy időben későbbi szintje, ami november vége és december folyamán zajlott. Míg a kommunikáció első szintje viszonylag sok reakciót váltott ki, addig a második szint már igyekezett szakmai mederbe tartani a kutatás eredményeit és lehetséges interpretációit (és talán ezért különösebb médiavisszhangot sem váltott ki).

Az utóbbi második szinthez sorolhatjuk a *www.transindex.ro* portálon megjelent 4 nagyobb írást: *A magyarok jól érzik magukat* (2007. november 20.), *Kisebbségi elitizmus az oktatásban: sok pedagógus, kevés szakmunkás* (2007. november 22.), *Amikor a kisebbség hirtelen intoleráns többségként kezd viselkedni...* (2007. december 06.), *Hős- és kulturmagyarok. Ki a magyar hős? Erdélyben Petőfi a favorit, de Markó és Tőkés is játszik* (2007. december 28.). Részben ide kapcsolódik még a *www.index.hu*-n *Lenézett elnyomók* címmel, a szlovák–magyar együttélést taglaló cikk is, amelyben többek között hivatkozás történik a Kárpát Panel kutatásra is.⁴

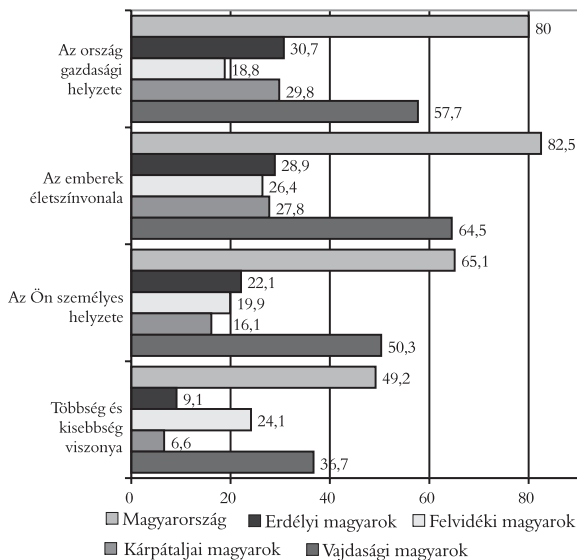
Vizsgáljuk meg az említett első szintet, a gyors kommunikáció mediális alakulását is.⁵ A konferenciáról és a kutatás eredményeiről leghamarabb, még aznap az MTI és Duna TV tudósított.⁶ Az MTI-n *A határon túliak azt*

⁴ Király András: *Lenézett elnyomók*. *www.index.hu* (2007. december 17.) A szerző e cikkben azt állítja, a Kárpát Panel kutatás adatait még nem publikálták. Jómagam, mint a kutatás egyik vezetője jeleztem az internetes szerzőnek, hogy ez nem igaz, hiszen a *Gyorsjelentés* letölthető az MTA ENKI honlapjáról is, ám a szerző/szerkesztő válasza sem méltatótt.

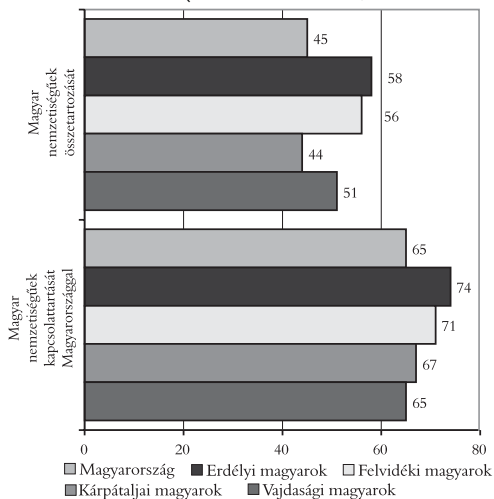
⁵ A könnyebb dokumentálhatóság kedvéért itt elsősorban az írott sajtót említjük, ám a kommunikáció természetesen más médiumokon keresztül is zajlott.

⁶ Valószínű más médiumok is. Az internetes keresés alapján az *Info Rádió* már aznap délelőtt hírt készített a konferenciáról, amelynek tartalma elűtött az MTI-hírtől, mert külön hangsúlyozta, hogy saját helyzetükkel a legelégedetlenebbek a magyarországiak.

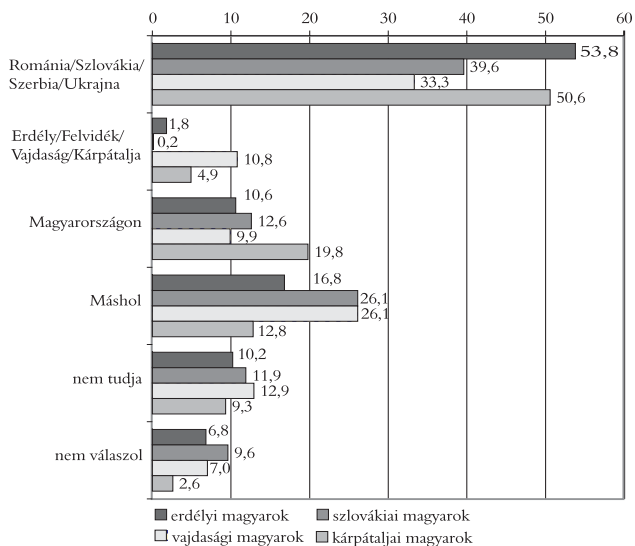
1. ábra. Mindent számításba véve, véleménye szerint az elmúlt 10 évben romlottak vagy javultak az alábbiak? (ROMLOTT válaszok, százalékban)

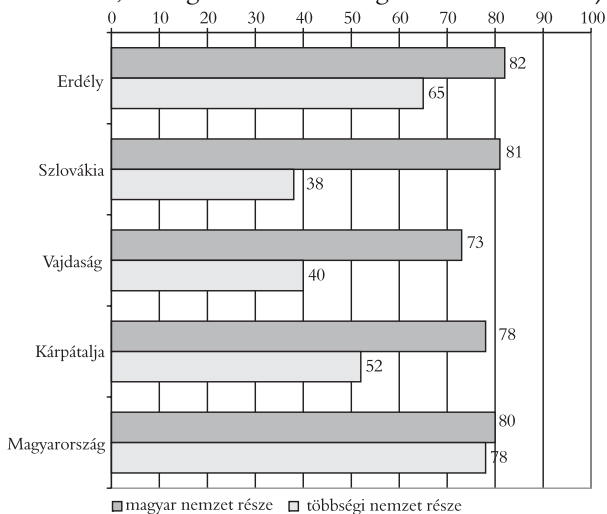
2. ábra. Mit gondol, a Kárpát-medence országainak (Hu, RO, SK, SL, A) Európai Unió-s csatlakozása elősegítette az alábbiakat? (IGEN válaszok, százalékban)

3. ábra. Ha szabadon választhatna, hol, melyik országban szeretne élni?
(Összesített válaszok)

4. ábra. A határon túli magyarok részét képezik-e a magyar, illetve a többségi nemzetnek?
(IGEN válaszok, országokénti közösségekre vonatkoztatva)

1. táblázat. Ön hogyan viszonyul a következő csoportokhoz?
 (SKÁLA: 1 – Nagyon rokonszenves; 2 – inkább rokonszenves;
 3 – közömbös; 4 – inkább ellenszenves; 5 – nagyon ellenszenves)

	<i>Magyarország</i>	<i>Erdélyi magyarok</i>	<i>Felvidéki magyarok</i>	<i>Kárpátaljai magyarok</i>	<i>Vajdasági magyarok</i>	<i>Kárpát-medencei átlag</i>
<i>Etnikumok</i>						
1. Románok	2,99	2,52	3,15	3,00	2,86	2,90
2. Szlovákok	2,84	2,85	2,71	2,87	2,74	2,80
3. Szerbek	2,93	2,97	3,22	2,61	2,62	2,87
4. Ukránok	2,91	2,91	3,09	2,54	2,82	2,85
5. Magyarországi magyarok	1,98	2,40	2,06	2,36	2,41	2,24
6. Romák	3,31	3,19	3,60	3,47	3,15	3,34
7. Zsidók	2,87	2,90	2,97	2,95	2,88	2,91
8. Németek	2,70	2,67	2,86	2,89	2,64	2,75
9. Kínaiak	3,19	2,97	3,22	3,07	3,00	3,09
<i>Határon túli magyarok</i>						
1. Erdélyi (romániai) magyarok	2,26	1,82	1,98	2,32	2,21	2,12
2. Vajdasági (szerbiai) magyarok	2,34	2,20	2,05	2,38	1,85	2,16
3. Felvidéki (szlovákiai) magyarok	2,35	2,22	1,79	2,35	2,27	2,20
4. Kárpátaljai (ukrajnai) magyarok	2,39	2,21	2,03	1,73	2,30	2,13
<i>Más társadalmi csoportok</i>						
1. Munkanélküliek	2,77	2,88	3,05	2,91	2,81	2,88
2. Menekültek	2,96	2,69	3,08	2,99	3,48	3,04
3. Homoszexuálisok	3,74	4,10	3,73	4,27	3,91	3,95
4. Skinheadek, bőrféjük	4,15	4,25	4,44	4,42	4,20	4,29
5. Kábítószeresek	4,24	4,43	4,35	4,62	4,38	4,40
6. Vállalkozók	2,82	2,83	2,85	2,76	2,80	2,81
7. Újgazdagok	3,45	3,27	3,57	3,25	3,59	3,43
8. Biztonsági őrök	2,75	2,84	2,98	2,82	2,94	2,87

az államot tekintik hazájuknak, ahol élnek címmel, míg a Duna TV honlapján *Ahol élünk, az a hazánk* címmel jelent meg ismertetés. A két szöveg teljesen megegyezik, ami jelenheti azt, hogy a Duna TV átvette a hírt az MTI-től, de jelentheti azt is, mindkét orgánus ugyanazt a kész szöveget kapta.

Mivel – mint később látni fogjuk – ezt a hírt több orgánus is átvette, érdemes e szöveggel megismerkedni:

*Ahol élünk, az a hazánk*⁷

A Kárpát-medencében élő határon túli magyarok azt az államot, illetve régiót tartják elsősorban hazájuknak, ahol élnek – derült ki a témában készített kutatásból, melynek eredményéről csütörtökön számoltak be egy budapesti konferencián.

A határon túli magyarok esetében a haza fogalom – jól láthatóan – ahhoz az országhoz, illetve régióhoz kötődik, ahol élnek – mondta Veres Valér, a kutatás egyik vezetője, a romániai Max Weber Társadalomkutató Alapítvány elnöke. Közölte: a Kárpát Panel 2007 elnevezésű, a kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzetével foglalkozó kutatás során 2.930 – Magyarországról 700, Erdélyből 900, Szlovákiából 600, Vajdaságból 380, Kárpátaljáról 350 – embert kérdeztek meg.

A válaszadók közül csak kevesen tekintik hazájuknak Magyarországot. Egyedül a kárpátaljai magyarok tíz százaléka mondta, hogy Magyarországot tartja hazájának – mondta Veres Valér.

Érdekesnek nevezte, hogy a válaszadók többsége arra a kérdésre, ha szabadon választhatna melyik országban szeretne élni, azt válaszolta: abban az országban maradna, ahol jelenleg él. E kérdésben a határon túli magyarok tíz százaléka jelölte meg Magyarországot – fűzte hozzá Veres Valér.

Veres Valér elmondta, hogy a kutatás során vizsgálták a kárpát-medencei magyarság nemzeti identitását, a közösségek Magyarországhoz és a többségi társadalomhoz való viszonyát, munkaerő-piaci viszonyait, jövőtervezését, valamint iskolázottsági helyzetét. A kutatás eredményei alapján látható, hogy az egységes magyar nemzeteszme árnyékában a Kárpát-medence különböző országaiban élő magyarok országonként külön csoportokat alkotnak – közölte.

A konferencián közreadták a kutatás eredményeiről szóló gyorsjelentést, amelyből az is kiderült, hogy az erdélyi, a felvidéki és a kárpátaljai magyarokat túlnyomórészt pozitív érzéssel tölti el a magyarsághoz való tartozás. A vajdasági válaszadók 76,5 százaléka viszont azt válaszolta, hogy „szégyennel tölti el” a magyarsághoz való tartozás. A kutatók szerint ennek okát mindenképpen ki kellene vizsgálni.

⁷ Forrás: www.dunatv.hu (2007.11.15. csütörtök 19:39)

A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai és Kisebbségkutató Intézete és a Max Weber Társadalomkutató Alapítvány kezdeményezte.

A hírt egy-két nappal később majdnem az összes határon túli régióban átvették. Szlovákiában átvette a pozsonyi *Új Szó*,⁸ illetve a *felvidék.ma*. A cikkhez öten hozzászóltak (érdekességgéppen: az egyik Magyarországon élő erdélyi származású személy), és a haza fogalmának relatív jellegét hangsúlyozták. Volt, aki a kutatás módszertanát firtatta, egy személy pedig egyetértett az MTI hír tartalmával. Megjegyzendő továbbá, hogy az *Új Szó*-ban még egy hír megjelent a kutatásról, amely az általunk második szintű kommunikációhoz sorolt egyik (*www.transindex.ro* portálon közzétett) írás rövidített változata, és a kárpát-medencei előítéletek természetével foglalkozik.⁹

Kárpátján a hír változtatás nélkül még aznap megjelent a *kárpátinfo.net* című honlapon, a *Kárpátalja* című lapban pedig az MTI-től átvett cikk 2007. november 23-án kisebb helyi adaptációval *Állam-haza-szülőföld* címmel jelent meg. Ez a kisebb adaptáció azt jelenti, hogy a helyi újságíró hozzáírt a cikkhez két passzust, amelyben megemlíti a kutatásban, illetve a konferencián részt vevő kárpátaljai szakemberek nevét, illetve egy-két helyi eredményről is beszámol:

„A konferencián dr. Orosz Ildikó, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola elnöke és Molnár Eleonóra, a főiskola tanára, a Lehoczky Tivadar Társadalomkutató Intézet munkatársa Oktatás, vallásosság Kárpátalján címmel tartott előadást. Az eredmények arra vallanak, hogy a kárpátaljaiak az erdélyiekkel együtt a legvallásosabb közösségeknek számítanak a Kárpát-medencei magyarságon belül. Vallásosságunkat közösségben éljük meg, a templomba járás tekintetében toronymagasan vezetnek a kárpátaljai magyarok – tudhattuk meg. Ismét igazolódott hát esetünkben az egyház nemzetmegtartó szerepe.

Az oktatás terén a kárpátaljai felmérés adatai hűen tükrözik azokat az állapotokat, amelyeket a hétköznapiakban is megélünk – mutatott rá Molnár Eleonóra. A helyi magyarság általános iskolai képzése főleg magyar nyelven folyik, s jól állunk középiskolák tekintetében is. A szakképzés terén viszont komoly problémák vannak, hiszen a szakközépiskolások leginkább ukrán nyelven tanulhatnak, így a szakképzettséggel rendelkezők aránya alacsony. Ugyancsak ukrán

⁸ Határon túl hol a haza? *Új Szó* 2007. november 19.

⁹ Kisebbségi magyar előítéletek. A romákat fogadják el a legkevésbé a határon túli magyarok, egymást viszont kedvelik. *Új Szó* 2007. december 12.

nyelven tanul azok többsége is, akik bakkalaureátusi és magiszteri képesítést adó oktatásban vesznek részt. Viszont a 2001 előtti felmérésekhez képest jelentősen növekedett azok aránya, akik magyar nyelven szereztek főiskolai végzettségüket. Ez utóbbi eredmény a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola végzőseinek megjelenését jelzi, akik szülőföldjükön élnek és dolgoznak.”¹⁰

A kutatás vajdasági ismertetése igazi, magyar kisebbségi kárpát-mendencei hálózati együttműködésnek tekinthető. Egyrészt hasonlóan a többi országhoz, itt is átvette az egyik internetes portál az MTI hírt,¹¹ ám a szabadkai *Magyar Szóban* közel 10 nappal később a brassói (Románia) Ambros Attila tudósított.¹² A cikk érdekessége, hogy részletesen fejtegeti a kutatás erdélyi részének identitásra vonatkozó adatait, ám egyetlen utalás vagy ismertetés sincs a vajdasági specialitásokra vonatkozóan.¹³

Erdélyben az internetes portálok közül a *www.erdely.ma* közölte az MTI hírt A kolozsvári *Krónika* 2007. november 16-án első oldalon *Egy közösség – két nemzet?* címmel¹⁴ közölt beszámolót a konferenciáról, illetve a kutatásról. Ugyanaznap – többek között – a szintén kolozsvári *Szabad-ságban* *Haza=az állam, melyben élünk* címmel, a bukaresti *Új Magyar Szó*-ban *A magyarság ott maradna, ahol jelenleg is él* címmel, a marosvásárhelyi *Népúj-ságban* pedig: *A vajdasági magyarok többsége szégyelli magyarságát* címmel jelentek meg beszámolók, amelyek többnyire az MTI-től átvett hír közlését jelenti.

Ha pusztán csak az eddig felsorolt cikkek címét elemeznénk, már akkor is láthatnánk, hogy mindaz, ami a kutatásról megjelent a kárpát-mendencei nyilvánosságban jobbra a haza, szülőföld, nemzeti identitás témaköréhez kapcsolódik. Ha összevetjük e tematikákat, illetve a sok helyen megjelent MTI-s hírt az egyeztetett sajtóanyag szövegével, azt is láthatjuk,

¹⁰ Állam-haza-szülőföld. *Kárpátalja* 2007. november 23.

¹¹ Hol a haza. *www.vajdasagma.info* 2007. november 16. (A cikk eredetileg is kérdőjellel nélkül jelent meg – a szerk.).

¹² Ambros Attila: Erősödik az erdélyi magyar identitás. Egy tudományos felmérés elgondolkodtató tapasztalatai. *Magyar Szó* 2007. november 24–25.

¹³ E tény természetesen nem a szabadkai újság „brassói tudósítóját” (aki mellel a Magyar Újságírók Romániai Egyesületének elnöke) minősíti, hanem a Vajdaságban működő szerkesztőséget. Kisebb „metaelemzéssel” azonban az is megállapítható, hogy Ambros Attila valójában a *www.transindex.ro*-n 2007. november 20-án a Bakk-Dávid Tímea által jegyzett (első) kutatási beszámoló rövidített változatát „tudósította” – forrás megjelölés nélkül.

¹⁴ A cikk szerzője Rostás Szabolcs.

hogy a társadalmi közérzetre, EU-s csatlakozás hatására, valamint a kárpát-medencei előítélet térképre vonatkozó részek meg sem jelentek.

Némileg kivételt képez az említett kárpátaljai helyi adaptáció a *Kárpátalja* című lapban, amelynek során az oktatásra és a vallásosságra vonatkozóan még egy-két eredményt/állítást közöltek. Ám itt is érdekes, hogy az újságírói sommázás újra valamiféle nemzeti-kisebbségi logikába sorolható: „*Ismét igazolódott hát esetünkben az egyház nemzetmegtartó szerepe.*” „*Viszont a 2001 előtti felmérésekhez képest jelentősen növekedett azok aránya, akik magyar nyelven szereztek főiskolai végzettségüket. Ez utóbbi eredmény a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola végzőseinek megjelenését jelzi, akik szülőföldjükön élnek és dolgoznak.*”¹⁵ A kárpátaljai fogadtatás kapcsán érdemes még megjegyezni, hogy miután a *www.karpatinfo.net* honlapon megjelent az MTI hír az (igazi) Kárpáti Igaz Szóban rövid összeállítás¹⁶ jelent meg a „pátria” fogalmáról. Az összeállításban nem szerepel az, hogy e kérdés a Kárpát Panel kutatással kapcsolatos hírek miatt lenne fontos, de az időzítés erre enged következtetni.

Mivel a későbbi percepciók leginkább a *Krónikában* közölt cikkhez kapcsolódtak, vizsgáljuk meg kissé részletesebben ezt. A cikk alcíme: *Az erdélyi magyarok többsége a magyar és a román nemzet részének is tekinti magát*, amelyhez ugyanakkor közel fél oldalnyi illusztrációként a fenti 4. sz. diagramot használták, amelyet színesben, háttérben pedig egy kárpát-medencei térképpel közöltek. A cikk a korábbi MTI-s cikk bővítésének tekinthető, ezért alább kissé rövidítve közöljük:

A Kárpát-medencében élő határon túli magyarok közül az erdélyiek érzik a legotthonosabban magukat szülőföldjükön, ugyanakkor többségük mind a magyar, mind a román nemzet részének tekinti magát – derül ki abból a szociológiai kutatásból, amelyet tegnap ismertettek egy budapesti konferencián. [...] Veres Valér kolozsvári szociológus, a Max Weber Társadalomkutató Alapítvány elnöke lapunknak elmondta: a kutatás egyik lényeges megállapítása, hogy jelentős változások tör-

¹⁵ Kiemelések a szerzőtől.

¹⁶ Köz-száj. A határon túli magyaroknak gondot okoz a pátria fogalma. Ön melyik régiót, országot tartja hazájának? *Kárpáti Igaz Szó* 2007. november 20. Jelen elemzésnek nem célja a kárpátaljai magyar sajtó működtetésének taglalása, ám mindenképp sokatmondó az a tény, hogy a témában megkérdezett 7 kárpátaljai magyar személy mindegyike értelmiségi: egy orvos, egy irodavezető, egy polgármester, egy tanár, egy építész és két újságíró. Mindez mintha önkéntelenül is azt sugallná, e kérdés vélhetően csak e kvázi középosztálybeli rétegnek lenne releváns.

téntek az utóbbi években a határon túli magyarok életében a nemzeti identitás terén, és mindez leginkább az erdélyi magyarság körében figyelhető meg.

A kutatás rámutat: a határon túli magyar közösségek szociálpszichológiai kifejezéssel élve önálló ingroupokként határozzák meg magukat, vagyis külön csoportként reprezentálják saját országuk magyar közösségét a magyarországi magyarokhoz, valamint országuk nemzeti többségéhez képest is, és mindkettőtől érzékelhető társadalmi távolságra helyezkednek el. Az erdélyi magyarok esetében majdnem megegyezik az anyaországi magyarokhoz, illetve az erdélyi románokhoz viszonyított társadalmi távolság mértéke, vagyis a megkérdezettek többsége azt nyilatkozta: nagyon kis mértékben érzi közelebb magához a magyarországi magyarokat az erdélyi románokhoz képest. „Ezt a jelenséget elsősorban az váltotta ki, hogy a romániai magyarság helyzete folyamatosan változik, és egyértelműen pozitív irányba. Ennek következtében nő az otthonosságérzet is: jelenleg az erdélyi magyarok több mint ötven százaléka akkor is Romániát választaná hazájául, ha szabadon választhatna” – állapította meg a Krónikának Veres Valér. A szakértő szerint az erdélyi magyarok otthonosságérzetének egyik fontos összetevője az RMDSZ folyamatos és proaktív szerepvállalása a román állami intézményrendszerben. Másrészt hozzájárult ehhez az anyaországi magyarok többségének megnyilvánulása – kettős állampolgárságról szóló népszavazás, a kedvezménytörvény elindítása – is, amely külön csoportként határozza meg a magyarországi, illetve a határon túli magyarságot. A felmérés során kiderült: a Kárpát-medencében élő határon túli magyarok azt az államot, illetve régiót tartják elsősorban hazájuknak, ahol élnek. [...] A Kárpát Panel másik lényeges következtetése, hogy az erdélyi magyarok többsége mind a magyar, mind a román nemzet részének tekinti magát, csak különböző arányban: a magyarnak a megkérdezett erdélyiek 82, míg a románnak 65 százaléka. „Ez a jelenség a kisebbség részéről eddig nem volt tapasztalható, a többi határon túli régióban mindez el sem éri az ötven százalékot, csak Erdélyben figyelhető meg az otthonosságérzetnek ez a típusa és mértéke. Meglehető, a válaszadók nem értik a nemzet fogalmának lényegét, és összekeverik az állampolgársággal, de mindenképpen látható, hogy az erdélyi magyarok valamiféle közösséget vállalnak a románsággal. Más kérdés, hogy mennyire hatja át őket mindez érzelmileg, valószínűleg nem túlságosan, de a társadalmi távolságok terén kicsi a különbség a magyarországi magyarokkal, illetve a romániai románokkal való rokonszenvezés szemszögéből” – jelentette ki Veres Valér. Ugyanerre a kérdésre különben a magyarországi megkérdezettek nyolcvan százaléka azt válaszolta, hogy az ottani kisebbségeket és a határon túli magyarokat is a magyar nemzet részének tekinti.

Látható, hogy ebben a cikkben is elsősorban a nemzeti identitás változásáról, az anyaország szerepéről, illetve a romániai magyarság helyzetének pozitív alakulásáról van szó, egy újfajta „otthonosságérzet” kialakulásáról, amelynek egyik oka a megkérdézett szakértő/kutatásvezető szerint az RMDSZ kormányzati szerepvállalása is. Elhangzik az is, és ez lett a cikk alcíme is, hogy „az erdélyi magyarok többsége mind a magyar, mind a román nemzet részének tekinti magát.” Hogy ez meglehetősen „erős állítás” azt valószínű az újságíró is, és a megkérdezett is érzékelt. Előbbi kognitív disszonanciáját úgy oldotta meg, hogy a főcímbe kérdőjelet tett (Egy közösség – két nemzet?), utóbbi pedig igyekezett megmagyarázni saját állítását, és az otthonosságérzet fogalmát használta, illetve jelezte azt is, hogy vélhetően a nemzet és állampolgárság fogalmak összemosódásáról, valamint a románsággal vállalt egyfajta közössegről (is) szó van.

Csakhogy amíg szakmai mezőben semlegesen és viták által konszenzusra törekvő módon is használhatunk társadalmi jelenségeket leíró/megnevező fogalmakat, a nyilvánosságban már egyáltalán nem garantált a közös szókincs, vagy annak akarása. És főleg nem az olyan fogalmak esetében, amelyek egy egyén vagy egy közösség önazonosságára és érzelmvilágára is vonatkoznak. És ráadásul, ha mindez egy politikai választási kampány finisében történik, akkor bármilyen elképzelhető interpretáció életre kelhet.¹⁷ Egy átpolitizálódott nyilvánosságban ugyanis minden lehetséges, hiszen nem csak a politika tud „mindenévő” lenni, hanem az azt (ki)szolgáló nyilvánosság is.

A *Krónika* előbb részletezett cikkének állítását legvérmesebben Bayer Zsolt aknáztta ki, aki (amúgy minősíthetetlen módon és hangnemben – éppen ezért eltekintünk a vonatkozó idézetektől is) nem csak a Veres Valér által mondottakat vonta kétségbe, hanem egyenesen a gyurcsányi nemzetpolitika alátámasztóinak titulálta a kutatást és készítőit is.¹⁸ És mivel a Bayer-cikk valójában a közelgő romániai EP-választások ürügyén, nyílt Tőkés-párti propaganda szöveg volt, a kutatás ebben

¹⁷ Romániában 2007. november 25-én Európai Parlamenti választások voltak.

¹⁸ Bayer Zsolt: *Moralisták és farizeusok* 1. Néhány szó otthon, Erdélyben, és itthon, Magyarországon élő barátaimhoz. *Magyar Hírlap* 2007. november 20. Érdekesképpén megjegyezzük, hogy a cikket több (magyarországi és határon túli) internetes portál is átvette, ám ezek egy részében a *Magyar Hírlap*os változathoz képest van egy kutatásvezető társam személyét érintő, meglehetősen durva passzus is. Talán ez véletlen, de elképzelhető, hogy a *Magyar Hírlap*os szerkesztő jóérzése nem engedte megjelenni a szóban forgó részt.

a kontextusban közvetett módon az RMDSZ érdekeit is szolgálta – legalábbis Bayer szerint. A cikk fizetett hirdetésként (sic!) 2007. november 23-án megjelent a csíkszeredai *Hargita Népe*-ben, amely ellen a Hargita Megyei Tanács 2007. november 30-i ülésén napirend előtt többen is felszóltak. Volt aki „a lap objektivitására kívánta felhívni a testület figyelmét, és arra, hogy ez az újság szerinte teret ad a mocsoknak az anyaországból való begyűrűzésére”, és volt aki kifejtette, „bár nem kívánják cenzúrázni a HARGITA NÉPÉT, de ami itt megjelent, az minden becsületes embert sért”.¹⁹ A testület végül egy semleges hangvételi határozatot fogadott el,²⁰ ám az ügyben állást foglalt a Magyar Újságírók Romániai Egyesülete (MÚRE) is:

2. Megállapítjuk, hogy a Hargita Népe szerkesztősége és mb. felelős szerkesztője nem követett el szakmai mulasztást és etikai vétséget Bayer Zsolt magyarországi publicista írásának fizetett hirdetésként való megjelentetésével.
3. Nehezményezzük, hogy a Hargita Megyei Tanács az ügy kapcsán a mb. felelős szerkesztő felelősségre vonását tervezi [...]»²¹

A Bayer-cikk megjelenése után néhány nappal később a kutatás, illetve Veres Valér védelmébe kelt a bukaresti *Új Magyar Szó* is, amelyben Székedi Ferenc az Akadémia, mint intézmény hitelességét hozza szóba, illetve a kutatás más eredményeire is felhívja Bayer figyelmét. Cikke végén pedig – a *Magyar Hírlapos* írás alcímére reagálva – kijelenti: „Bayer Zsolt alighanem úgy gondolja, hogy nagyon szereti Erdélyt. Hangneme azonban nem erdélyi. És kirohanásai ellenére, soha nem is lesz”.²²

A kutatást az Európai Parlamenti választásokkal összefüggően maga a *Krónika* is tárgyalja néhány nappal később. Rostás Szabolcs azt veti fel, érdemes lenne elgondolkodni azon, hogy a magyarok 65 százaléka a román nemzethez tartozónak véli a romániai magyarságot, mert ez azt

¹⁹ Forró-Erős Gyöngyi: Megyei Tanács. Felelősségre vonnák lapunk vezetőit. *Hargita Népe* 2007. december 03.

²⁰ „3. Cikkely. A Hargita Népe Lapkiadó teljes mértékben saját jövedelméből finanszírozott, a Hargita Megye Tanács koordinálásában lévő közintézmény. A Hargita Megye Tanácsának elnöke koordinálja a Hargita Népe Lapkiadó tevékenységét a helyi közigazgatási törvény által előírt feladatköreinek megfelelően, betartva a sajtó véleménynyilvánítási szabadságának elvét, és anélkül, hogy beleavatkozna a lap szerkesztési politikájába.” Hargita Megye Tanácsa 175/2005-ös Határozat

²¹ MÚRE állásfoglalás a Hargita Népe ügyben. www.mure.ro 2007. december 07.

²² Székedi Ferenc: Körkép, kocsmákkal. *Új Magyar Szó* 2007. november 27.

vetíti előre, hogy belátható időn belül az erdélyi magyarság nem etnikai, hanem politikai alapon szavaz.

*Aggodalom töltene el azonban annak az adatsornak a láttán, amely arról árulkodik, hogy az erdélyi magyarok 65 százaléka szerint kisebbségi közössége részét képezi a többségi, azaz a román nemzetnek is. (Ugorjunk most egyet afőlött, hogy a választadók többsége valószínűleg nem tudott különbséget tenni nemzet, ország és állampolgárság fogalma között). Márpedig ez nagyon kedvezőtlen üzenet az erdélyi magyar politikus számára. Többek között azt vetíti előre ugyanis, hogy eme jelentős identitásbeli változás következtében az erdélyi magyarok egy része előbb-utóbb nem etnikai, hanem politikai alapon szavaz. Vagyis nem valamelyik magyar alakulatra vagy független magyar jelöltre, hanem – politikai krédójának megfelelően – bizonyos román pártokra üti a pecsétet. Pláne, ha utóbbiak magyart is szerepeltetnek választási listájukon, mint ahogy teszik ezt a mostani brüsszeli megmérettetésen. [...] Márpedig ha a jövőben ez a tendencia érvényesül, akkor az örökre kifoghatja a szelet a jelenlegi magyar–magyar vetélkedés vitorlájából.*²³

Nem a *Krónika*-cikk kapcsán, ám mégis az Európai Parlamenti választásokkal „összefonódva” kerül említésre a kutatás a sepsiszentgyörgyi Háromszékben. Sylvester Lajos egy visszafogott, ám valójában Tőkés melletti kampányzáró írásában megemlíti a kutatást, amelynek egyik alaptézisével, a határon túli részek szétfejlődésével egyetért. Ám ennek okát az aktuális magyar kormányzatban látja:

Ha lesz a magyar nemzeti érdekeket és értékeket képviselő, ebben a kérdés-körben a szomszédos országok nemzeti jellegéhez igazodó magyar kormány, akkor a „magyar nemzeti szétfejlődés” mutatószámai egyik évről a másikra változnak meg, és az Európai Unióhoz tartozás lehetőségeivel élve a nemzeti együvé tartozás folyamata erősödik. A tanulmány következtetései azért fontosak, hogy ezt a szétfejlődést felismerjük, és tegyünk is ellene. Erre az európai parlamenti képviselő-választások is alkalmat teremtenek.

A kutatásnak a romániai Európai Parlamenti választásokkal, illetve a gyurcsányi politikával való „hírbe hozása” a magyarországi sajtóban a *Magyar Nemzet* által is megtörtént. A napilap kétszer is foglalkozik a kutatással, érdekes módon azonban először politikai kontextusba való

²³ Rostás Szabolcs: Voksolási elhajlás. *Krónika* 2007. november 19.

helyezésre építő értelmezéssel találkozhattunk,²⁴ és csak néhány napra rá – a kolozsvári *Krónika* munkatársa jóvoltából – a kutatás és a konferencia beszámolójával.²⁵ Az előbbi cikkben Lukács Csaba a romániai választások eredményeit értékeli, és a romániai magyarok baloldaliságra való áthangolódása kapcsán eljut a Kárpát Panelhez.

Éppen a kampányfinisben vált a legjobban érzékelhetővé a folyamat: az RMDSZ-hez közeli Veres Valér kolozsvári szociológus nyilvánosságra hozta a Kárpát Panel, 2007 elnevezésű felmérést. [...] A kutatók bevezetnek egy új fogalmat is: a „szétfelődést”, amely csaknem egy évszázada tart, ám most felgyorsult. [...] A személyes tapasztalatnak nagymértékben ellentmondó felmérés szerint a megkérdezett magyaroknak csak 82 százaléka tartja magát magyarnak, 65 százaléka viszont románnak is.

A cikk továbbá egy politikai szakértőre²⁶ hivatkozva kifejti, hogy a többes identitás valójában Gyurcsány Ferenc retorikájának része, és vele együtt a budapesti balliberális értelmiség azt szeretné, ha ez, és nem a magyarságtudat erősödne. Megfogalmazásában, ez megrendelői „igény”, és a magyarságtudat elsorvasztása céljából mintha valóságos összeesküvés bontakozna ki az értelmiség, a média és kutatók között:

Az a feladat (sic!), hogy újabb és újabb nyelvi-fogalmi-mentális trükkökkel leépítsék és elsorvasszák a magyar nemzeti kötelékeket, határokon innen és túl egyaránt. A „többes identitás” konstruált valóság, amely arra hivatott, hogy demoralizálja azt, akire ráaggatják. [...] A többes identitás gyurcsányi elmélete a magyar asszimiláció elősegítésének eszmei megalapozása. Ezt a politikai elméletet és gyakorlatot hivatott alátámasztani a határokon belüli és kívüli jó néhány tudományos műhely, többek között a közvélemény-kutatók. Az ő feladatuk primer adatokat szolgáltatni a médiának és az elemzőknek, akik majd továbbgörgetik az elméletet. Mindig lehet olyan leheletfinoman csúsztatni a szakmaiság határain belül, például egy közvélemény-kutatási kérdéssor összeállításánál a nemzet, nemzetiség,

²⁴ Lukács Csaba: Nyomásgyakorlás. Ha az RMDSZ nem tanul a múlt heti választási eredményb l, Erdélyben is állóháború alakulhat ki. *Magyar Nemzet* 2007. december 01.

²⁵ Rostás Szabolcs: Derűlátó erdélyiek, pesszimista anyaországiak. A Kárpát-medencében élő határon túli magyarok elsősorban azt az államot, régiót tartják hazájuknak, ahol élnek. *Magyar Nemzet* 2007. december 06.

²⁶ Veress László, az egykori Illyés Közalapítvány egyik volt irodavezetője, a Duna TV kuratóriumi elnökségének tagja.

állampolgárság fogalmainak tudatos összekeverésével, vagy akár hamisítani, hogy az a megrendelő érdekeit szolgálja.

A cikk amúgy teret szentel szakmai véleménynek is. Szarka László, a kutatást kezdeményező akadémiai intézet vezetője visszautasítja a kutatást ért politikai jellegű vádakat:

Csak a kisebbségi magyar valóságot politikai felhőjátékokkal felcserélve lehet gyurcsányi ármányként vagy balliberális értelmiségi mákonyként értelmezni a kutatásokat. Az immár közel kilencven éve más országokban élő magyarok többségének anyanyelve a magyar. [...] Ugyanakkor a többségi nemzet nyelvét elsajátítva kétnyelvűvé váltak. Ez pedig kihat identitásuk alakulására.

Az említett *Krónika*-cikk, illetve az MTI-s híradás következtében a romániai magyar írott és elektronikus sajtóban további reakciók is születtek. Mindezekből egyrészt kiemelném az *Új Magyar Szó* két publicisztikáját, valamint a *www.transindex.ro* disputa rovatában kezdődő vitákat.

A bukaresti napilapban előbb Székedi Ferenc, majd Bíró Béla tollából jelent meg írás. Székedi *Kilátás az ingroupból* című írásában²⁷ azt állítja, hogy minden tudományos kutatás nélkül tudni lehetett, hogy az erdélyi magyar ember másmilyen, mint a magyarországi, és ő ezt már 1998-ban is leírta:

Én nem tudok magyarországi magyarként, hanem csupán erdélyi magyar-ként gondolkodni. A kettő nem ugyanaz. Számomra nem politikai jelszó, amit Magyarországon jobboldalról vagy baloldaltól annak tartanak: a határon túli magyarok problémáját a szülőföldjükön kell megoldani.

Ugyanakkor kifejti azt is, nem ért egyet azzal a szakértői vélemény-nel, miszerint a romániai magyarok növekvő otthonosságérzete azzal függne össze, hogy „a romániai magyarság helyzete folyamatosan változik, és egyértelműen pozitív irányban”, illetve, hogy „az anyaországi magyarok többségének megnyilvánulása – a kettős állampolgárságról szóló népszavazás, a kedvezménytörvény elindítása – [...] külön csoportként határozza meg a magyarországi, illetve a határon túli magyarságot.” Véleménye szerint itt sokkal régebbi szétfejlődési folyamatokról van szó:

²⁷ *Új Magyar Szó* 2007. november 19.

Én azt hiszem, nem ezek az alapvető magyarázatok: a nyelv és a kultúra már régóta eggyé, a mindennapi élet, az otthon szűkebb és tágabb társadalmi – gazdasági – földrajzi – oktatási – közösségi – rokon – szokásjogi és ki tudja még milyen közege negatív vagy pozitív változásban egyaránt mássá tett minket.

Ne hízelegjünk önmagunknak, ne térdepeljünk a saját mítoszaink előtt, de ne is szórjunk hamut a fejünkre: nem vagyunk sem jobbak, sem rosszabbak. Hanem mások. Mindenekelőtt önállóak. És ezt kellene elismerni. Nem csupán Romániában, hanem Magyarországon is. És ezt nem kellene aláásni: sem Romániában, sem Magyarországon. Felnőttek vagyunk. És döntésképesek.

Míg Székedi – mondhatni – az átlag erdélyi magyar ember tapasztalataiból vezeti le állításait, Bíró Béla tudományosabb hangnemet üt meg,²⁸ és az ismert állampolgári, illetve kulturális nemzetfogalmak leírásán keresztül értelmezi a sajtóban megjelent adatokat. Felfogása szerint a két nemzetfogalom nem „antagonisztikus”, nem zárják ki egymást, hanem egymást feltételezik – és ezt állítják (meg nem nevezett) nyugati szakemberek is. Természetesen kellene tudnunk azt is, hogy a kérdőívben szereplő „Ön szerint az erdélyi magyarok részét képezik-e a magyar (illetve román) nemzetnek?” kérdésben nemzet alatt mit értenek, mit értettek a megkérdezettek. Ha a két nemzetfelfogást egymás kiegészítéseként gondoljuk el, akkor Bíró szerint a „határon túli közösségek – a tényeknek megfelelően – egyszerre tekintik magukat az állampolgári nemzet és a kulturális nemzet tagjainak, azaz (az elmélet zavarai ellenére) helyesen ítélik meg önnön helyzetüket.” Számára inkább az a fura, hogy a kérdés „tisztázását a nyilvánossági térben gyakorlatilag senki nem tekinti feladatának.”

A *Krónika* cikkét az egyik internetes fórumon²⁹ is elemezgették. A hozzászólók nagy része elutasította azt az állítást miszerint „ők románok lennének”. A vélemények egyik része egyenesen nevetségesnek nevezte ezt az állítást, egy másik csoport pedig szintén RMDSZ bérencnek titulálta azt, aki ilyet állít. A topikon megtalálhatjuk az előbbi Bíró-cikkben taglaltakkal egybehangzó gondolat kísérletet is, miszerint az állampolgárság és a nemzetiség nem cserélendő össze. Egyik

²⁸ Bíró Béla: *Két nemzet, egy közösség. Új Magyar Szó* 2007. november 20.

²⁹ www.disputa.ro

hozzászóló egyértelműen fogalmaz, és tanácsokkal látja el a nyilvánosságban megszólaló szociológusokat is:

A fogalmak, nyilván roppant bonyolultak, főleg, hogy egyik kultúrában egyféleképpen, a másikban meg másképp használják. Tiszta sor is lenne, ha ezt először a cikkben a szociológus urak meg is említenék az újságolvasónak.

Összegzés

A *Kárpát Panel 2007* című kutatás gyorshatásának ábrázolása arra szolgált, hogy bemutassuk egy szociológiai kutatás hogyan „minősülhet át”, amikor kikerül a nyilvánosság szakmailag kontrollálatlan világába: a szociológiailag rögzített fogalmak ugyanis gyakran mást jelentenek a közbeszédben, mint a tudományban. Noha a kutatás a kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzetéről akart viszonylag átfogó, tudományosan megalapozott képet nyújtani, a sajtóban megjelenő leegyszerűsítő hírek nyomán ez a kép leredukálódott az identitás témakörére. Egy kívülről számra – e sajtóhírek nyomán – a kárpát-medencei magyarok mintha csak identitáshordozók, a haza versus szülőföld dilemmáján marcangoló egyének vagy közösségek lennének.

A kutatás erdélyi fogadtatására az időben közeli Európai Parlamenti választások is kihatással voltak, és az eleve szelektált, identitás témaköré felfűzött kutatási eredmények a választási kampány, a politika expanziójának áldozatává estek.³⁰ És mivel a választási kampány aktualitásai a magyarországi belpolitikától sem voltak mentesek, a kutatás megítélése a politikai jobb-bal dimenzió mentén került tálalásra: a magyarországi jobboldali média szerint az egész kutatás a baloldal legitimációját szolgálja (ki),³¹ ami e logika szerint azt is jelenti, hogy a romániai magyar politikai szférában az RMDSZ-t.

A kutatás ilyen irányú „elvitele” a kutatók felelősségéről, a média érzékenységről, az újságírók szakmai felkészüléséről egyaránt árulko-

³⁰ A politika azért expanzív, mert mindent saját diskurzusa, illetve cselekvése részévé tehet, ennek játékszabályait pedig önmaga alkotja meg. Ld. Becskeházi Attila: *Szociológia és társadalomdiskurzus*. In: Kuczi Tibor – Becskeházi Attila: *Valóság '70*. Scientia Humana, Budapest, 1992.

³¹ Jellemző az újságírói felszínesség ilyen esetben: a magyarországi társadalmi közérzetre vagy politikai preferenciára kapott eredmények ismeretében ugyanis valószínűleg nem merne ilyen állításokat tenni még egy elvakult jobboldali újságíró sem.

dik. Az identitás, nemzeti hovatartozás kérdéskörei lehet érdekesebbek, izgatóbbak, mint az iskolai végzettség, munkaerő-piaci vagy egészségügyi helyzet száraz adatsorainak számbavétele. Ám a „mediatizálás alatti világokban” ezen utóbbi folyamatok és tények éreztetik leginkább hatását, és valójában ezeken múlik, hogy a kárpát-medencei magyarokkal mi lesz „a helyzet” a közeli és távoli jövőekben egyaránt.

Magyar–magyar párbeszéd a támogatás-politikáról (2004–2007)*

A kettős állampolgárságról szóló 2004. december 6-i eredménytelen népszavazás óta nem lehet Magyarország és a határon túli magyarság viszonyát a nemzeti egység és szolidaritás retorikával szimbolikus burokkba csomagolni. Ebben a tanulmányban a kialakult viszonyok mögötti folyamatok feltárására törekszem, ráirányítva a figyelmet a cselekvési lehetőségekre. A támogatáspolitikát nem szűken vett forráselosztó szerkezetként, hanem a magyarságpolitika és a kisebbségpolitikák¹ összefüggésében mint a magyar–magyar párbeszéd² egyik témáját értelmezem. Arra keresem a választ, hogy az utóbbi tizenöt évben miként alakult át a magyarságpolitika funkciója; a támogatáspolitikai szerkezete; vizsgálok az utóbbi évek stratégiai útkeresését; a támo-

* A tanulmány a Köztársasági Elnöki Hivatal *Határon túli magyarság a 21. században* c. rendezvénysorozatának *Támogatáspolitikai, civil kezdeményezések, befektetés: a felzárkózás esélyei a határon túl* (2007. november 30.) konferenciáján elhangzott vitaindító rövidített változata.

- 1 A külhoni magyarsággal kapcsolatos közbeszédben használt *nemzetpolitika* fogalom az 1990-es években a magyar államnak a határon túli magyarokra vonatkozó politikáját fedte. Majd ennek tartalmát Gyurcsány Ferenc miniszterelnök – a kettős állampolgárságról szóló 2004-es kampány során – az ország és a nemzet hosszú távú közösségi modernizációs politikájára terjesztette ki. A kifejezés azonban ma is inkább a szűkebb magyar–magyar vonatkozásban használatos. E mellett a magyar államnak a magyar nemzethez, a kulturális örökségéhez és jövőképehez valamint az Európai Unió alapértékeihez való viszonyát *identitáspolitika fogalomkörében értelmezhetjük*. A magyar államnak a magyarországi etnikai és nemzeti kisebbségekhez, valamint az európai nemzetkisebbségi és etnikai kérdésekben képviselt álláspontját az *etnopolitika* fogalma fedi le (kisebbségi politika). Ezeken a gyűjtőfogalmakon túl szakpolitikaként megkülönböztetjük a magyarságpolitikát: Magyarország és a határon túli magyarok viszonylatában a magyar állam és a külhoni magyarok viszonyrendszere. Ennek része a nemzetközi és kétoldalú kisebbségvédelem; a magyar–magyar kapcsolatok intézményes működtetése; a kisebbségi magyar közösségek támogatása. Ugyanez a szakpolitika a közép-európai országok kormányzatai és az adott magyar kisebbség között integrációs, nyelv- és intézményi politikákra bontható. A *kisebbségpolitika* pedig a kisebbségi politikai elitek tevékenységét fedi.
- 2 Magyar–magyar viszony alatt a *magyarországi–határon túli magyar* kapcsolatot értem.

gátáspolitikai működtetőinek attitűdjét; valamint a célcsoport, a kisebbségi intézményi alrendszer működését.

Szakpolitikai háttér

Magyarország és a határon túli magyarok viszonya a nemzetközi összefüggéseken túl a magyar nemzet identitáspolitikai problémája. A magyar–magyar viszony megítélésében a Magyarországi közvélekedés és a politikai osztály is megosztott, amiből egyenesen következik, hogy ebben a kérdésben addig nem lehet előre jutni, amíg a magyarországi politikai közösségek nem jutnak konszenzusra. Jelenleg azonban ennek nincs realitása, mert mindkét meghatározó politikai identitásközösség, a jobb- és baloldal építésében meghatározó a nemzetiesítő és az antinacionalista tematizálás. Ki kell mondanunk, hogy a kettős állampolgárságról szóló népszavazás ügye nem a határon túli magyarokról, hanem a magyarországi politikai közösségek identitásválságáról szól.

Közép-Európában Magyarország és a határon túli magyarok viszonyának változását alapvetően meghatározza Magyarország geopolitikai és gazdasági súlya. Magyarország gazdasági és modernizációs le- és felértékelődése, illetve a szomszédos országok fejlődése a magyar kisebbségek viszonyát mind az anya(nyelv)országukhoz, mind saját (állam)országukhoz³ jelentősen befolyásolja. (Különösen igaz ez a vegyes házasságból születettekre és a magyarul beszélő roma népességre.) A gazdasági és társadalompolitikai válsághelyzetben lévő Magyarországtól hiába várjuk el a kérdés felvállalását. A politikailag és gazdaságilag meggyengült ország nem rendelkezik mindehhez geopolitikai eszközökkel és hiteles üzenetekkel.⁴

E problémák kezelésére az utóbbi években jó néhány nemzetstratégiai óhaj, akarás látott napvilágot: mintha csak egy néhány oldalas irat hiányozna a közös (nemzeti-társadalmi-regionális) célok megfogalmazásához.⁵

³ Magyarországot általában anyaországgént nevezzük meg, de van, akit zavar az egyenlőtlen viszony. Semlegesebb a nyelvország kifejezés. A saját ország kifejezést is zavaró lehet, ha valaki az adott magyar közösség otthonosságérzetét kezdi el firtatni, ezért megfelelőbbnek tartom az államország terminust.

⁴ Az állítást igazolják az MTA ENKI programjai: *Kárpát-panel 2007, A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái* http://www.mtaki.hu/docs/karpat_panel_2007/osszegzesek.pdf (2007-12-12)

⁵ A lehatárolatlan elvárás horizontra jó példa: Hódi Sándor: *Mi fán terem a nemzetstratégia?* Széchenyi István Stratégiakutató és Fejlesztési Intézet – VMMI, Tóthfalu–Zenta, 2007.

Ugyanakkor a nemzetpolitikán belül sem a Határon Túli Magyarok Hivatalában, sem a minisztériumokban nem tudott intézményesülni egy szakpolitikai apparátus, saját belső logikát és stratégiát felépítve. Szerencsésebb országokban és szakpolitikák terén az ilyen közeg képes: alternatívákat felvetni; konfliktusokat kezelni; pártpolitikai akciókat optimalizálni. Ebben az esetben a szerkezet működtetőinek (az apparátus és a kutató-szakértők) egy része nem bírt magyarországi politikai és szakmai legitimációval, mert határon túlról érkeztek vagy magyarországiaként épp a külhoni viszonyokat nem ismerték. A „beletanulást” pedig a kormányváltásokkal járó apparátus-fluktuáció akadályozta. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy a szakpolitika célcsoportjai kívül estek a magyarországi közigazgatás hatókörén és a külhoni visszajelzések is egyből átpolitizálódtak, gyakran magyar–magyar konfliktusként jelentkeztek.

A magyarságpolitika funkciójának átalakulása

Az 1989 utáni magyarságpolitikával több összefoglaló tanulmányban foglalkoztam.⁶ A következőkben arra keresem a választ, hogy az első és a második Gyurcsány-kormány külhoni magyarokkal kapcsolatos politikájának kialakulásában milyen folyamatok játszottak meghatározó szerepet. Három alapvető problémát vizsgálók: a pártpolitikai versengés hatását a szakterületre, az euroatlanti integrációval változó külpolitikai viszonyokat és a határon túli magyar politikai eliteknek az 1990-es évek második felétől megváltozott szerepkörét, kitekintéssel a kolonizációs beszédmódra és a nemzeti legitimációs konszenzus kérdésére.

a) nemzetesítés a pártpolitikában

A magyarországi pártpolitikai versengés mögött a kormányzati hatalom megszerzése mellett a politikai identitásközösségek létrehozása folyik. Ennek során a nemzetről folytatott közbeszédben legkézenfekvőbb azt a kérdést és következményeit tematizálni, hogy az állam és a nemzet határai nem esnek egybe. Ez egyben nemzetesítő, legitimációs folyamat is.

A rendszerváltás egyik tömegélménye az 1988-as romániai falurombolás elleni tüntetés volt. (Hasonlóan a nagymarosi vízerőmű

⁶ Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Kalligram, Pozsony, 2004.; uő.: *Szükség, mint esély. Lehet-e a magyarságpolitikát szakágazatként elgondolni? I-II. Kommentár*, 2006. 4. sz. 81–95., 5. sz. 43–58.

építése elleni tiltakozáshoz és a négy igenes népszavazáshoz.) A kerekasztal-tárgyalások során létrejött, a határon túli magyarokkal kapcsolatos alkotmányos cikkely körül konszenzus alakult ki.⁷ Az antalli „lélekben tizenöt millió miniszterelnöke” kifejezés, majd a magyarságpolitika körül kibontakozó viták sem kérdőjelezték meg a határon túli magyarság kormányzati támogatását, nemzetközi védelmének jogosságát és a kapcsolattartás szükségességét.

A konszenzus 1993–2004 között több szakaszban erodálódott a szomszédos országokkal kötött alapszerződések, majd a kedvezménytörvény, végül a kettős állampolgárságról szóló népszavazás kapcsán. Ezzel párhuzamosan már az 1990-es évek közepétől a határon túli politikai elitek egyre nyilvánvalóbban besorolhatókká váltak a magyarországi pártszimpátiák szerint. Minden magyarországi pártnak létrejöttek az elvárát, majd a támogatáspolitikában is preferált hálózatai a határokon túl.

Azonban van egy ezeknél is fajsúlyosabb tényező, amelyik nem kapcsolódik közvetlenül a határon túli magyarok kérdéséhez. Nevezetesen az, hogy a posztkommunista térségben egyedül a magyar baloldalon nem volt meghatározó a nemzetesítő beszédmód. Ennek gyökere a Kádár-rendszer jóléti retorikára – és nem a nacionalizmusra – alapozó legitimációs berendezkedéséhez nyúlik vissza. Ezt tovább erősítette, hogy az MSZMP-n belül a rendszerváltás során nem a nemzeti retorikát használó Pozsgay Imre, Szűrös Mátyás reprezentálta vonal lett a meghatározó, hanem sokkal inkább a reformközgazdászokkal összefogó technokrata, külpolitikus csoport. Ezért 1993-ban az új baloldali politikai célokat megfogalmazó Demokratikus Charta mozgalom az Antall-kormány nemzetesítő–konzervatív intézkedéseit bírálva, antinacionalista beszédmóddal lépett fel. Ez a modernizációs, antinacionalista beszédmód lett a baloldali politikai identitásközösség összefogó ereje, amit Tabajdi Csaba és Törzsök Erika próbált modernizációs és társadalompolitikai tartalommal megtölteni. Ez a beszédmód nem a kulturális nemzetben való gondolkodást utasította el, hanem a szimbolikus politizálást és a nemzeti kizárólagosságot. A pártpolitikában ez összemosódott a Horthy-korszak, az Antall-kormány és a jobboldal bírálatával. Ebben a helyzetben a FIDESZ-politikusok szabadelvű nemzetfelfogása nem változott, „pusztán” alárendelődött

⁷ Öllös László: A Magyar Köztársaság Alkotmánya és a határon túli magyarok. *Fundamentum*, 2006. 3. sz. 26–43.

a pártpolitikai és közbeszédbeli legitimációs versenynek.⁸ Az alapszerződések aláírása, NATO csatlakozás után, és látva a határon túli magyar autonómia mozgalmak eredménytelenségét, a magyarságpolitikában a baloldal a nemzetközi és kétoldalú kisebbségvédelemben gondolkodott és a szomszédsági kapcsolatok javításától, valamint a magyar pártok kormányzati részvételétől remélte a külhoni magyarság problémáinak kezelését. Ezzel szemben a jobboldal döntően a kulturális nemzet intézményes kapcsolatépítését (a nemzeti reintegrációt) szorgalmazta és a kisebbségi kérdés kezelését helyezte előtérbe a szomszédsági kapcsolatokban. A beszédmódok után az útkeresés is elvált.

A határon túli magyarság kérdése alárendelődött a magyarországi pártpolitikai viszonyoknak. Nem a határon túli magyarok problémái, hanem a hozzájuk való viszony tematizálódott. Ez figyelhető meg azokban az esetekben is, amikor egy-egy a határon túli magyarság ügyében kibontakozott vitát legitimációs célokra használnak fel. Ilyennek tekintem Csurka István fellépését a magyar–ukrán alapszerződés ügyében (1993), ami az MDF szétszakadásához és a MIÉP létrejöttéhez vezetett. Ez feltehetően az alapszerződés körüli vita nélkül is bekövetkezett volna, de ezt az ügyet lehetett a határtermelés, csoportképződés érdekében tematizálni. Hasonló volt a helyzet a magyar–román alapszerződés esetében, amikor Orbán Viktor a kérdést történelmi távlatokba emelve, ebben az ügyben teremtette meg az MDF és a kiszegza képviselőkkel a FIDESZ vezette jobboldal egységét (1996).⁹ 2004-ben Gyurcsány Ferenc a kettős állampolgárságról szóló kampány során, a baloldal politikai kohézióját hozta létre azzal, hogy megmutatta: képes legyőzni Orbán Viktort. A FIDESZ-szel és a jobboddallal szemben egy racionális, eljárás, költségvetési kérdéseket végiggondoló megközelítést mutatott fel. Itt is bal–jobb törésvonalként tüntették fel a választást.¹⁰

⁸ Lőrincz Csaba – Németh Zsolt – Orbán Viktor – Rockenbauer Zoltán: *Nemzetpolitika* '88–98. Tanulmányok, publicisztikák, beszédek, interjúk. Budapest, 1998.; Németh Zsolt: *Magyar kibontakozás*. Püski, Budapest, 2002.; Szabó Ildikó: A nemzet konstrukciója a Fidesz diskurzusaiban 1998 és 2006 között. *Politikatudományi Szemle*, 2007. 2. sz. 129–159.

⁹ Kovács Éva – Csigó Péter: Európai integráció vagy/és kisebbségpolitika – a magyar–román alapszerződés sajtóvitája. In: Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Nemzetközi Migrációs és Menekültügy Kutatóközpont, Budapest 2000. 252–278.

¹⁰ Mindkét politikai táboron belül 20 százalék körül volt a pártszimpátiájukkal ellentétesen szavazók aránya. Bárdi Nándor: A „mumusok” és a „kék madár”.

A külmagyar kérdés pártpolitikai legitimációs funkciója nem csak a konszenzus lehetőségét gyengítette, hanem a szakpolitikai logika érvényesülését is. A kérdéskörrel kapcsolatos célok és elvárások java hamis helyzetértékelésből indult ki, ezért sorozatos politikai kudarcokkal járt és félmegoldásokat hozott. Mivel azonban a magyarországi kormányzati döntések hatása nem a határokon belül csapódott le, a politikai kinyilatkoztatásoknak nem volt különösebb következménye, ezzel az egész kérdéskör virtualizálódott. 2004-ig nem volt a kérdésnek megfogható magyarországi politikai tétje. Ilyen *be nem teljesült elvárás volt* a szomszédos országokkal szemben az „autonómiának” természetjogi alapon, a nemzetközi kisebbségvédelmi kötelezettségek alapján elvárt biztosítása, különösen olyan országokban, ahol a közigazgatás sem önkormányzati alapon működik. Ez nem azt jelenti, hogy a probléma kezelésére máshol működő jóvőkép ne lenne használható. Nem kudacról van szó, hanem arról, hogy a magyarság- és kisebbségpolitikai elitek saját társadalmukat 7 országban különböző hatékonysággal és intézményességgel voltak képesek megszervezni.

Hasonló cél volt a nemzetegyesítés retorika, amely eleve nem számolt a regionális különbségekkel és a szétfejlődéssel. Azonnal a nemzetállami központból (Budapest) fogalmazott meg elvárásokat a regionális elitek számára. Itt sem a nemzeti közösség együttes elgondolása a probléma, hanem, hogy nem számolnak azzal, hogy politizálásuk tárgya (a magyar nemzet) a különböző országokban élő, rétegzett regionális, politikai, társadalmi csoportok és különérdekek összessége. Az Európai Unió csatlakozáshoz fűzött remények, különösen a határ menti kapcsolatokban nem voltak jogosulatlanok, de ezen túl az adott magyar közösségek hátrányos munkaerő-piaci, regionális helyzetét a csatlakozás önmagában nem írja felül. Az új körülmények között az esélyegyenlőtlenségek tovább nőhetnek, épp azért mert hiányoznak az intézményi eszközök és a tudás a helyzet kihasználásához. Azonban nem csak Magyarországon működtek az illúziók. A kettős állampolgárság ügyében a határon túli közvéleményben alakult ki az az elvárás, hogy egy ilyen jogi emancipáció megoldhatja problémáit és csak a népszavazási kudarc után szembesült az anyaországi lehetőségekkel. Ezt követően pedig a nemzeti és nemzetietlen Magyarország kategorizálás került előtérbe és

kevésbé a saját kisebbségi-regionális közösség megerősítő felértékelése. E körülmények teszik hiteltelenné a kilencvenes évek kisebbségvédő–önszerveződő–autonómia programját felváltó szülőföldön való maradás retorikát is. Egyrészt azért, mert a hangoztatott célokhoz – a szülőföldön való maradás társadalmi-gazdasági háttérének megteremtéséhez, illetve a magyarság létszámcsökkenésének megállításához – Magyarország nem rendelkezik elégséges eszközökkel. Ráadásul épp abban érdekelt, hogy demográfiai és munkaerő-piaci gondjait saját kulturális közösségéből származó migránsokkal pótolja. Másrészt a magyarországi politikai osztály nem jogosult a magyar szállásterületek védelme érdekében bárkitől azt kérni vagy abban akadályozni, hogy történelmi kényszerhelyzetén a Magyarországra való áttelepüléssel ne próbáljon meg segíteni. Miközben az Európai Uniótól többek között épp ezt a szabadságot és a történelmi lemaradás felszámolásában való segítségnyújtást várjuk el. Mindez ebben az esetben sem azzal jár, hogy el kellene vetnünk a határon túli magyarok esélyegyenlőtlenségének csökkentését célzó programokat, hanem meg kell találni azokat az intézményes pontokat, amelyekkel keresztül az adott regionális közösségek önszerveződése a leghatékonyabban segíthető. Ezt pedig nem politikai alkuk, hanem a jól működő projektek teljesítményelvű kiválasztódási mechanizmusának függvénye.

b) az euroatlanti integráció hatása a külpolitikára

2004. május 1-jén véglegesen átalakult a magyar külpolitika hármascélrendszerének feltételrendszere. Az EU-tagság megszerzésével már nem az európai integrációhoz való alkalmazkodás, hanem annak alakítása lehet a magyar külpolitika célja. Ezzel együtt a jószomszédi kapcsolatok építésében az Európai Unió részévé lett keletközép- és délkelet-európai régió versenyképességének kérdései, a regionális együttműködés, fejlesztések új formáival összefüggő kérdések kerülnek előtérbe. A határokon kívül élő magyar kisebbségek támogatása az integrált térben szükségképpen megújulva marad továbbra is meghatározó területe a magyar külpolitikának.

Mindezidáig Magyarország nem tudta politikai szempontból kiaknázni azt az előnyt, hogy a NATO és EU csatlakozás során a közép- és kelet-európai államok élcsapatába tartozott, így különösen az érintett szomszédos államok EU-csatlakozásánál a magyar kisebbség helyzetére jobban rá tudta volna irányítani a figyelmet. Jól példázza ezt, hogy bár Magyarország EU-tagként hatással lehetett volna az Unió bővítési politikájára Romániával kapcsolatban, Románia anélkül lépett be az Unióba,

hogyan a sokat vitatott és egyebek mellett az Európai Parlament által is szorgalmazott romániai kisebbségi törvény-tervezetet a román törvényhozás elfogadta volna.

Ennek ellenére Magyarország eredményesen tudta felhívni az EU intézményeinek figyelmét a vajdasági magyarok elleni atrocitásokra, vagy a román csatlakozás során a kisebbségi jogok törvényi szabályozásának hiányosságaira. Az Európai Parlamentben a magyar képviselők több esetben is sikerrel lobbiztak azért, hogy egy-egy Romániáról vagy Szerbiáról szóló határozatban az ott élő magyar közösség számára fontos problémák megjelenjenek. Ezek a politikai sikerek azonban csak részlegesen lehettek, ahogy azt Románia csatlakozásának példája mutatja, a magyar politikai elit, döntési kényszerben egyöntetűen az integrációs célokat helyezte előtérbe, a kisebbségpolitikai célokkal szemben. Az a meggyőződés vált uralkodóvá, hogy az EU-tagság olyan elsőrendű érdek az érintett országokban élő magyar kisebbségek számára is, és a bilaterális kapcsolatokban is, amelyet mindenek felett támogatni kell. Így a magyar parlament egyöntetűen támogatta Románia tagságát, annak ellenére, hogy a magyar kisebbség követeléseinek teljesítésére (pl. kisebbségi törvény elfogadása, magyar tagozatok indítása a Babeş-Bolyai Egyetemen) az EU-csatlakozás idején tett román kormányzati ígéretek nem teljesültek. Mindez azt mutatja, hogy bár új fórumok nyíltak a magyar kisebbségek érdekeinek képviseletére, de ezeken keresztül csak közvetett módon lehet a határon túli magyar kisebbségek jogait érvényesíteni, helyzetüket javítani – első sorban az uniós politikákon, az európai integráció nyújtotta előnyökön keresztül (lásd pl. határok átjárhatóságát).

Az Európai Unió csatlakozással együtt az 1990-es évek elején elfogadottá vált úgynevezett *Antall-doktrína* nemzetpolitikai célrendszere is átalakult. Ennek elemei: 1. Az összmagyarság felfogás tematizálása, amelynek része a Kárpát-medencén kívül diaszpórában élő magyarság; a közép-európai magyar nemzeti kisebbségek, amelyek Trianon után jöttek létre és ma nyolc országban élnek; és a magyarországi nemzetállami keretek között élők csoportja. A magyar kormányzat pedig, amely csak az utóbbi képviseli politikai és jogi értelemben, felelősséget érez a másik két a magyar nemzethez tartozó csoportért is. 2. A közép-európai magyar nemzeti kisebbségek helyzetének kezelésére az európai nemzeti autonómia modelleket tartotta megvalósíthatónak. Ennek érdekében a magyar alkotmány – a térségben a szlovénhoz hasonlóan, de másoktól eltérően – nem az egységes magyar nemzetből indul ki.

Ugyanígy a szomszédos országok számára mintaként kívánták létrehozni a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek országos önkormányzatait. 3. A nemzetközi kisebbségvédelmi fórumokon való fellépéssel és az alapszerződésekkel Magyarországnak védőhatalmi szerepet kívántak elérni a szomszédos országokban élő magyarok vonatkozásában. 4. A határon túli magyarok politikai szervezeteinek vezetőit, mint az adott közösség legitim képviselőit ismerte el a budapesti kormányzat és támogatta nemzetközi szereplőkként való pozicionálásukat is, mind a kétoldalú kapcsolatokban, mind a nemzetközi fórumokon.

Ez a négy célkitűzés egy évtized alatt szükségszerűen megváltozott: 1. A határon túli magyarságért vállalt politikai felelősség bevett politikai alapelvvé vált. A közép-európai magyar nemzeti kisebbségek együttes kezelése az eltérő adottságok és az adott országok más-más magyarságpolitikai viszonyai miatt inkább hátráltatja mintsem segíti a problémák kezelését. A „mozaik nemzet” metafora után, megjelent a „szerződéses nemzet”¹¹ toposz, amely azt közvetíti, hogy mind a nyolc közép-európai magyar nemzeti kisebbségi csoportnak sajátos viszonya van Magyarországhoz és ebből adódóan sajátos kapcsolatokat kell kialakítania a mindenkor magyar kormányzattal. Egyben önálló entitásnak is tekinti ezeket. 2. Az autonómia politika tekintetében az egyik nagy változás, hogy négy országban (Ausztria, Szlovénia, Horvátország, Szerbia) különböző elnevezéssel felülről hozták léte a magyar nemzeti tanácsokat. Egy másik fontos jelenség, hogy Romániában és Szlovákiában a magyar pártok kormányzati részvételének eleve feltétele volt az autonómia követelések levétele a napi-rendről. (Majd amikor az RMDSZ mégis bevitte a kormányprogramba a kisebbségi törvény igényét, abból a kulturális autonómiára vonatkozó passzust utasították el a koalíciós partnerek.) Ezért az autonómiát átértelmezve, a szlovákiai és a romániai magyar politikai elit egyre gyakrabban az eddig kormányzati részvétellel elért közigazgatási, önkormányzati, gazdasági pozíciókat és a magyar nyelvű intézményességet tekinti az autonómia mozaik elemeinek és nem egy mindent átfogó kisebbségi státútumban

¹¹ Ebben az esetben is különbözőek az értelmezések. Míg Borbély Imre és Németh Zsolt külön-külön a nemzet egységére teszik a hangsúlyt, addig Szarka László esetében a szétfeljlődés, a másságok elismertetése a domináns elem. Szarka László: Szerződéses nemzet. In: Kántor Zoltán (szerk.): *A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika*. Teleki László Intézet, 2002. 407–409.; uő.: Mozaik nemzetből – szerződéses nemzet http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/szarka_laszlo/szarka_mozaiknemzetbol_szerzodeses.html?printable=1 (2007-12-12)

gondolkodnak. 3. A védőhatalmi szerep az alapszerződésekkel sem valósult meg, hiszen a kisebbségi vegyes bizottságok önálló hatáskör nélkül működnek és leginkább csak a problémafelvetésig jutnak el. 4. A határon túli magyar közösségek politikai egysége és vezetőik legitimitása az utóbbi öt évben sorra megkérdőjeleződött és ezek a pártok egyre inkább részesei nem csak az adott ország pártpolitikájának, hanem a magyarországi játszmáknak is. 5. A határon túli magyarság intézményrendszere kiépült, de alapvető fenntartási és hatékonyságbeli gondokkal küzd. Az adott szakpolitikai tevékenység legnagyobb gondja épp ennek az intézményességnek a sorsa, amely konkrét cselekvési programot igényel.

Ebben a megváltozott helyzetben egyelőre nem jöttek létre az új viszonyokra alkalmazott, a pártok által kölcsönösen elismert alapelvek és ezért a működő támogatási programok pártpolitikai kritikák keresztüti-zebe kerültek, amely egyben a szakmai korrekciót is ellehetetleníti.

c) a kisebbségi párteliték szerepének átalakulása

A harmadik nagyon fontos tényező a magyarságpolitika mai értelmezésében a kisebbségpolitikai partner, a magyar kisebbségi párteliték megváltozott szerepköre. Az 1990-es évek második felétől működő kormányzati részvétel alapvetően megváltoztatta ezeknek a politikusoknak a szerepfelfogását. Az addigi döntően kulturális érdekképviselői tevékenységet felváltotta a regionális és gazdasági fejlesztési érdekek megjelenítése és az országos, nem csak nemzetiségi kérdésekre kiterjedő tényleges politizálás. Ez eleve azokat a politikusokat hozta országosan és a magyar pártokon belül helyzetbe, akik ehhez megfelelő szakmai felkészültséggel bírtak. A problémák és a döntések hordereje miatt ezzel együtt az addigi magyar politikai, ideológiai, kulturális hálózatok dominanciáját a regionális gazdasági érdekcsoportok, vállalkozói hálózatok érdekérvényesítése változtatta meg. Mindez a kisebbségi politikára két vonatkozásban mindenképp visszahatott. Egyrészt az adott ország politikai-kormányzati munkájában való részvétel mentálisan is megkövetelte a hasonulást a pozsonyi, belgrádi, bukaresti politikai kultúrához. Ez megmutatkozott a saját társadalomról alkotott valóságoptikákon, és szervezési, politikai módszereken. Másrészt az előbbi helyzetváltozásból adódóan az MKP (Szlovákia) és az RMDSZ (Románia) meghatározó vezetői körében a kisebbségpolitika társadalomszervező, alulról építkező civil kooperatív módszereivel szemben a jogi, adminisztratív intézkedések, a forráselosztás és kijárás jelentősége vált meghatározóvá. De ez nem csak szemléletváltással, hanem

a magyar települési önkormányzatok növekvő súlyával és a számukra fontos érdekképviselettel is magyarázható.

d) párbeszéd a célokról

Történeti perspektívában a közel kilencven éves folyamat mai alapkérdése az, hogy az 1918 előtti Magyarország területeinek elszakadásának elfogadásával párhuzamosan, hogyan lehet a magyar kulturális közösséget fenntartani a magyar állam határain kívül is.

Erre a legkézenfekvőbb megoldás – kizárva a területi visszacsatolás lehetőségét – a *nemzeti önkormányzati modell*. E minta mellett van két politikai vízió, amely jelen van a magyar kisebbségek ideológiatörténetében. Az egyik olyan nemzetek, országok közötti *politikai szövetségi rendszer* elképzelése, amely kezelhetné a nemzeti konfliktusokat és biztosíthatná önkormányzati alapon, hogy a magyar kisebbségek maguk dönthesse- nek saját intézményességük ügyeiben. Ebbe a sorba tartozik Jászi Oszkár kantonizációs, föderációs terve; Németh László közép-európai kisállami összefogás víziója; az 1945 utáni dunai-balkáni föderációs tervek iránti magyar érdeklődés; a KGST-n belüli, Péter János magyar külügyminiszter képviselte közép-európai összefogás-együttműködés stratégia, és végül a most megvalósuló euroatlanti integráció rendszere. A másik jövőkép az adott országokon belüli integrációt és modernizációt az *önkormányzati alapon szerveződő magyar közösségeken* keresztül látja. Ide sorolom a politikai transzilvanizmust; a harmincas évek erdélyi egyházi-szövetkezeti önszerveződési mozgalmait; 1968–1970 között a csehszlovákiai, jugoszláviai, romániai magyar elitek azon törekvését, hogy saját társadalmukat önálló nemzetiségi közösségként jelenítsék meg és mindezt intézményesítsék.¹² 1989 után pedig a kisebbségi elitek etnikai rehabilitációt hirdető közösségkonstrukciójának két elvárását: az önálló politikai közösség vízióját saját országukban és a magyarországi (egyéni, jogi) emancipációt.

Az előbbieken jelzett kísérletek a közép-európai nemzetépítések konfliktusaira próbálnak választ adni. A térség utóbbi két évszázadának története a birodalmak felbomlásáról és az egyes nemzeti közösségek ön-

¹² A téma Csehszlovákiában az ótátrafüredi értelmiségi találkozón jelenik meg, különösen Szabó Rezső előadásában, majd az alkotmánytörvény vitában. Jugoszláviában Bori Imre, Rehák László és Major Nándor írt róla. Romániában Domokos Géza reagált a Magyar Írószövetségben a határon túli magyar irodalmak iránti felelősségről 1968-ban folytatott vitára.

álló államiságra való törekvéseiről szólt. Ebben a keretben Magyarország és szomszédai kapcsolattörténete a párhuzamos nemzetépítések története. Ezek közé szorultak 1918 előtt a magyarországi nemzetiségek, majd 1918 után a magyar nemzetépítésből kiszakított magyar közösségek. Ebből adódik az a helyzet, hogy a romániai, a szlovákiai, a szerbiai és az ukrainai magyar kisebbségek, mint politikai közösségek részesei az adott ország *politikai rendszerének* (ez a „közösség” minél etnicizáltabb annál kevésbé), de nem részesei az adott *politikai nemzetnek*. Azért sem válhattak azzá, mert a szomszédos nemzetépítések épp a magyar kisebbségi pozíciókkal szemben építették saját nemzetállamiságukat. Majd a szocializmus időszakában az állami homogenizáció, a hetvenes évektől pedig a hatalmi legitimációként használt nemzeti retorika határozta meg a magyarságpolitikát. 1989 után pedig újra a nemzetállami építkezés került előtérbe. A politikai közösség és a nemzet (értsük ez alatt annak dominánsan politikai vagy kulturális értelmezését) alapvetően az azonosulásban, pontosabban az utóbbihoz kapcsolódó lojalitás érzelmi-kulturális természetében különbözik. Itt fel lehet tenni a kérdést, hogy akkor Közép-Európában a politikai rendszer, a politikai közösség és a politikai nemzet mennyiben azonosak egymással? Történeti értelemben ez a szituáció nem ismeretlen, hiszen 1868, illetve 1905 után a magyarországi nemzetiségek hasonló helyzetben voltak. Az állami politika nem ismerte el külön politikai (és nemzeti) entitásukat, hanem a magyar politikai nemzethez való tartozást kívánt tőlük, miközben csak részben tudta azt integrálni. A nemzetiségi közgondolkodásban pedig egyértelmű volt a német, román, szerb nemzethez való tartozás tudata. Tehát a többség és a kisebbség bizonyos esetekben másként gondolkodik az adott ország politikai közösségének mibenlétéről.

Ebből az okfejtésből is következik, hogy – mivel a közösségeket a nemzeti együvé tartozás szervezte egységbe – a kisebbségi elitek mint kisebbségi nemzetépítők léptek fel és ha a politikai rendszer lehetővé tette, saját közösségüket mint önálló politikai közösséget jelenítették meg. Ez volt a válaszuk az anyaország és saját országuk nemzetépítő törekvéseire és a modernizációs kihívásokra. Ebben a folyamatban az I. világháború után létrejött magyar kényszerközösségek szétfejlődtek Budapesttől és egymástól az adott ország és régió viszonyaihoz adaptálódva és így váltak regionális közösségekké. A magyar kulturális közösség egésze felől nézve több központú nemzeti közösség építéséről és szétfejlődéséről van szó. Ebben a magyar állam szerepe döntően ezen a közösségek önálló intézményességének helyi legitim igények szerinti támogatása lehet.

Ez azonban nem működhet a célok egyeztetése, valamint a döntési kompetenciák partneri párbeszédben kialakuló konkretizálása nélkül.

Mire is irányul ez a partneri párbeszéd? Törzsök Erika, a Miniszterelnöki Hivatal Kisebbség és Nemzetpolitikáért Felelős Szakállamtitkárságnak főigazgatója – tehát kormányzati pozícióból – egy interjúban a revíziós politika intézményrendszerének újraélesztéséről¹³, illetve az *Oldás és kötés* c. írásában leszögezte: „A rendszerváltás után [...] Budapesten egy, két világháború közötti, a „revans”-politika jegyében kialakított intézményrendszer revitalizációjával akarták kezelni a határon túli magyarok problémáját. Azt az illúziót keltve, mintha Budapestről egy ilyen intézményrendszeren keresztül egyfajta támogatáspolitikával megoldható lenne a Kárpát-medencében, illetve a szomszédos országokban élő magyarság helyzete.”¹⁴ A válasz erre az is lehet, hogy 1989 után felelős magyar politikus nem gondolkodott revízióban vagy a nemzetiségi diszkrimináció viszonyosságban, illetve, hogy Törzsök maga is e szerkezet működtetője volt a Határon Túli Magyarok Hivatalának vezetőjeként a Horn-kormány egy időszakában.¹⁵

A politikai illúziók nem negligálhatják az elért eredményeket. Például a több mint 3000 jól-rosszul működő magyar kisebbségi kulturális és társadalmi intézmény létrehozását a szomszédos országokban és ezzel együtt azokat a hálózatokat, amelyek nélkül nem juthattak volna a magyar kisebbségi pártok a rendkívül fontos kormányzati pozíciókhoz.

A politikusi pozicionálás torz állítása mögött tetten érhető valós elem is: Törzsök az utóbbi másfél (vagy akár kilenc) évtizedben a kisebbség-

¹³ „Rájöttünk, hogy az intézményrendszer, amely a kilencvenes évek elején alakult, a két világháború közötti revíziós politika intézményrendszerének az újraélesztését jelentette. A harmincas években azt gondolták, hogy vissza fog állni a régi „rend”, és csak átmenetileg kell Budapestről támogatni a szomszédos országokban kisebbségbe került magyarságot. ’90 után változatlanul azt vélték, hogy Magyarországról kell finanszírozni a külhoni magyarság intézményeit. A szomszédos országokban élő magyarok is – bekerülvén az Európai Unióba – velünk azonos gazdasági és politikai keretek közé jutottak. Felismertük tehát, elsősorban a kisebbségi létből eredő hátrányokat kell tompítani a magyarországi támogatási forrásokkal. Új intézményrendszert hoztunk létre, amely EU-konform, és kialakítottuk a nemzetpolitika másik pillérét: a fejlesztéspolitikát.” Törzsök Erika: Oda az etnobiznisz. *168 óra*, 2007. október 2.

¹⁴ *ÉS*, 2007. 44. szám.

¹⁵ Tabajdi Csaba olvasói levele ezt vetette fel. *168 óra*, 2007. október 18. Törzsök Erika válasza: bírálata az antalli és orbáni gyakorlatra vonatkozott. Uo. 2007. október 31.

és a magyarságpolitikában egyedüli mozgósító erővel „etnikai rehabilitáció”-val¹⁶ szemben foglalt állást. Ez az etnikai rehabilitációs szemlélet pedig egy adott helyzetre (a szomszédos nemzetek nemzetépítő törekvéseire), illetve folyamatokra (a határon túli magyarság társadalmi-kulturális azonosságtudatbeli pozícióvesztésére) adott válasz, amelyhez kapcsolódik a magyarországi kolonizációs beszédmód.¹⁷

S itt jutottunk el a politikai elvárások és a valós folyamatok ellentmondásáig. Ugyanis, ha akarjuk, ha nem, Magyarországon a környező országok magyar lakta területeiről mint a valamikor az országhoz tartozó területekről vagyunk képesek beszélni. A határon túli magyarok pedig bármennyire is csökken a magyar kormányzatok vagy Magyarország hitele előttük, de mégis mint anyaországhoz, a magyarság intézményi központjához viszonyulnak és nem lehet letagadni a valamikori nemzeti-állami együvé tartozást, ami része a kulturális közösségtudatnak. Ugyanígy 1989 után senki nem állíthatta meg azt az intézményépítési folyamatot, amely határon túl megindult. Lehet a *kolonizációs*, illetve anyaországos *beszédmódot* kritizálni, de ez egy olyan társadalmi jelenség és beszédközösségi pillér, amely csak nehezen, generációs átmenettel változhat. De mi lehet a mai elvárás az önálló regionális közösségi intézményességeken túl? Ha ezt innen Budapestről megkonstruálom, akkor megint egyfajta kolonizációs elvárást közvetítek.

Ezzel szemben azt kell kiemelnem, hogy a Trianonnal és a határon túli magyarsággal kapcsolatos gondolkodásunk legnagyobb teherteréte az a fajta történetiség, amely valaminek a visszaállításában, a rekonstrukcióban, rehabilitálásban és nem az adott társadalmi és politikai kontextusban gondolkodik. Az állandó formaváltozásban lévő nemzeti kérdésre hatékony válaszok történeti sérelmek és megfontolások alapján nem adható. (Ezek funkciója mindig a belső összetartás erősítése, a közösségi felszabadulás, a társadalmi kérdések egyfajta nemzetesítése.) Történeti és nemzetközi tapasztalat, hogy *sérelmi hivatkozás helyett* hosszú távon a *társadalmi-közösségi funkciók intézményi biztosításán* keresztül lehet

¹⁶ A etnikai rehabilitációs narratíva az anyanyelvhasználat, névhasználat, vezetői pozícióhoz való jutás, iskoláztatás stb. terén működő kisebbségi korlátozottságok elleni politikai küzdelem hívószava volt, amely az utóbbi évekig képes volt a magyar kisebbségi választók mozgósítására. Bíró A. Zoltán: Új víziót, más csomagolásban. Miről beszéljünk azoknak, akiket képviselünk? *Transindex*, 2007. május 31. <http://reply.transindex.ro/?cikk=31> (2007-12-12)

¹⁷ Más-más értelemben ezt a kérdés Feischmidt Margit, Kovács Éva, Szarka László markánsan jeleníti meg.

a problémákat hatékonyan kezelni. Tehát a történelmi-kulturális emlékezést el kell választani a folyamatok és érdekviszonyok értelmezésétől.

Ha ez nem történik meg akkor állandósul a jelenlegi helyzet: a baloldal sérelmezi, hogy a jobboldal kisajátítja a nemzeti kérdést, amelyet az nem tud leválasztani a trianoni sérelemtől; a másik oldal pedig azt sérelmezi, hogy a baloldal képtelen elfogadni: a társadalmat a nemzeti összetartás és a nemzeti érdekek programszerű képviselése szervezi. Ez helyzet mindkét oldalnak kényelmes. A baloldal a nemzeti–jobboldali–konzervatív ideológiákat összekötheti a szélsőjobbal, és az antidemokratikus mozgalmakkal. A jobboldal pedig nem kényszerül a nemzetképének, illetve a regionális viszonyok, a nemzeti kötődések újragondolására.

e) kinek van beleszólása?

A beszédmód és szemléleti adottságok mellett a magyar–magyar párbeszéd másik súlyos teherterele a „nemzetben való gondolkodás” elvárása. A határon túli magyar közéletben sokszor hiányolják ugyanazt a nemzeti érdekérvényesítést, amelyet velük szemben tanúsít az adott többségi közvélemény, illetve a nemzetállami intézményrendszer.¹⁸ Magyarország tördelésének elvárásával egyidejűleg természetesen egyből ott van a „ne szóljak a dolgainkba” megjegyzés is.¹⁹ A határon túlról hiányolt magyarországi hozzáállást sokféleképpen magyarázzák: nemzeti jellem a széthúzás; életszínvonal sovinizmus; a polgárosultság individualizáló hatása; a nemzeti eszmények hiánya; emlékezetvesztés; külgazdasági érdektelenség stb.

Ennek a kérdésnek is történelmi gyökerei vannak. A magyar nemzetépítés abban (is) különbözik a környező népek nemzetépítésétől, hogy a magyarság mindig rendelkezett egy korlátozott szuverenitással bíró államisággal, míg a környező népek elitjeinek legfőbb önszerveződő célja az önálló nemzetállam megteremtése volt a történelmi Magyarországgal szemben. Trianon után pedig a nemzeti önszerveződésben megint az állam játszotta a döntő szerepet, azzal, hogy Horthy-korszak központi kérése volt a területi revízió ügye. Ez volt a politikai rendszer leg-

¹⁸ Erre jó példa a határon túl élő nemzettársak jogi helyzetének rendezése a környező országokban. Ugyanígy irigy csodálkozást váltott ki 2006 márciusában az, hogy miután megtörtént Basescu román államelnök kapcsolatfelvétele Szász Jenővel az RMDSZ ellenzékét reprezentáló székelyudvarhelyi polgármesterrel, a román sajtó azonnal Markó Béla március 15-i kijelentéseit állította a célkeresztbe és nem az udvarhelyi autonómia retorikát. Hasonló nemzeti összezárkozás tapasztalható a szlovák közvéleményben Marina Hedvig ügyének megítélésében.

¹⁹ Vicc toposz: azt álmodtam, hogy kivonultak és nem jött a helyükre senki.

főbb ideológiai legitimációs bázisa. 1940–1944 között épp a nemzetileg szervezett társadalom modelljét látták a kisebbségi (erdélyi) intézményrendszerben és a jobboldali társadalmi reform mintájaként állították be. A Rákosi-korszakban a nemzeti függetlenségi retorikából leválasztották a magyar kulturális közösség tudatát és ezt az osztály és internacionalista azonosságtudat-propagandával próbálták pótolni.

A Kádár-korszak első éveiben az egységesítő, homogenizáló tendencia a többi szocialista országhoz hasonlóan megjelent. (Ez Magyarországon az önálló nemzetiségi iskolák megszüntetését hozta magával.) Csakhogy ez itt – Romániával, Csehszlovákiával ellentétben – nem járt a nemzeti függetlenségi hagyományok felerősítésével és a hatalom nemzeti szimbólumokkal és retorikával történő legitimációjával. Ennek egyrészt az a magyarázata, hogy az 1956-os forradalom leverése után a szovjet csapatokat behívó kormányzat nem beszélhetett hitelesen a magyar nemzeti függetlenségről. Másrészt a többi szocialista országtól eltérően a Kádár-rendszer a társadalom dezideologizálásával, a magánéleti szabadság kibővülésével együtt a nemzeti függetlenség mint legfőbb nemzeti érdek helyébe az életszínvonal növelésének értékét helyezte. Harmadrészt fontos látnunk, hogy Kádár János mint az egypártrendszer vezetője olyan plebejus nemzetfelfogással rendelkezett, amelyben a nemzeti érület a Horthy-rendszer revíziós-nacionalista, manipulatív retorikájával és legitimációjával volt azonos. A nemzeti szimbólumok megjelenésében pedig az ötvenes-hatvanas évek fordulóján az 1945 előtti nacionalizmus feléledését látta. Ugyanezzel a félelemmel magyarázható a szomszédos országokban élő magyarság sorsa iránti érzéketlensége is. Végezetül határon túli kérdésben a hatvanas évek második feléig azért sem igen lépett Magyarország, mert a pártvezetés elkötelezett híve volt a nemzetfeletti szocialista integrációnak (KGST munkamegosztás). Az előbbiekből adódóan az ideológiai revizionizmus mellett a legfőbb veszélyt a nacionalizmusban látták. Ugyanakkor a Kádár-korszak külpolitikájában a *konstruktív lojalitás* volt a meghatározó. Ennek lényege, hogy miközben Magyarország belső szerkezetében – a szocialista blokkon belül – legtávolabbra került a szovjet modelltől, külpolitikájában a legszerveletesebb volt Moszkvához. Ezzel együtt a határon túli magyarok kérdése és a szomszédságpolitika is a sajátos kádári (magyar) modell védelmének rendelődött alá. A romániai magyarság problémái 1967-től a szovjet–román konfliktus éleződésével kerültek előtérbe, majd 1976–1977-ben, illetve 1985–1986-ban a nyugati gazdasági orientációhoz kapcsolt

emberi-jogi és a népi íróknak tett engedmények nyomán tematizálódtak egyre markánsabban. Magyarországon a szomszédos országok pártvezetésétől sikertelenül számon kért lenini nemzetiségpolitikai normák és a nemzetiségek híd szerepének elfogadtatásának kudarca, a román és a csehszlovák pártvezetéssel folytatott lobbyharcok tanulságai, valamint magyarországi elit csoportokkal kötött alkuk vezették el a párt külügyi apparátusát a nyolcvanas évek közepére a kisebbségek kollektív jogainak képviseléséhez és a magyar nemzet kulturális egységének elfogadásáig. A támogatáspolitikai alapvetően a határforgalom biztosítására, a kulturális fogyasztásra (könyv, sajtó) és a kisebbségi magyar elit támogatására koncentrált. A nyolcvanas évek közepétől pedig a médián keresztül az odafigyelést és a szolidaritást közvetítették a határon túlra, amelyet Szűrös Mátyás 1988. januári, a nemzeti összetartozást deklaráló nyilatkozata tetőzött be.²⁰

Az 1989 után a két nagy politikai közösség építésében a belső kohéziót épp a nemzeti és antinacionalista beszédmód biztosította. Az elit csoportok Nyugat-Európához való felzárkózás jövőkép körüli konszenzusnak, a jogi forradalomnak és a deetnicizált politikai rendszernek köszönhető, hogy a magyarországi választási kampányokban a demokratikus legitimáció (a társadalompolitikai jövőképek és szakpolitikai elképzelések) jóval nagyobb szerepet kaptak 2006-ig, mint a szomszédos országok nemzeti sorskérdésektől fűtött kampányaiban. A kedvezménytörvény sem pusztán ideológiai döntés volt: kidolgozását a schengeni határrezsimtől való félelem is mozgatta. (Ne feledjük, hogy 1999-ben nemigen lehetett bízni Románia gyors uniós integrációjában.) A ketős állampolgárság kérdése körüli népszavazási kampány pedig egyrészt a pártpolitikai verseny része volt, másrészt egy eljárásjogi kérdés átideologizálásaként működött.

A 2004-es népszavazást követő eseményeket a határokon túl döntően a nemzetpolitika leértékeléseként élték meg. Ráadásul a magyar kisebbségpolitikusok is legitimációs eszközként kezdték el használni a magyarországi politikára való mutogatást. Ez vonatkozhatott a magyarországi megosztottságokra; a baloldali nemzeti érzéketlenségére, a jobboldal sajátos határon túli valóságképzésére; a kisebbségi politikába való beleszólás

²⁰ Arday Lajos: Magyarok a szomszédos államokban – külpolitikánk változása In: *Sztálinizmus és desztálinizáció Magyarországon. Felszámoltuk-e a szovjet rendszert?* EPMSZ, Bern, 1990. 177–202. Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989.* Napvilág, 2007. 588.

viSSzaautasítására. Ugyanekkor Szlovákiában és Romániában a gazdasági növekedés új lehetőségeket teremtett és ez tovább fokozta Magyarország leértékelődését.

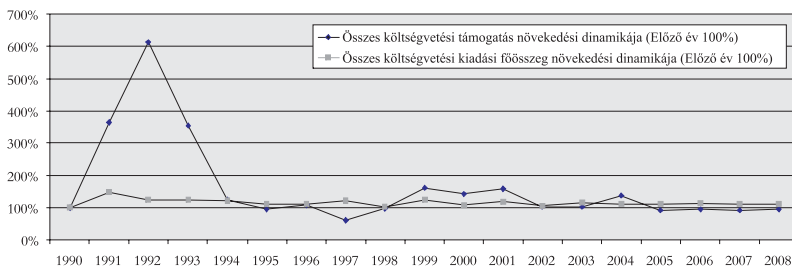
Ebben a nemzetiesítettégi aszinkronban természetesen ott van az is, hogy Magyarország a térség leghomogénebb nemzetállama. Belülről lényegében a magyarországi romák integrációja az egyedül feszítő társadalmi probléma.

Támogatáspolitikai

a) leltár, 1990–2006

A következőkben néhány statisztikai ábra segítségével mutatom be a támogatási rendszer nagyságrend szerinti tagoltságát, változását.²¹

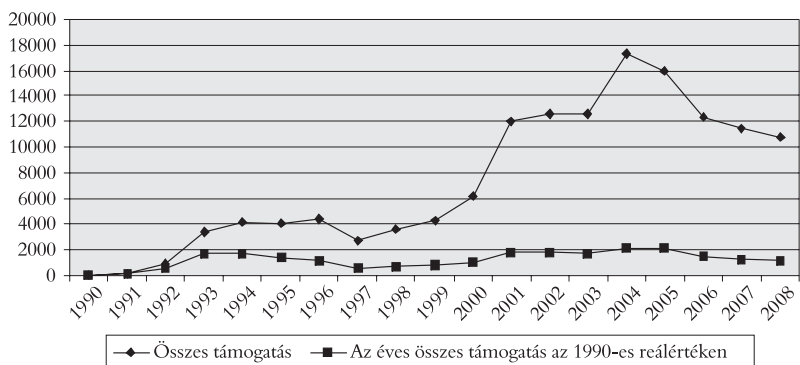
1. ábra. A költségvetés végrehajtott kiadási főösszegének és a támogatás növekedési dinamikájának összehasonlítása (1990–2008)

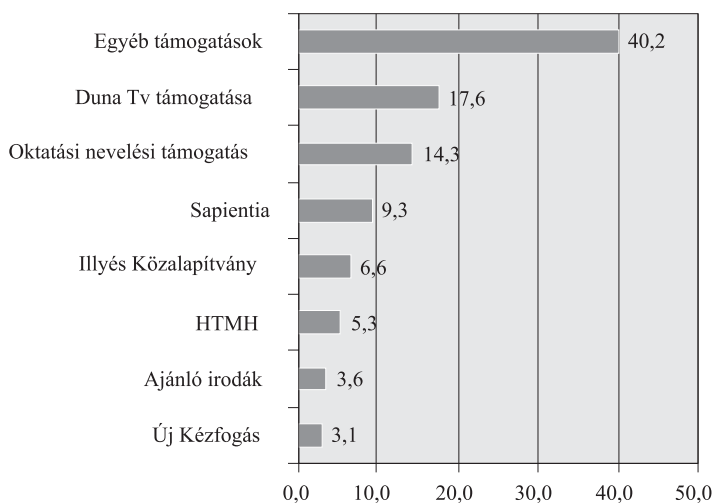
Az első ábrán az 1992-es nagy kiugrás a Duna Tv és a HTMH létrehozásával van összefüggésben. Ha a költségvetés növekedési dinamikáját és a határon túli magyarság irányába menő támogatások dinamikáját nézzük, akkor az derül ki, hogy az MSZP–SZDSZ koalíciós kormányzatok alatt ez utóbbi alatta volt a költségvetési kiadások növekedésének. Ez a különbség nem arra utal, hogy meghatározóan változott volna a támogatások nagysága. Sokkal inkább az áll mögötte, hogy a gazdasági helyzettel együtt mennyiben regresszív vagy integratív a kormányzati politika.

²¹ Minden esetben a Duna Tv támogatását is hozzászámoltam a határon túli támogatásokhoz és az adott év költségvetésének zárszámadási adataiból indultam ki. Részletesebben lásd *Tény és való* i. m.

2. ábra. Összes támogatás és értéke az 1990-es reálértéken (1990–2008)

3. ábra. A legnagyobb támogatási programok 1990–2008 (%)

1. táblázat. Összes támogatás és értéke az 1990-es reálértéken (1990–2008)²²

Év	Támogatások		
	összesen (ezer Ft)	a központi költségvetés kiadási főösszegében (%)	az 1990-es reálértéken (ezer Ft)
1990	48	0,006	48
1991	152	0,016	113
1992	934	0,606	563
1993	3.322	0,228	1.633
1994	4.168	0,234	1.725
1995	4.034	0,204	1.302
1996	4.370	0,197	1.141
1997	2.715	0,100	599
1998	3.646	0,130	704
1999	4.301	0,122	755
2000	6.179	0,163	988
2001	12.053	0,269	1.765
2002	12.563	0,215	1.747
2003	12.588	0,224	1.671
2004	17.311	0,291	2.153
2005	15.918	0,241	2.102
2006	12.365	0,164	1.429
2007	11.425	0,136	1.239
2008	10.793	0,116	1.094
Összesen	138.885		

Reálérték tekintetében az 1993–1994-es szintet 2001–2005 között haladta meg a támogatás.

²² Ebből az összeállításból hiányzik az Szakképzési Alap Apáczai Közalapítványon keresztüli támogatása, valamint a megyei önkormányzatok programjaiban a magyar kisebbségi résztvevőkre, a kapcsolatok támogatására fordított összeg. Természetesen azzal sem tudunk számolni, hogy ugyanannak az összegnek más az értéke Szlovéniában vagy Ukrajnában.

Az időszak összesen mintegy 140 milliárd forintos támogatási összegének 18%-át (24,5 milliárd Ft) a Duna Tv kapta. Megkérdőjelezhető, hogy vajon miért kell ide számítani ennek a közszolgálati televíziónak a költségvetési támogatását? Ha a *Duna Tv* egyik oldalról mint a határon túli magyarok televíziója hirdeti magát, a határon túli kritikák alól nem bújhat ki azzal, hogy magyarországi közszolgálati csatornáról van szó. Lényegében egy a határon túli magyarok számára, Magyarországon, döntően határon túlról származó műsorkészítők által készített tartalmak közvetítéséről van szó. Akkor tehát Magyarországnak joga/feladata közvetíteni a határon túli magyarok saját társadalmi kommunikációját? A határon túlról nagyon gyakori kritika Magyarországgal szemben a nem valós kisebbségi helyzetkép közvetítése. Az azonban tabu téma, hogy ennek a képnek a kialakításában miként is vesznek részt a határon túli elítéltek.²³

A másik fontos tétel az *oktatási-nevelési támogatások* 2003-tól induló rendszere, amely már így is a maga 20 milliárd forintos összegével az egyik legfontosabb programmá vált. Az egyéb támogatások – ha nem számítjuk ide az Illyés Közalapítvány forrásait – 4%-a egészségügyi célokat, ugyanennyi a tudományos kutatást, ennek másfélszerese a gazdaságfejlesztést és vele megegyező összeg a kultúrát szolgálta. Ez utóbbi aránya a valóságban biztosan nagyobb, hiszen az IKA támogatásának jelentős részét és a történelmi egyházak itt számba nem vett külön támogatásának jelentős részét is ilyen célokra fordították. A források felhasználását nézve 2004-ig a támogatások 40–46%-a hasznosult Magyarországon, majd 2005-től a hozzávetőleges számítások szerint ez lecsökkent 23–30%-ra. (Ez a szám jóval kisebb lenne, ha a Duna Tv-t nem számítanánk ide.) (4. ábra)

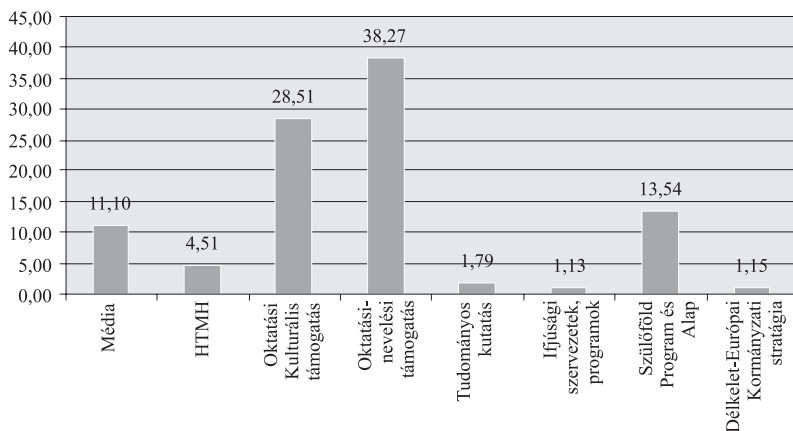
Az utolsó ábra jól mutatja az oktatási-nevelési, a médiatámogatás, valamint a felsőoktatás-fejlesztés (döntően a Sapientia Alapítvány) meghatározó szerepét.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy 2006-ot megelőzően:

a) Határon túl egyre nagyobb igény jelentkezett olyan intézmények működési költséggel való ellátására, amelyek az adott közösségben úgy-mond alapfeladatokat látnak el. Mindezt a közalapítványi pályázati mód-szerek kevésnek bizonyultak, normatív, előre tervezhető támogatás igénye merült fel.

²³ Vö.: Ágoston Vilmos (szerk.): *A határon túli magyarság és a magyar közszolgálati média*. EÖKIK, Budapest, 2006.

4. ábra. A 2006-os költségvetési támogatások megoszlása (%)

b) A sokcsatornás forráselosztó rendszer prioritásai nem szerveződtek stratégiai programmá. A feneketlen zsák érzetét sem a nyilvántartási rendszerek, sem a prioritáskeresések nem oldották meg.

c) Az Illyés és az Új Kézfogás közalapítványok döntési mechanizmusa lehetetlenné tette a pályázatok szakszerű kiértékelését, az eredmények nyomon követését. Közben az Apáczai Közalapítványnál kialakítottak egy minőségbiztosítással bíró, unió-konform technológiát. Ez a pontozásos döntési rendszer jelentősen csökkentette az forráselosztás alkujellegét.

d) A támogatáspolitikát a döntési és elosztási mechanizmusok alkurendszerében átpolitizálódott. Ráadásul a politikai elitek támogatása összefonódott az ún. civil szektor támogatásával.

A rendszer megváltoztatását több dolog is akadályozta: hiányoztak az egységes nyilvántartások és hatékonyság vizsgálatok; nem volt egységes kifizetési, elszámolási rendszer; a határon túli pályázóknak pedig a sokcsatornás rendszer nagyobb mozgási lehetőséget biztosított; mindezen a rendezése sem a budapesti elosztóknak, sem az újabb és újabb projekteket nyitó, de valójában intézményműködtetésükért küzdő határon túli szereplőknek nem volt érdekük.

b) a második Gyurcsány-kormány reformtörekvései

A második Gyurcsány-kormány ágazatai reformot hajtott végre a magyarságpolitika terén is. Ennek legfontosabb intézkedései: a HTMH megszüntetése és a költségvetési források összevonása a Szülőföld Alapba.²⁴ Ennek a meglépése – a Nemzeti Kulturális Alapprogramhoz hasonló központosított, célprogramokon alapuló, átlátható rendszer létrehozása – az ezredfordulótól jelen volt a szak- és támogatáspolitikai vitákban.²⁵ A HTMH megszüntetésével annak feladatkörét átvette a Miniszterelnöki Hivatal Kisebbség- és Nemzetpolitikáért Felelős Szakállamtitkársága.

Az első programtisztazó dokumentum *A megújuló nemzetpolitika elvei és intézményrendszere* az előző évek támogatáspolitikai vitáinak progresszív megfogalmazásait alkalmazta. A korábbi retorikához képest radikális véleményt fogalmazott meg: a határon túli magyar társadalmakban lejátszódott változásokra az „elmúlt 16 év támogatási politikája érdemi választ adni nem tudott”.²⁶ A dokumentum határozottan koncentrált a gazdaságfejlesztésre és a szülőföldön való megmaradás és gyarapodás szociális és gazdasági feltételeire. A másik hangsúlyeltolódás, hogy a határon túli magyar politikai elitekkel kapcsolatban jóval tartózkodóbb, mint az előző kormányzatok. Ebben a vonatkozásban a kölcsönös be nem avatkozás elvét hangsúlyozták, illetve a támogatáspolitikai döntésekben közvettebb szerepet szántak a határon túli érdekérvényesítő törekvéseknek. A Magyar Állandó Értekezlet megszüntetésével pedig, a magyar politikai rendszerbe önálló szereplőként beemelt határon túli pártvezetőkkel a kormányzat csak kétoldalú kapcsolatokat kíván ápolni.

A koncepció eklektikus és jó néhány önellentmondással bír. Az utóbbi 16 év támogatáspolitikai eredménytelensége akkor igaz, ha mindezt a szülőföldön való maradás politikai retorikájához mérjük. Csakhogy a kilencvenes évek legfontosabb folyamata a közép-európai magyar kisebbségek tekintetében az intézményesülés volt. A szülőföldön való maradás retorika csak a kilencvenes évek második felében erősödött

²⁴ Horváth Tamás – Ríz Ádám: Határon túli magyarok támogatása: belső kényszerek és külső kihívások. Gyorselemzés a határon túli magyarokkal kapcsolatos kormányzati politika megújításának eddig látható irányairól. *Kommentár*, 2006. 4. szám. 81–95.; Bárdi Nándor: *Szükség, mint esély* i. m.

²⁵ A támogatáspolitikai reformvitákról uo.

²⁶ A megújuló nemzetpolitika elvei és intézményrendszere. MEH Külkapcsolatokért és nemzetpolitikáért felelős államtitkár, 2006. július 23. OSZK Kéziratár (TLA Könyvtára K-3091.)

fel, addig az autonómia jövőkép volt a meghatározó toposz. A támogatások egy része – feltételezhetően, de egyelőre nem mérhetően – improduktív. Ugyanakkor ennek segítségével jöttek létre a határon túli magyarság (kvázi civil társadalmi) intézményes világai. Az állami, önkormányzati, egyházi intézményességgel együtt megközelítőleg 4-5000 „magyar” intézményről beszélhetünk a térségben.²⁷ Ez részben a másfél évtizedes magyarországi támogatási rendszernek köszönhető.

Egy másik ellentmondás a „nemzetegyesítés cselekvő megélésének” és a „magyar közösségek közötti megállapodások” megfogalmazások használata. Nincs tisztázva, hogy a nemzetegyesítő stratégia vagy a szerződéses nemzet elképzelés a domináns a szerzők számára.²⁸ Kétséges a HTMH után a szakminisztériumok és a MEH főosztálya közti hatékony együttműködés megvalósítása, miközben az utóbbi másfél évtized egyik legnagyobb teherterelét épp a forráselosztás körüli apparátusharcok jelentették (KÜM – OM – NKOM – HTMH – közalapítványok – PM). Ennek a központosított támogatáspolitikával kívánják elejét venni. Egyedül az Oktatási és Kulturális Minisztériumba maradt meg külön apparátus a határon túli ügyek menedzselésére (két különböző főosztályon belül), de az intézményi hierarchiában alacsonyabb szintre került az egységes magyar kultúrára való hivatkozással.²⁹

Közvetetten az egész magyar kormányzati átalakítás gyengeségei hatnak vissza a tervezett koncepcióra:

a) A reformokat lefékező apparátus ellenállásának elhárítása érdekében az apparátus meggyengítésével és megkerülésével maga az ügykezelés is veszélybe került. De magával a HTMH megszüntetésével a beérkező ügyek száma is csökkent. Hogy e mögött a határon túli magyar intézményesség Magyarországtól való elfordulása vagy új érdekérvényesítő technikák, a lehetőségek beszűkülése áll-e, nem tudom megmondani.

b) Az addigi – Törzsök Erika által sokat kárhozott – szimbolikus politizálással szemben az utóbbi másfél évben a reformkritika és retorika kommunikációja került előtérbe. Az ezelőtti támogatáspolitikai és a köz-

²⁷ Kárpát-medencei kutatási adatbázis: <http://gis.geox.hu/nkfp>; kulturális intézményrendszer: <http://www.htmkultura.mtaki.hu/>; romániai magyar intézményrendszer: <http://adatbank.transindex.ro/belo.php?k=15> Itt a kulturális és társadalmi szervezeteken túl az egyházi és oktatási intézményrendszert is beleérttem.

²⁸ A megújuló nemzetpolitika... i. m. 2.

²⁹ Határon túli politikán túl, nemzetpolitikán innen. Parászka Boróka interjúja Gémesi Ferencsel. *A Hét*, 2006. július 13.

alapítványok éles kritikája döntően publicisztikákban vagy publicistákat idézve jelenik meg. Ezt egészíti ki egy aktív sajtójelenlét és -reagálás a bárhonnan érkező kritikákra. A sokat hangoztatott szakmaiság is egyre gyakrabban megkérdőjeleződik, amit reformellenes politikai ellenállásként kommunikálnak.³⁰

A koncepció³¹ lényege: az eddigi szülőföldön való boldogulás és a rehabilitációs retorika helyett, a versenyképesség és a modernizációs esélyek támogatása a folyamatok összehangolása. Különválasztják a *támogatáspolitikát* a fejlesztéspolitikától. Az előbbihez tartozik a projektek pályázati támogatása és az identitásörzést szolgáló intézmények (nemzeti jelentőségű intézmények és programok) hosszabb távú működésének biztosítása. A másik pillér, a fejlesztéspolitika: a szomszédos országokkal, régiókkal közös térség-, intézmény- infrastruktúra fejlesztése és a gazdasági programok, a II. Nemzeti Fejlesztési Tervhez kapcsolódóan. A támogatáspolitikában a közalapítványok és a minisztériumi források összevonásával egy intézményrendszeren keresztül zajlik a források elosztása, döntően pályázati rendszerben. Ebben a mechanizmusban három szintet különítettek el. A politikai szint, a határon túli magyarok választott politikai vezetőinek Regionális Egyeztető Fóruma, amely egy-egy közösség esetében a legfontosabb célokat jelöli meg. A szakmai szint a három szakmai kollégium³² (és a társadalmi tanácsadó testület). A kollégiumok tagjai – akikre a Regionális Egyeztető Fórum résztvevői tesznek javaslatot – döntenek a pályázatokról. A végrehajtó szint pedig a Szülőföld Alap Iroda apparátusa, akik a lebonyolítást végzik.

A magyar–magyar politikai viszonyban az eddigi többpárti MAÉRT üléseket a kormány és a határon túli vezetők találkozási váltották fel (kormányzati konzultáció), illetve működik a kapcsolatrendszer az önkormányzatok szintjén, a parlamenti munkában (Magyar Képviselők Fóruma) és a magyar köztársasági elnök tevékenységi körében is.

A *fejlesztéspolitikához* a határ menti fejlesztések tartoznak, amelyekre uniós forrásokból magyar részről 349 millió euró, a szomszédos országok

³⁰ Törzsök Erika: Sérelemi külpolitika. *HVG*, 2007. október 17.; uő.: *168 óra*, 2007. október 31.

³¹ A volt HTMH honlapnál frissebb, funkcionálisabb portálon található anyagokból összegeztem a koncepciót: www.nemzetpolitika.gov.hu

³² Kulturális és egyházi; Oktatási és szakképzési; Önkormányzati együttműködési, Informatika és média kollégiumok. Tagjaik és ügyrendjük: http://www.szulofold.hu/index.php?category_id=34 (2007-12-12)

részéről 335 millió euró áll rendelkezésre, pályázati úton való továbbosztásra 2007–2013 között.³³ Ez a magyar kormányzati kommunikációban része a határon túli magyarok támogatásának, míg a határon túli nyilvánosságban ezzel óvatosabban bánnak. Ennek hátterében az állhat, hogy: nem csak magyar lakta területeket érintenek és a magyarság életszínvonal emelkedése, infrastrukturális helyzetének javulása komfortérzetüket növeli, ám csak közvetetten hat vissza a kulturális otthonosságtudatukra. A legnagyobb – be nem vallott – gond, hogy eddig a szomszédos országokban minél nagyobb egy adott településen a magyarok aránya, annál kisebb arányban jutottak uniós pályázati forrásokhoz.³⁴ Ez mutatja a kisebbségi világok napi-funkcionális – és nem a reprezentatív identitásmegőrző – intézményi alulfejlettségét. A kormányzat részéről a határon átnyúló útvonalakra („varratmentesítés”) és a felnőttképzés kiemelt támogatására dolgoztak ki terveket.³⁵ Ezt tekintik a fejlesztéspolitikán belül prioritásoknak.

A két éve működő Szülőföld Alap forráselosztásának és hatékonyságának értékelése külön kutatási feladat. Erre itt nem vállalkozhatom, csak az átpolitizáltság és a szakszerűség kérdését vetem fel. Törzsök Erika és a Miniszterelnöki Hivatal szakállamtikára, Gémesi Ferenc nyilatkozataikban vehemensen bírálják a régebbi támogatási rendszer politikai alárendeltségét. Ezzel szemben a Szülőföld Alappal kapcsolatban a központosítás (az alkuratóriumok megszüntetésével a regionális beleszólás beszűkülése³⁶) és az átpolitizáltság a leggyakoribb kritikai megjegyzés. Ennek alapja az, hogy a Regionális Egyeztető Fórum tagjai a határon túli pártvezetők, illetve a Kollégiumok tagjait is ők nevezik meg. Az is köz tudott, hogy a határon túli döntési javaslatok a Kollégiumokban általában átmennek, amelyeket előtte mindenhol a pártvezetés is jóváhagy. Erre

³³ http://www.nemzetpolitika.gov.hu/index.php?main_category=5&action=view_item&item=547 (2007-12-12)

³⁴ A Hídvégi Mikó Imre Kutatóintézet Alapítvány és az Adaptatio kft. Horváth Tamás vezette kutatásai (2006–2007) részletesen tárgyalják a lehetőségeket és javaslatokat is adnak: http://www.hidvegimiko.hu/b2_kutatasaink (2007-12-12)

³⁵ http://www.nemzetpolitika.gov.hu/index.php?main_category=2&action=view_item&item=197 (2007-12-12) Az úthálózat fejlesztésére és a felnőttképzési hálózatra vonatkozó terveket több konferencián bemutatták, de ezeket én nyilvánosan nem találtam meg. (Ez egy példa arra, hogy mire jó egy dokumentációs központ, mint pl. a Teleki László Alapítvány megszüntetett archívuma. Jelenleg az ilyen dokumentációt egyetlen magyarországi intézmény sem fogadja be.)

³⁶ Mintegy 300 résztvevő helyett a döntési kör 42 főre zsugorodott.

az egyik válasz az lehet, hogy a Szülőföld Alapot létrehozó törvény részletesen szabályozza az összeférhetetlenséget, s ha ezt az elitek kijátsszák, akkor vessenek magukra a kisebbségek.³⁷ A másik pedig egy szemléleti kérdés: kik a kisebbségi közösségek reprezentánsai? A választott politikai képviselők vagy más intézményi alrendszerek vezetői is hasonló legitimációval bírnak? Számonkérhetők-e akár Magyarországról, akár az adott régióból a pártvezetők támogatási prioritásai? Ennek kezelésében az ilyen ügyekben is hiányzó nemzeti önkormányzatiságon túl egy-egy regionális fejlesztési terv segíthetne. Vagy olyan eljárás mechanizmusokat lehetne alkalmazni – és ennek van rövid távon realitása –, amelyek magukat a projekteket szakszerűsítének, készítetnék nagyobb társadalmi teljesítményre. Az egyik ilyen lehetőség a pályázati célprogramoknak a jelenleginél sokkal behatároltabb és részletesebb leírása és a teljesítések tartalmilag ellenőrizhetővé tétele.³⁸ Technikai dolognak tűnik, de jelenleg a Kollégiumok tagjai nem kapják meg a pályázati anyagokat, pusztán egy listáról tájékozódnak.³⁹ Az unió kompatibilis pályázati technológia kulcskérdése az alkuk helyett bevezetendő előzetes kollégiumi és szakértői pontozás, majd az erőssorrend szerinti automatizmus. (Erre van egy jól kialakult gyakorlat a Szülőföld Alapba most beolvadó Apáczai Közalapítványnál.⁴⁰) Szintén a szakmaiság és átpolitizáltság ügyéhez tartozik a nemzeti intézmények és programok listája. A fő bajt nem abban látom, hogy pl. az eddig is komoly magyar állami támogatásokat elnyelt szabadkai Magyar Házat⁴¹ támogatják és nem a zentai Magyar Művelődési Intézetet,⁴² vagy a tanárképzés helyett továbbra is a tanítóképzést (akikből túlképzés van) támogatják a Vajdaságban stb., hanem, hogy mi is lesz a támogatási szerződések tartalma? Milyen társadalmi szolgáltatásokat várnak el tőlük és mindez hogyan lesz mérhető? Itt merül fel élesen a szakmai kontrol kérdése. A Szülőföld Alapról rendelkező törvényben és jogszabályokban a szakmaiságot a behívottak azzal, hogy a kollé-

³⁷ Egyeztetés orvosolná az MCSZESZ kifogásait. *Kronika*, 2007. április 25.

³⁸ Kiindulva az NKA, AKA tapasztalataiból.

³⁹ Erre a jogszabály kötelez – mondhatja a végre hajtó – (355/2006. (XII. 27.) Kormányrendelet a Szülőföld Alapról szóló 2005. évi II. törvény végrehajtásáról, 15.§. 7-8. c.) megkerülve a jogszabályt jóváhagyó szakpolitikai felelősség kérdését.

⁴⁰ Az Apáczai Közalapítvány működéséről és döntéshozatali folyamatáról <http://www.apalap.hu/letoltes/dontesieljarasrend.pdf> (2007-12-12)

⁴¹ Végel László: A Balkánról és rólunk. *Mozó Világ*, 2006 augusztus <http://www.mozgovilag.hu/2006/08/11honaplo3.htm> (2007-12-12)

⁴² <http://www.vmmi.org/>

gium, illetve a társadalmi tanácsadó testület tagjai, eleve megszerezték.⁴³ A minisztériumi képviselők jelenléte szakmailag szintén formális, hiszen a kollégiumok határon túli résztvevői a Regionális Egyeztető Fórum alkuira és az otthoni legitimációra hivatkozva fölényben vannak. Sem a kisebbségkutatók, sem az apparátus, sem a határon túli közéleti reprezentánsok nem rendelkeznek a mindentudás varázspálcájával. Hatékony szakmai döntéseket a magyarországi és határon túli szakértők és szakképviseltek nélkül nemigen lehet hozni részkérdésekben. Ez egyben a problémák hazai szakintegrációját jelentené. Hagyjuk a politikára az uniós és nemzeti integrációt, a mindennapokban a szakmai hajszálerék összekötése⁴⁴ a kulcskérdés.

Mi a progresszió? A társadalom mérnökeként az ideális elvárt szintjéről tagadni és bírálni az eddigi szervezetek működését vagy megnézni a tanulságokat és abból a leghasználhatóbb elemeket újragondolni, finomítva adaptálni? Történetileg az utóbbi tűnik modernnek, azaz hatékonynak.

Stratégiai útkeresés

a) új magyar külkapcsolati stratégia és a kormányzati program

2006 őszén kezdődött meg a miniszterelnök megbízásából, a külügyminiszter felkérésére egy új külügyi stratégia kimunkálása. Öt intézetben 45 alaptanulmány és 8 tematikus összefoglaló elemzés készült, majd ebből összeállt a *Magyarország külkapcsolati stratégiája* c. vitaanyag.⁴⁵ Az összefoglaló a szomszédságpolitika és a nemzetpolitikai célok összehangolására helyezi a hangsúlyt. Az általános sarokpontok között szerepel a közép-európai integráció és a magyar nemzet összetartozásának erősítése. Kulcszereplőkként jelennek meg nem csak a határon túli magyarok, hanem a magyarországi kisebbségek is, bár a roma kérdés teljesen hiányzik a programból. Nincs szó se a kedvezménytörvényről, se a kettős állampolgárság kérdéséről. Az autonómia ügye elméleti kontextusba kerül, vele szemben a határ menti közös fejlesztéspolitika kap nagy hangsúlyt.

⁴³ Lásd Kollégiumok ügyrendjének 7. pontját http://www.szulofold.hu/index.php?action=view_item&item=76 (2007-12-12)

⁴⁴ A kisebbségi intézményműködtetésben a magyarországi és uniós hatékonysági mutatók és módszerekhez alkalmazása.

⁴⁵ Az összefoglalók és háttér: http://www.kulugyminiszterium.hu/kum/hu/bal/Kulpolitikank/kulkapcsolati_strategia/eloszo.htm (2007-12-12)

Támogatás- és magyarságpolitikai szempontból a Magyar Külügyi Intézetben és az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetben készült anyagok a relevánsak számunkra. Kiss J. László *A Magyarország szomszédsági kapcsolatainak jövője. Lehetőségek és feladatok* (MKI)⁴⁶ a nemzetpolitikát a régió alapú európai szomszédságpolitikában javasolja megvalósítani, noha jelzi, hogy a fejlesztési forrásokat egy-egy országon belül a nemzetállami központok osztják tovább. A másik, anyag, *A nemzeti azonosságtudat megújításának és fejlesztésének, feltételei, intézményrendszere*⁴⁷ elkészítésében jómagam is részt vettem. Ezen belül a nemzetfogalomról, a nemzetpolitika uniós feltételeiről, az autonómia, önkormányzatiság, közösségépítés lehetőségeiről és az identitásörző intézményrendszerről készültek résztanulmányok. Ebből a szegmensből bizony kimaradtak a kulturális, közgyűjteményi, közművelődési szerkezetek.⁴⁸ Ugyanakkor szó van a több központú, Magyarországhoz kapcsolódó etnoregionális közösségek koncepciójáról, a magyarországi nemzetiségek támogatásáról és a roma kérdésről. Az egyik konklúzió a politikai konszenzus keresése első lépésben Magyarországon, majd kifelé.

A koncepció nagy problematikája, maga a funkciója. Mire is lehet ezt használni? A zárt és nyílt vitákon a külügyminisztériumi és kormányzati apparátus teljes érdektelenséget mutatott. Az anyagok általánosan és óvatosan fogalmaznak. Ha a szakmai tervezéshez (kutatás, tematizálás stb.) akarnánk felhasználni, hiányzik a problémakatalógus. Ha a követségi munkához, akkor hiányoznak a szerkezetalakító és célprogramok. Pl. van-e katalógusunk a szomszédos országok magyar ügyekben illetékes szakértőiről; médiamegmondóiról; kutatókról stb. Van-e az adott ország nyelvén Magyarországról internetes tartalom-szolgáltatás? Ha az euroatlanti integráció utáni nemzeti érdekérvényesítés intézményesítésére újabb programok kidolgozásához a szemléletformálás lenne a szándék, az európai nemzetépítések átalakulása felől is

⁴⁶ http://www.kulugyminiszterium.hu/NR/rdonlyres/0B215186-028A-4C5E-A871-FEF9C68A5DB8/0/Magyarorszag_szomszedsagi_kapcs070508.pdf (2007-12-12)

⁴⁷ A következő helyről az említett összefoglalón túl, minden vonatkozó anyag elérhető: http://www.mtaki.hu/kulkapcsolati_strategia/ (2007-12-12) A nemzetpolitikára vonatkozó valamennyi intézeti és külső szakértőktől kért anyag az ankét kivételével megjelent: *Magyar Kisebbség*, 2006. 3–4. szám.

⁴⁸ Mindkét esetben a Külügyminisztérium tájékoztatása szerint készült stratégia: a támogatáspolitikára az EÖKIK Szülőföld Programja, a kulturális szférára pedig a Nemzeti Kulturális Stratégia után az OKM-ben. Az előbb említett stratégia egy óhajtó fejlesztési felszólításon túl nem foglalkozik a határon túli magyar problematikával.

meg kellene vizsgálni a folyamatokat.⁴⁹ Az általános stratégiai elvárások helyett nagyobb szükség lett volna magának a helyzetekre, problémákra koherensen válaszoló szakértői szerkezetnek a megteremtésére⁵⁰ a mai „a kiküldetésre váró” külügyi apparátus habitussal szemben.

A kormányzati program *inkoherens*. A Gyurcsány Ferenc által 2004–2005-ben meghirdetett új nemzetpolitika fogalomértelmezés, amely szerint ez az egész magyar fejlesztés- és társadalompolitikát lefedné, nagyon hamar eltűnt, hisz maga a Gémesi Ferenc vezette intézményt is Kisebbség- és Nemzetpolitikáért Felelős Szakállamtitkárságnak nevezik. Hasonlóan ellentmondásos Gémesi Ferencnek az a megállapítása, hogy az oktatási-nevelési támogatás a legfontosabb támogatási forma.⁵¹ Arról az évi kb. 5 milliárd forintos támogatási keretről van szó, amely ha a családokhoz kerül (Szlovákiában – az iskolaalapítványokhoz), gyerekenként 20–20.000 forintot jelent és csak a legszegényebb családok számára motiváló erőt az iskolaválasztásban. Hatékonyabb lenne ezt az összeget iskolabeíratási programokra, óvodahálózatra, pedagógusképzésre, tehetséggondozásra stb. fordítani. (A hatékonyság mint modernitás semmiképp nem érvényesül ebben az esetben.) Mégis tabu ez a kérdés. Egyrészt azért, mert a FIDESZ kezdeményezte státustörvényből adódó kedvezmény visszavonását a regnáló kormánynak a határon túliakkal szembeni érdektelensége újabb bizonyítékeként lobogtatnák. Másrészt mivel a támogatások folyósítását mindenhol a kisebbségi pártokhoz közel álló, azokhoz kapcsolódó szervezetek végzik (Romániában 8%-os, máshol 6%-os közvetítői díj fejében, ami összességében mintegy 400 millió forintot jelent), ez komoly háttértámogatásnak számít. Azért sem beszélnek erről a kérdésről azok, akik nem tartják hatékonynak, mert attól tartanak, hogy ez a forrás megszüntetését vonná maga után. (A szakpolitikai legitimitás válságát mutatja, hogy nemigen hisz senki abban, hogy egy hatékonyság vizsgálat nyomán a kormányzat jó irányba vihetné a keret felhasználását.)

A kormányzati munka másik nyomorúsága a *párbeszéd-képtelenség*. Fejtő Ferenc válasza Bodor Pál kritikájára a Népszabadságban, Tabajdi

⁴⁹ Magyarországon nemzetépítésről nem illik beszélni, ez összekapcsolódik a jobboldali nemzeti radikalizmustól való félelemmel, miközben egy európai társadalomszervező jelenségről van szó.

⁵⁰ 2006. őszén a Teleki László Alapítvány Közép-európai Tanulmányok Intézetének munkatársai ebben a szellemben dolgoztak ki egy elképzelést, de az lekerült a napirendről, mert időközben megszűnt az intézmény.

⁵¹ Vajdaság.ma 2007. augusztus 21. http://www.nemzetpolitika.gov.hu/index.php?action=view_item&item=515 (2007-12-12)

Csaba programkísérletének visszhangtalansága, Kis Tibor kioktató kritikái és Törzsök Erika harcos publicisztikája eleve ellenfeleket kreált.⁵² Az utóbbi harcos etnobiznisz-ellenessége ellenére továbbra is az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány vezetője (fizetés nélkül). Ez csökkenti szavai hitelességét. Ráadásul – miközben a kormányzat számára ez az intézmény a szakmai referencia – ez az intézet igazából nem részese a szerény kisebbségkutató párbeszédnek. Miközben közvetítő szerepet kívánnak betölteni a kormányzati háttérprogramok és a tudományos kutatások között.⁵³

b) parlament kontra kormány?

E tanulmánynak nem tárgya Szili Katalin parlamenti elnök és MSZP politikusnak a kormányhoz való viszonyának taglalása. Megoszlanak a vélemények mind a súlyát, mind az önálló szereplő voltát illetően. Az ténykérdés, hogy Szili az MSZP-n belül a nemzetpolitikai kérdésekben különvéleményt képvisel Gyurcsány Ferencel és a pártvezetéssel szemben. Ebben a keretben a Kárpát-medencei Képviselők Fóruma a magyar–magyar kapcsolattartás leglátványosabb és konfliktusmentes dimenziójává nőtte ki magát.⁵⁴ A gazdasági-, jogi, kulturális-oktatási albizottságok lényegében a MAÉRT szakbizottságainak funkciójába kerültek: a határon túli igények, problémák közvetítése a magyar közigazgatás felé. Csakhogy ez parlamenti képviselői szinten működik, míg a MAÉRT szakbizottságokban államtitkári számonkérés alatt kellett a határon túli párok delegálta szakértőkkel (nem feltétlenül parlamenti képviselőkkel) párbeszédet folytatni. A KMKF elvárja a szaktárcák beszámolóit; azt, hogy a tagok a pártfrakciókban végrehajtsák a közös megállapodásokat, de ezekre nincsenek jogi és közigazgatási garanciák.

A KMKF 2007. szeptember 14-i plenáris ülésén fogadták el *A magyar–magyar együttműködés és a nemzeti érdekérvényesítés perspektívái a magyar nemzet nagy részének európai uniós csatlakozása után* c. dokumentumot,⁵⁵ amely konszenzusos alternatív nemzetpolitikai koncepciót kívánt adni. A hely-

⁵² Bodor Pál: A baloldal nemzeti balfogásai. *Népszabadság*, 2007. február 15.; Fejtő Ferenc: Válasz Bodor Pál barátomnak. *Népszabadság*, 2007. február 20.; Tamás Gáspár Miklós: Fejtő Ferenc és Bodor Pál vitájához. *Népszabadság*, 2007. február 27.; Tabajdi Csaba: Illúziók ellenében. A valóságos nemzetpolitikai reform céljairól és feladatairól. *Népszabadság*, 2007. március 10.

⁵³ www.eokik.hu

⁵⁴ <http://kmkf.hu/>

⁵⁵ http://kmkf.hu/2007/10/09/nemzetpolitikai_koncepcio#more191095 (2007-12-12)

zetértékelés után a nyolc országban élő közép-európai magyarság politikai jövőjét az autonómiák kapcsolati hálójában nevezi meg. Egyértelműen állást foglal a területi, közösségi, személyi elvű autonómiaformák mellett. A magyar–magyar együttműködés alapját a fejlesztéspolitikában látja, amelyet nem választ el a támogatáspolitikától. A kormányzati vonaltól eltértek abban is, hogy egy brüsszeli közös magyar kisebbségi lobbyiroda létrehozását és egy az MVSZ kulturális világszervezet funkcióját ellátó, köztestületi státusszal bíró intézmény létrehozását kezdeményezték. A stratégiai intézmények körét a kormányzati nemzeti intézmény körtől sokkal szélesebb intézményi körre terjesztették ki.⁵⁶ A brüsszeli iroda kapcsán hamar kiderült, hogy nincs rá költségvetési keret. A többi javaslat esetében is kétséges, hogy mindez kormánypolitikává integrálható.

A működtetők világa és a magyar–magyar párbeszéd antinómiái

Egy korábbi munkámban elkülönítettem a *szakpolitikusok* körét, a manifesztálókat, az áttelepült szakértőket, a magyarságmentőket, a fiatal technokratákat és a közömbös apparátust.⁵⁷ 2005-től a nemzetpolitika mindkét nagy párt számára sokat veszített a jelentőségéből. Ettől függetlenül, a külpolitikai konszenzus felbomlásával a szakpolitikusi kör is átalakult. Tabajdi Csaba már előzőleg Európa parlamenti képviselő lett, Németh Zsolt a FIDESZ nyugati kapcsolatainak megerősítésére, majd később a kormánypolitika orosz kapcsolatainak bírálataira koncentrált. Szabó Vilmos 2006-tól újra az MSZP külügyi munkájában vett részt, Csapody Miklós a pártján belül is periferezálódott. Tehát kiürült a mezőny, ahol Bálint-Pataki József, majd Komlós Attila a HTMH-t vezette, Törzsök Erika pedig a Külügyminisztériumban Gémesi Ferenc elindította a nemzetpolitikai ügyek irodáját. Később a Miniszterelnökségen ebből az apparátusból és a HTMH maradványaiból épült fel az új hivatal. A magyarságmentőnek, illetve a fiatal technokratáknak nevezhető csoportok szétszóródtak. Mindkét kör a regionális szakismereiteit más területen alkalmazza. Az apparátuson belül az összevonások után mindenképp a magyarországi munkatársak felvételét preferálták, a szaktudásukra és a nem az otthoniaknak lobbyzó habitusra számítva.

⁵⁶ Egyetemek, középiskolák, színházak, újságok, folyóiratok, könyvtárak, művelődési intézmények, művészeti egyezmények, művészeti együttesek és műhelyek, civil érdekvédő és szakmai egyesületek, szervezetek, valamint alapítványok.

⁵⁷ *Tény és való* i. m. 238–250.

Ez eleve elvágta a kialakult kapcsolati hálókat a budapesti apparátus és a határon túli szervezetek között. A kintiek és bentiek apparátus-vitáját álkérdésnek tartom, konfliktus-stigmatizációnak. Ugyanis nyelv, hely és szakismeret megszerezhető. A kérdés inkább úgy tehető fel, hogy mi a hasznosabb a szakpolitika számára: a hivatalos távolságtartás (pl. Gémesi Ferenc karrierdiplomata szerepe vagy Zilahi László ügyintéző technokratizmusa), vagy a vízióit megvalósítani akaró elszánás (pl. Törzsök Erika, Csete Örs)? Az egyensúlyt megtartani csak a szakapparátus tudásának felhasználásával működő rendszer lehet képes.

A kettős állampolgárságról szóló népszavazás felerősített a magyar–magyar támogatáspolitikai, ügyintézői viszonylatban a kölcsönös sztereotipizálást. A következőkben nem tudományos állításokat, hanem személyes megfigyeléseket adok közre, de nagyon fontosnak tartom, hogy ezekről a kérdésekről nyíltan beszéljünk. Az egymásról kialakított kép, amely konfliktusok során mint lélektani helyzet jön elő, a két eltérő és egyenlőtlen társadalmi pozícióból adódik.

A különböző támogatáspolitikai vitákban a *döntési kompetencia* vonatkozásában gyakran szembe ütközik két szerepfelfogás. Az „adófizető” magyarországi és a szegény kisebbségi határon túli, akinek a történelem okozta társadalmi hátrányok jogán, mint „áldozatnak”, jár a támogatás. Ha pedig a felhasználásról van szó, mindkét fél szeretné az egyéni és közösségi érdekeit érvényesíteni. Pl. hol vásároljuk meg az adott esz-közt: Magyarországon vagy az adott országban? Ki és hogyan választhatja ki a beszerzési forrást? Erre a szituációra épülnek rá a kompetencia viták. Kintről nézve a magyarországiak tájékozatlanok, beavatkozók, önzők stb.⁵⁸ Míg a különböző határon túli csoportokat a pontatlan, ügyeskedő stigmákkal szokás megjelölni. A határon túli érveléseknek egy külön szerkezete szól a saját világuk magyarországiak számára érthetetlen, teljesen sajátosan működő rendszeréről és annak a többségi intézményrendszertől való elkülönítéséről. Vagy ha a helyzet épp úgy kívánja, a magyar intézményi mozgások teljes lehetetlenségét mutatják be. Ugyanez magyarországi oldalról olyan elvárásokban jelenik meg, mintha pl. egy cégbejegyzés, aláírási címpéldány stb. az egész földkerekségen csak budapesti módra létezne. Mélyebb a gond, hogy ha magyarországiaként a rendiesebb, belter-

⁵⁸ Típushiba az apparátusokon belül Zenta és Zombor összekeverése; Muravidék helyett Muraköz szóhasználat; a Budapest–Nagyvárad vagy Budapest–Rimaszombat–Dunaszerdahely távolság túlbecsülése, a Kolozsvár–Csíkszereda esetében pedig az alultervezés stb.

jes középosztálybeli viselkedéskultúránkat hiányoljuk. Vagy épp határon túl a saját sztereotípiáinkat várjuk el. Egy másik alaphelyzet a helyzetismeret érvényessége körüli vita. Ki-ki a saját pozíciójából látja jól vagy rosszul a feladatokat, az ún. nemzeti, közösségi érdeket. Milyen célokat fogalmaznak meg Budapestről és mit a helyi elitek, és ezek között ki jelentheti meg hitelesen a lokális vagy regionális szükségleteket? Ezekben a kompetencia vitákban minkét fél szövetségeket keres. Budapest politikai, szemléleti szimpatizánsokat, a határon túli szereplők szintűgy. Ha mindez pártpolitikai szintre kerül, minden szereplő kényszerhelyzetbe jut. Különösen akkor, ha nem léteznek olyan egyeztető mechanizmusok, ahol az alkukat konszenzussal kell megkötni.

Mindebben különös pozíciót foglal el a *határon túlról származó tisztviselő, szakértő*. Minkét világ lojalitást vár el tőle. Ha azonban konfliktushelyzet alakul ki Budapesten, mint határon túli hozzá nem értő, az itteni viszonyokat nem értő jelenik meg. Ha saját régiójáról van szó, a legegyszerűbb az „áruló” kivándorló stigmatizációt elővenni.

A *magyarországi származású szakértők* és mediátorok esetében és saját magammal kapcsolatban tapasztalt viselkedészavarokból néhány: Ilyen tipikus helyzet a saját, rögzült külmagyar képhez való ragaszkodás és ennek a másokon való számonkérése, kizárólagossá emelése; az „igazi Erdély”, az „igazi székelység”, „az igaz magyarság” megformálása; a teljes azonosulás az adott magyar kisebbségi életvilággal. szófordulatainak, vicceinek, gesztusainak átvétele és ezeknek a használata Magyarországon is. A mediátori zavarodottság, amikor a közvetítő szerepből adódóan már mindkét kultúrában periferikussá és felszínessé válik a szerepet gyakorló személy. Mindez gyakran abból adódik, hogy a mediátor saját magát a magyarországiak, majd máskor a határon túliak *vélemény reprezentánsának* hiszi, miközben személyes véleményét és érdekeit képviseli. A számonkérő szerep akkor lép föl, ha az adott személy a határon túli partnereitől nem a várt viselkedés paneleket kapja, és elvárja a „magyar értékekhez való” ragaszkodást. Ennek tömeges példáját láthatjuk a „nyelv művelés” terén.

A magyarországi intézményi szereplők határon túli tanulási folyamataiban a tündéri tiszta, igazi magyar világ megismerésétől, néhány év alatt el lehet jutni a teljes kiábrándulás cinizmusáig. Ugyanígy a magyar-

országi beavatkozó érdekviszonyok a nemzeti ügyek mögötti érdekek világa hasonló lemeztenítéssel jár.⁵⁹

A *határon túli szereplők* esetében a leggyakoribb „viselkedés-zavara” az egyenlőtlen helyzetek feloldásaként működik a kompenzációs retorika: vagy saját viszonyaik panasz-kritikája lesz erős vagy épp a magyarországi hozzáállás bírálata. A változó magyarországi kapcsolatokhoz a nyelvi kódokat ismerő és személyes hálózati kapcsolatokkal, de az évek során bíró közvetítőkre van szükség. Jó, ha egy-egy személy több irányban is rendelkezik kapcsolatokkal.

De az évek során kialakultak az adott MSZP, FIDESZ, SZDSZ közeli „határon túli barátok” is, akiket közvetítőként a kisebbségi magyar szervezetekben mindig lehet pozícionálni.

Helyzetértelmezési zavar, ha a határon túli szereplő a magyarországi intézkedéseket és döntéseket a saját perszonális viszonyaira vetíti viszsza. Tehát minden budapesti intézkedést, mint az otthoni játszmáinak magyarországi kivetülését értelmezi.

Az egyenlőtlen viszony része a felelősség és a reprezentáció kérdése is. Hiszen a nem magyar állampolgár vagy a nem magyarországi jogi személy számonkérése igazából nem működik, maximum a forráselosztásból lehet kizárni, ellenben a magyarországi köztisztviselőnek felelnie kell a szabályzatokért. Csak ez épp akkor válik kérdésessé a számára, amikor politikai utasításokat kap – határon túli, felső szintű nyomásgyakorlás révén – és ettől függhet a hivatali pozíciója. Ugyanakkor a másik fél a célcsoport képviselőjével és a nemzeti érdek igazi reprezentánsaként léphet fel, helyzetismeretére, a helyben hozott döntések hitelességére hivatkozva.

Mindehhez kapcsolódik a „nemzeti elfedés” kérdése. Világi Oszkár, Verestóy Attila, Kasza József gazdasági és politikai hálózatainak együttműködtetése és médiabefolyásuk rendszeres pletykatéma, de támogatáspolitikai érdekeltségeik mindig kerülendők a nemzetpolitikai vitákban. Ugyanígy a kisebbségi gazdasági, kulturális és politikai elit belső érdekviszonyait is verbális nemzeti mellébeszélés takarja.⁶⁰

⁵⁹ Jó példákat ad erre a helyzetre: Csorba Béla: Rosszkedvünk nyara. Rajzolatok 1995-ből. <http://www.vajdasagma.info/universal.php?rovat=napfoltok&index=12> (2007-12-12)

⁶⁰ Tapasztalataim szerint ennek köszönhető, hogy magyarországi nagybefektetők a regionális elitekkel és nem a kisebbségi magyar hálózatokon keresztül jelennek meg a környező országokban.

A nemzeti szolidaritás számonkérése kölcsönös, de ezek lényegében nem írják felül a *pártpolitikai, intézményi különérdekeket*, hanem a legtöbbször annak alátámasztására szolgálnak. Amikor pedig ez normálisan (önmagáért valóan) működik valamiféle különlegességgé válik. (Pl. Böjte Csaba tevékenysége, árvízi segélyezés, testvértelepítési programok stb.) Ugyanide tartozik a támogatáspolitikára megkerülhetetlen kérdés: vajon a magyarországi támogatónak tudnia kell az adott intézmény adott országon belüli állami, önkormányzati és egyéb finanszírozásáról? Az intézményi saját érdekkör-logikára példa: a kolozsvári Sapientia beruházások kapcsán azzal lehet érvelni, hogy a magyar állami támogatás néhány év alatt milyen szépen növelte az adott ingatlanok árát. De erre szolt az a felsőoktatás fejlesztési támogatás? Ki és hogyan teheti fel ezt a kérdést a magyar–magyar intézményes viszonyban?

A támogatáspolitikai célcsoportja

A támogatásokat nem általában a határon túli magyarság, hanem annak intézményhálózata használja fel. Ennek az 1990 után alapított vagy revitalizált intézményhálózatnak a legfontosabb tulajdonsága, hogy társadalmi funkciókat civil szerveződési formákkal lát el. Ez egy *kvázi civil társadalom*.⁶¹ Világosan elválik egymástól a költségvetési támogatással bíró intézményi kör, és azoknak az intézményeknek a köre, amelyeknek a működtetését belső vagy magyarországi, transznacionális forrásokból kell megoldani. Egy ideális rendszerben ezek az alrendszerek a maguk mezőnyében a saját belső játékszabályaik szerint működhetnének, kapcsolódva az országos és a nemzetközi szakmai intézményrendszerhez. Jelenleg a belső koherenciákat a forráselosztás biztosítja, de ez egyben az átpolitizálást hozza magával és a szakmai logikák érvényesítésének meggyengülését.

Hasonló törésvonalat jelent a tömbmagyar területek állami és önkormányzati intézményrendszere, hiszen azok magyar nyelven működnek, állami és önkormányzati forrásokból. Ez nem civil kör, miközben a támogatások területi eloszlásában a Székelyföld, a Csallóköz, a Beregszászi járás és a vajdasági Tisza-mente rendelkezik a legnagyobb forrásleszívó erővel. Ma igazából nem ismerjük ezen területek állami–önkormányzati, de magyarul működő intézményrendszerének forrásait és

⁶¹ Vö.: Kiss Dénes: Az erdélyi magyar civil szféráról *Civil Szemle*, 2006. 2. szám. <http://kissd.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=21&p=4597> (2007-12-12)

társadalmi hatékonyságukat sem. Jelenleg a legnagyobb lehetőség – a térségben Magyarország kivételével mindenhol – az emelkedő önkormányzati források kihasználásában rejlik.

Ha a magyar regionális társadalmakat nem organikus közösségként, hanem *intézményi alrendszeret használó egyének világaként* ragadjuk meg, akkor a magyar intézményességet szolgáltatásnak és nem szolgáltatnak kell tekinteni, amelynek az intézményi piacon az a funkciója, hogy a határon túli magyar identitású személynek, kisebbségi helyzetben csökkentse az esélyegyenlőtlenségét annak érdekében, hogy mind az államországi, mind a nyelvországi viszonyok között megvalósíthassa a maga társadalmi mobilitási pályáját; kiteljesíthesse és megélhesse a kulturális azonosságát; saját életvilágával részt vehessen a regionális és helyi modernizációs folyamatokban.

A párbeszéd nagy kérdése, hogy a külső pont, a magyarországi forráselosztók, ki tudnak-e alakítani olyan helyzeteket, hogy az egyes alrendszereken belül demokratikus játékszabályok alakuljanak ki? Majd ezek demokratikusan megválasztott reprezentánsait be tudják-e vonni a döntési, elosztási folyamatokba, illetve az anyaországi szakmai szervezetekbe?

Mit tehetünk?

Először is: ne írjunk nemzetstratégiákat, hanem beszélgessünk a konfliktus-felekkel. A legfontosabbak a szakmai és a kormányzati párbeszédék, valamint a magyarországi szakmai kapcsolódási pontok biztosítása. A kiemelt fontosságú nemzeti intézmények esetében a magyarországi szakmai elvárásoknak van létjogosultsága. A magyar–magyar együttműködésben – az „idősebb testvér” szerepjátékával szemben – olyan programokra van szükség, ahol partnerként kell együttműködni. A nemzeti szolidaritás retorika mit sem ér társadalompolitikai teljesítmények nélkül.

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM

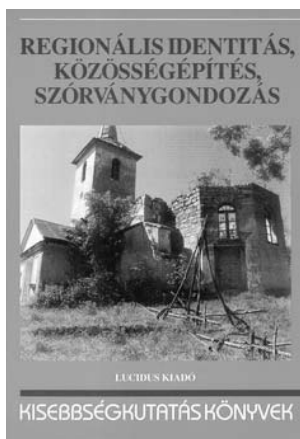
Tudósok és aktivisták – beszédmódok és szórványok

Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.):

Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás.

Lucidus Kiadó, Budapest, 2007. 286 oldal.

Megeshet, hogy ennek az írásnak már az indításában olyan szempontot – a tudományos eredmények lefordításának, tudományon kívüli megjelenítésének problémája – kérek számon a bemutatott kötet szerzőin, szerkesztőin, amelyet ők nem feltétlen tartottak szem előtt, így majd azt is mondhatni, hogy ez a szempont – mint minden egyéni olvasat – esetleges. Hogy mégis miért ragaszkodom ennek a szempontnak a felvetéséhez? Először is azért, mert nézetemben a szórványkérdés vizsgálatának központi eleme. Másodszor azért, mert egy tanulmánykötet esetén a recenzensnek az is feladata, hogy a monoton felsorolásokat elkerülendő valamilyen szálát kövessen végig a kötet írásai értelmezése során – számomra a fent említett kérdés az a bizonyos szál, és igencsak szerencsés olvasónak mondhatom magam, hogy a kötet ebből a szempontból egységesen olvasható. És végül: ezzel a szemponttal bemutatathatóvá válnak a kérdésnek az általam vitathatónak érzékelt vonatkozásai, hisz – mint mindig a tudományos nyilvánosság színterein – a vitát is feladatomnak tekintem,

és merem remélni, hogy a kérdéseim felvetésével bármilyen szerényen is, de hozzájárulok a probléma tisztábban látásához.

Vitázni tehát szoktunk, a kérdés csak az, milyen eredménnyel, előbbi szempontunkat követve: ki tudunk-e szólni a tudomány körein kívülre. A felvetéssel pedig el is érkeztünk az ismertetett kötet által bennem felvetett egyik legfontosabb kérdéshez, ami általában véve is sokszor vizsgatérő kérdése a társadalomtudományoknak, és különösen égető szempontja a kisebbségkutatásnak. A kérdés így hangzik: kell-e, lehet-e a tudomány nyelvét és eredményeit a (nemzet)politika nyelvezetére és gyakorlatára lefordítani? Túl azon, hogy mit gondol erről a tudomány, a konferencia¹ szervezői és a kötet szerkesztői, szerzői minden bizonynyal azon az állásponton vannak, hogy kell – legalábbis ezt olvasni ki a kötet és a konferencia címéből, valamint a szerkesztői előszóból (11. o.), és erre a következtetésre lehet jutni Péntek János írásának több pontjából (148. o.). A legkövetkezetesebb álláspontot a kérdésben Vetési László képviseli, mellette Bodó Barnát említhetnők, akik a tudomány és a cselekvési szintek szétválásáról beszélnek. Hogy lehet-e, vagy hogyan lehet, erre nem tudjuk meg a választ, mert a kérdést *így* nem teszi fel senki a kötetben, holott a tudományközi kommunikációt és az ennek nyomán született eredmények kivetítését, használatát a szerkesztők is fontosnak vélik. Sőt – és a szándékok szintjén emiatt a kötet egyik fontos eredményként előlegezhetjük meg – egyenesen azt mondják, hogy a történeti identitásrégiónok elkülönítésében végzett etnográfiai munka eredményeit a regionális, kistérségi, térségfejlesztési és ökológiai kérdésekkel ötvözve egy új perspektíva keretében, az örökségesítésen keresztül a szórványvidékek fontos lokális és regionális erőforrásává lehet emelni. A szándékokban és a szükségben, valamint a szándék és a szükség megfogalmazásának szükségességében tehát egyetértünk. A kérdés a módozatokat illetően viszont továbbra is megmarad, noha jó lenne valahol ezt is körüljárni, mivel a nyelvezetek különbözősége nem csak a terminológiai eltéréseket, hanem a szemléleti különbségeket is mutatja. Itt két problémát is látok. Egyrészt adott a szórványokkal kapcsolatos, a magyarság körében régebbiről meghonosodott búskomor beszédmód, amelyet – mivel a kötetben is jelzett professzionalizációs folyamat részeként a magyar tudományosságban jobbra meghaladtak – leginkább a pasz-

¹ A kötet alapjául szolgáló munkák a 2006 júniusában Zsombokon tartott, *Regionalitás, közösségépítés, szóránygondozás – nemzetközi összefogás a szóránykérdésben* című szóránykonferencián hangzottak el.

torációs hagyományokba integrálódó nyelvezetet használó közszereplők és publicisztikai írások vállalnak fel. Meglepő ugyanakkor, hogy a kötet egyetlen képével, Magyarderzse romba dőlt református templomának borítón található fotójával mennyire illeszkedik ebbe a búskomor diskurzusba, amit hermeneutikailag igencsak felerősít a kötet angol párjának² képanyaga. Nem feladatomban e második kötetről is beszélni, csak röviden jegyzem meg, hogy az angolul megjelent kötet a szórványstratégia szempontjából is fontos lehet – és mint ilyenre, fegyvertényként is tekinthetünk rá –, hisz ezekben a kérdésekben a stratégiák szintjén nem lehet csak a kisebbségi vagy az állami nacionalizmus horizontjában gondolkodni, és egy ilyen kötettel ki lehet lépni egy kozmopolita³ szintre, amit írása végén Péntek János is szorgalmaz (149. o.). Ha tehát adott az itt említett fegyvertény és maga a magyar nyelvű kötet, valamint a mögöttük álló tanácskozás, kevésbé érthető az ennek ellenére megjelentő búskomor, pesszimista beszédmód. Ez tehát az egyik probléma. Másrészt a már említett beszédmód mellett adott a tudomány diskurzusa, amely viszont túl azon, hogy az előbbi búskomor beszédmód meghaladására nemigen tud hatni, még önmagában is divergens, a kötet szerzői sokszor elbeszélnek egymás mellett. Ami önmagában még nem feltétlen nagy gond, hisz mint ahogy a szórványok és alkalmazkodási, túlélési stratégiáik, együttélési mintáik is sokfélék, úgy az erről való tudományos beszéd is többféle lehet. *Varietas delectat*, mondhatnók cinikusan, ha a szórványokat és kutatásukat csak egy tudományos problémának tekintenénk. De nem tekinthetjük annak, hisz mint az A. Gergely András írásának befejezéséből vagy Péntek János írásából kiolvasható, egyfajta személyes felelősséggel is tartozik a kutató a kutató közösséggel szemben (40. és 145–146. o.), így joggal kérdezhetjük, hogy ebből a polifón (plurivokális) hangzásból egy netán az olvasásra vetemedő nem társadalomtudós szakember mit tud kiszűrni.

Hangsúlyozom, én magam sem tudom, hogy mi lehetett volna/mi lehetne a jó megoldás. A kötet szerkesztői olyan módon mentek

² A konferenciát követően annak anyagából egy reprezentatív angol nyelvű kötet is megjelent. Lásd Balogh, Balázs – Ilyés, Zoltán (eds.): *Perspectives of Diaspora Existence. Hungarian Diasporas in the Carpathian Basin – Historical and Current Contexts of a Specific Diaspora Interpretation and its Aspects of Ethnic Minority Protection*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.

³ Kymlicka, Will – Strachle, Christine: *Kozmopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus. Kellék*, 2001. 17. sz. 27–55.

a problémák elébe, hogy a megjelenő írásokat tömbökbe szerkesztve adták ki, ezekhez a tömbökhöz pedig a szerkesztői előszóban mintegy használati utasításokat adtak. Az adott anyag többszólamúsága tekintetében minden bizonnyal ez kínálkozott a legjobb megoldásnak, és ha a tömbök kialakításának, az egyes tanulmányok egy tömbbe való besorolásának indokoltsága okán kételyeink is merülnének fel, a használati utasítás mégiscsak eligazít abban, hogy miért is kerültek az írások egy tömbbe.

A kutatási terepek, témák és módszerek, valamint az ezek alapján született tanulmányok sokszínűségéből kiindulva – és még egyszer: egyfajta ökonomista szemlélet jegyében –, magam is a tömböket tekintem át, és a szerkesztői előszón túllépve a tömbök koherenciájára is igyekszem figyelni. Nem vitatkozom tehát a kötet egyes írásaival (nem is említem meg mindegyiket, és ebben nem értékszempontok vezérelnek), inkább a kötet olvasta kapcsán általában felmerülő kérdéseimet igyekszem bemutatni. A koherencia szempontjait már az első, *A szórvány probléma a társadalomtudományos diskurzusban* címet viselő tömb kapcsán bevonhatjuk az ismertetésbe, mert a tömb három írása igencsak különböző, mondhatni három irányba mutat. Biczó Gábor a nemzetközi diaszpóra-kutatások eredményeinek bemutatásán keresztül azoknak a magyar szórványkutatásokban való alkalmazása lehetőségét villantja fel. Az írásra tekinthetünk úgy is, mint a magyar szakma (szakirodalom) felzárkóztatása fele tett lépésre, és csak sajnálhatjuk, hogy a szerző által bemutatott eredményeket a kötetben nemigen látjuk visszaköszönni. Azt már a szerkesztők is megjegyzik az előszóban, hogy a diaszpóra és a szórvány a magyarban két külön értelemben, kétfajta szórványlét megragadási lehetőségeként rögzült. A kettő egy szintre hozásának kísérlete ebben a kötetben nem sikerült, mindegyik szerző szórványról beszél, anélkül, hogy ezt elhelyezné ebben a fogalmi kontextusban. Erről megint csak mondhatni, hogy egyszerűen egy tudományos probléma, vagy hogy a konferencián jelen lévőknek nem volt alkalmuk a munkát írásban olvasni, ám azt gondolom, hogy a Biczó Gábor írásában körüljárt konnektivitás⁴ jelensége

⁴ Magyarul csak körülírással visszaadható fogalom, amely a diaszpóra és az anyaország, valamint a diaszpóra egyes csoportjai, tagjai között kialakuló kapcsolat lehetőségét, minőségét és intenzitását technikai és formai szempontból írja le, és jelzi a diaszpóra-fogalom térbeliségből való kihelyeződését (Biczó i. m. 22.). Mint ilyen, Appadurai nem fizikai entitásként kezelt lokalitásával hozható párhuzamba. Vö. Appadurai, Arjun: *Modernity at large. Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis – London, 1998.

nyomán született eredmények haszonnal alkalmazhatóak lettek volna az új kommunikációs helyzetbe került magyar szórványok esetében is. Ennek alkalmazásával talán jelezhetőek lettek volna a globális folyamatokba és transznacionális viszonyokba illeszkedő kommunikációs formák jelentette kihívások és lehetőségek. Ezt az irányt – talán sajnálatos módon – nem követték tehát a kötet szerzői. Megkockáztatom: esetenként azért nem, mert régebbi írásaikat vették elő, azokat nem módosították, és így mutatták be a konferencián és közölték ebben a kötetben.

Ha Biczó Gábor írását egyfajta elméleti irány kijelölésének, egy terephez nem feltétlen kötődő munkának tekintjük, akkor nemigen tudunk mit kezdeni a tömb másik két írásával, amelyek – bár önmagukban mindenképp értékesek és gondolatébresztők – egy-egy sajátos esetét nézik meg a szórványnak és annak, hogy ez hogyan emelkedik be a társadalomtudományokba. Gergely András írása egy magyarországi és egészen más helyzetű szórványról, a kiskunokról, illetve a kiskunhalasiaknak a kultúrakutatási és identitásrekonstrukciós folyamatokra adott válaszairól szól, és jelzi a halasi kunok végleges asszimilálódását. Azt magam is csak mellékes, de mégsem megkerülhető kérdésnek tekintem, hogy bár a kötetben – azzal összefüggésben, hogy a szerkesztők szerint a szórvány és szórványosodás problematika leginkább Erdélyre jellemző – jobbára erdélyi viszonylatokról van szó, Gergely András írása – néhány másikkal együtt – nem erdélyi terepet ragad meg. A tömb harmadik írása, Peti Lehel munkája a moldvai csángókat célzó nemzetmentési stratégiákat formáló, az azokban szerepet játszó intézményeket mutatja be, illetve a *csángó biznisz* szerkezetét elemzi, és nem hallgatja el a sokszereplős mező aktorainak súlyos felelősségét a csángók kolonizáló megközelítésének megkonstruálásában és fenntartásában. Az irányok tehát különbözőek – még az egyes tömbökön belül is –, és ebben az értelemben szinte bármelyik írás bekerülhetett volna ebben a tömbbe: Gergely András szövege – az írásban található utalás alapján (35. o.) egy másik szekcióban hangzott el. Hangsúlyozom: nem Gergely Andrást, nem Biczó Gábort vagy a többi szerzőt támadom, csak jelezni szeretném, hogy ezek alapján a szórvány kérdéséről való tudományos beszéd szintre hozásának és operacionalizálásának kísérlete igencsak kétesnek tűnhet.

Az aggály a kötet következő tömbjének olvása során is megmarad, hisz bár az *Interetnikus, interkonfesszionális minták a magyar szórványvilágokban* című rész írásai érzékeltetik a szórványkérdés komplexitását, és önmagukban ezt a komplexitást eredményesen jelenítik meg, a terepek és

a megközelítési szintek különbözősége okán mégiscsak példák maradnak egy nagy folyamatban. A példák példázása céljából külön megemlítem mindegyik írást. Pozsony Ferenc szinte teljes kutatói és kutatásszervezői életpályájának tapasztalatait önti írásba, miközben a szórványok minden napjairól ír, és mellett érvel, hogy a szórványokban élők a saját, kívülről drámainak, tragikusnak tűnő sorsukat sokkal gyakorlatiasabban élik meg (49. o.). Munkájában a hétköznapiakban alkalmazott gyakorlati stratégiákat mutatja be, és ha ez a vizsgálatnak az egyik szintje, akkor a következő két írás a szintek skálájában a másik oldalon található, hisz Tóth Pál Péter és Kiss Tamás viszont a történeti demográfia és a demográfia módszereivel közelíti meg a kérdést. Ez utóbbi szerzőnek a vegyes házasságok és az asszimiláció viszonyát demográfiai modellekben elemző írása ráadásul nem csak a különböző szintre, hanem a különböző, és feltehetően csak egy szakmai elit által beszélt diskurzusra is igen jó példa. Ugyanerre lehet példa Kádár Edit nyelvészeti munkája is, amelyben az oltszakadati magyarok (tehát egy partikuláris közösség) nyelvhasználati szokásait az etnolingvisztikai vitalitás és az interetnikus viszonyok kontextusában vizsgálja, és arra keresi a választ, hogy a gazdasági státus, a mobilitás, a vegyes házasságok, a nemzeti önszemlélet és a nyelvi identitás támpontjait felhasználva az elemzés milyen összetevőit nevezheti meg az életerős szórvány fennmaradásának.

A tömb következő írása egy szerémségi példán elemzi a vallás és az identitás olyan szórványhelyzetben tapasztalható összefüggéseit, ahol a magyaroknak a katolikus vallásgyakorlásban a horvát közeggel, a mindennapi életben pedig a szerb, pravoszláv társadalommal való érintkezés során kell kialakítaniuk egy öndefiníciós stratégiát. Hajnal Virág és Papp Richárd, az írás szerzői a vallásgyakorlásnak az identitás megalkotásában való fontossága mellett érvelnek, ugyanakkor kiemelik, hogy a népi vallásosság dominánsan magyar jellege mellett ebben ugyanúgy multikulturális jegyek fedezhetők fel, mint a kultúrájuk más aspektusaiban is. Szintén esetelemzésen alapszik Szilágyi Levente írása, akinek munkájával megint Erdélyi terepre térünk vissza, és az előbbi íráshoz hasonlóan az etnikai és vallási identitás viszonyát követhetjük nyomon egy sajátos helyzetű, a szórványosodásnak fokozottan kitett, és mára a környék *magyar* falujaként azonosított máramarosi településen, Hosszúmezőn. Szilágyi Levente tanulmánya nem csak abban hasonlít az előbbi munkához, hogy egy sajátosan multikulturális környezetben élő közösség viszonyait elemzi, hanem abban is, hogy rámutat az identitások közötti

átjárhatóságra és azoknak a helyzetfüggőségére. Úgy tűnik – erre az itt bemutatott kötet anyaga is többrendű bizonyíték –, a tudomány eredményesen túllépett az egyes és szigorú határokkal körülbástyázott identitások képzetén, és hatékonyan meg tudja ragadni az identitások határainak a képlékenységet, rugalmasságát. Tudományos eszközeinek tehát vannak az ilyen összetett jelenségek leírására, kérdés azonban, hogy a szórványstratégia tudja-e használni ezt a tudást, és milyen eszközei vannak a szórványkérdés ilyen értelmű megközelítésére? A gondolatot tovább fűzve fel lehet tenni a szintén aggasztó kérdést, hogy a *szórványstratégia* és a *szórványkérdés* ugyanannak az értelmezési mezőnek képezi-e a részét, vagy két, egymástól elkülönülő diskurzusról, ezzel összefüggésben pedig egymástól függetlenül cselekvő aktorok csoportjáról beszélhetünk.⁵

Az eszközök, illetve a lehetőségek némelyikét a következő, a *Szórványközösségek, történeti identitásrégiók, fejlesztési régiók* cím köré szerveződő tömb néhány írása villantja fel, s bár ez a tömb címében gyakorlati jelleget ígér, a tudomány és a cselekvési stratégia vegyesen van jelen benne. Péntek János tanulmánya a konferencia tágabb színhelyéül szolgáló Kalotaszeg kapcsán tudományos és szórványstratégiai kérdéseket egyaránt felvet, ezért inkább tekinteném az utolsó tömb részének, bár persze, az is önkényesnek tűnhetne. Mindenképp fontosnak tartom megjegyezni, hogy az írás vállalásai alapján a tudósi habitus nem zárja ki sem a szórványproblémák tekintetében oly fontos éleslátást, sem a felelősségteljes gondolkodást. A szerző ennek jegyében – túllépve a tisztán szakmai célokon – a kutatások és a konferenciák feladataként a reális igények szakszerű megfogalmazását, a nemzetközi példákat is felhasználó argumentációt és a politikusok, a nemzetközi fórumok fele való hiteles közvetítést nevezi meg. Egyfajta gyakorlatiasság a következő, a Kalotaszeg peremvidékének szórványosodási folyamatait elemző írásban is előbukkan, hisz Balogh Balázs és Fülemile Ágnes a nevezett peremterületen elhelyezkedő falvak recens folyamatainak bemutatásánál arra is rávilágítanak, hogy a kulturális turizmus következtében a Kalotaszeghez való tartozás gazdasági kérdéssé is válhat. A különböző, ezen a peremterületen elhelyezkedő szórványcsoportok leírása után pedig, mintegy zárásként megnevezik azt a három közösséget (Györgyfalva, Kajántó, Középlak), amelyeknek esélyei lehetnek a megmaradásra, a többi magyar közösséget pedig az egy-két évtizeden belül biztosan kihalók csoportjába sorolják.

⁵ Köszönöm Peti Lehelnek a megjegyzést.

Azt jelentené ez – Péntek János írásának egyik pontjára hivatkozva (147. o.) –, hogy ezt alibiként használva a szórványstratégia le is mondhat ezekről a közösségekről? Szintén gyakorlati alkalmazhatóságot kínál dolgozatában Borsos Balázs, aki a Magyar Néprajzi Atlasz adatainak számítógépes klaszteranalízisét, és az így születő csoportalkotást a szórványkérdésben is hasznosíthatónak tartja, hisz mint mondja, ezekből a szórványok szempontjából egyáltalán nem mellékes kulturális hasonlóság, azonosság, különbség tényezőire is fény derülhet. Nem mindegy, hogy egy szórványközösség kultúrája hasonlít-e a környezetében élő, azonos etnikumúak kultúrájához, vagy ezen belül is sajátos csoportnak számít. Az elemzés azt mutatja, hogy az erdélyi szórványok kulturálisan inkább a hasonló szórványokhoz kötődnek, kevésbé a tömbmagyarsághoz, és az észak-erdélyi szórványok egymástól is jobban elkülönülnek, mint a dél-erdélyiek. Azt hiszem, ezek az adatok – amennyiben az 1900 körüli adatokat ma is érvényesnek tekintjük – megfontolandók a konnektivitás és Kiss Dénesnek a lentebb bemutatott, hálózatiságra javaslatot tevő dolgozata kapcsán. A gyakorlati alkalmazhatóság fele mutató irány a tömbnek még két írásában bukkan fel, ráadásul az ezekben felvállalt irányok kapcsolatban állnak az előszóban is megnevezett ökológiai lehetőségekre való építkezéssel. Ilyés Zoltán írása egy, a társadalomtudományokban ritkábban alkalmazott, de általában és a konferencia problematikája szempontjából is igen hasznosnak tűnő megközelítést vet fel, amikor a kultúrtáj társadalomtörténeti palimpszesztként való olvasására és emellett fejlesztési erőforrásként történő hasznosítására tesz javaslatot, és a kultúrtáj védelmének különböző állomásait mutatja be. Az erdélyi kultúrtájak kapcsán jegyzi meg, hogy azok az etnikumok együttélése során formálódtak, így versengő kisajátításuk, etnicizálásuk a fenntartható fejlődés szempontjából igencsak káros. Ezzel a megjegyzéssel csak egyetérteni lehet, ezért igen nagy kár, hogy a szerző a kultúrtájai értékeknek az erőforrásként való hasznosítási lehetőségeire csak a tanulmánya végén egy nem túl sok konkrétumot felvonultató mondatban tér ki, így nem tudjuk meg, hogy az *echte* magyar ügyként kezelt szórványkérdésben az ökológiai erőforrások hasznosítása terén hogyan lehet túllépni az etnikai határokon. Erre sajnos a következő – az írásból kikövetkeztethetően építész, tájépítész szakemberek⁶ által jegyzett – munkából sem

⁶ Az írás szerzői Fekete Albert, Kabai Róbert és Eplényi Anna, ám a Sztánai Műhely ennél jóval több tagot számol.

kapunk választ, amelyben viszont az ökológiai és kulturális sajátosságoknak egy hosszú távú, és a sztánai völgyben nagyjából megvalósult projekt keretében történő hasznosításáról olvashatunk. Az ilyen törekvések mindenképp hasznosak, tehát sem a törekvésnek, sem az azt bemutató írásnak a hasznát nem áll szándékomban elvitatni, azonban két megjegyzést fűznék mégis hozzá. Egyrészről – az előbbi írás kapcsán említett etnikai együttélés tényét és annak tájformáló hatását figyelembe nem véve – a projekt mintha magyar területként tartaná számon Kalotaszeget, amikor hagyományőrzésről, az identitás és a nemzeti tudat megerősítéséről beszél. Ugyanakkor kistérségi összefogást is említ, ami *tiszta* magyar falvakat is román falvakkal való együttműködésre kényszeríthet, és ebben az etnikus jegyek piacositása más felhangot kap. Másrészt a falut egy premodern entitással azonosítja: a faluközösséget és annak *tiszta*, ősi funkcióit mint jelenkori adottságot kezeli. Azt gondolom, hogy ez minden nemes szándék mellett is egyfajta ideológiailag terhelt látásmód, ami a falu fejlődését nemhogy segítené, hanem megzavarja, hisz olyasmit kér számon rajta, ami már rég nem a sajátja. A kultúrtájak hasznosítása egy eddig nem exponált kérdést vet fel, ami viszont általános értelemben is érvényes lehet: a fejlesztések, befektetések, projektek mit kezdenek a román, a cigány lakossággal, a helyi érdekekkel és a kapcsolatok szövedékével, hisz egy átfogó stratégia keretében ezt az alaphelyzetet is kezelni kell, netán meg kell szerezni egy adott projekthez a másik közösség támogatását. Erről a kötet írásai nemigen szólnak.

A legegységesebbnek a *Történeti és recens szórványvilágok, életutak, szórványnarratívák* című tömb tűnik, bár a történeti szórványvilágokat csak áttételezve találhatjuk meg bennük, amennyiben a helyi vagy a történeti emlékezetet egyfajta jelenlévő múltnak tekintjük, hisz egyébként az írások mai helyzeteket, tudásformákat és folyamatokat elemeznek. Persze, az írások néprajzi, tudományos értékéből ez mit sem von le, mint ahogy az sem, hogy ezek a munkák jelen eszközeink és lehetőségeink felől mérlegelve igencsak távol állnak a gyakorlatba való átfordítás tényleges lehetőségétől. Tudom, nem az volt a cél, de egy ilyen konferencia és kötet kontextusában való olvasatuk ezt a kérdést is magában hordozza, és azt is tudom, hogy az átfordítás lehetősége azért is korlátolt, mert a tudományok illetén rangsorában a néprajz messze elmarad például a szociológiától és a demográfiától. Mindemellett Keszeg Vilmos, Magyar Zoltán, Ozsváth Imola és Nagy Réka írásainak tudományos érdemeit elvitatni aligha lehet, hisz az egy-egy horizonton belül a szórványsorsnak a narrativikus, élettörténeti

leképeződéseit, és annak funkcióit vizsgálják, mi több, egy vájtfülű olvasó Keszeg Vilmos munkájában, de különösen annak következtetéseiben akár a használhatóság szempontjait is felfedezheti.

A tömb folyamatos olvashatóságához a megközelítések és horizontok mögött fellelhető szemléleti egységesség is hozzájárul, amit minden bizonnyal az is erősített, hogy a szerzők nagyobb része a Kolozsváron formálódó narratívakutatási iskolában adja át tapasztalatait, bontakoztatja ki tudását. Ennek ellenére nehezen érthető, hogy miként jelenhetett meg egy 2006-os konferencián előadott, de 2003-ban megvédett magiszteri dolgozat úgy egy 2007-ben kiadott kötetben, hogy lábjegyzetként benne maradt a következő megjegyzés: „Jelen dolgozat készülő magiszteri vizsgamunkám egyik részfejezete...” (228. o.) Netán arra gondoljunk, hogy fentebb megkockáztatott megjegyzésünk a régebbi, és egy ideje elő nem vett, tehát nem módosított írásokról helyénvaló, miként az a sejtésünk is, hogy a kötet némely írása – mint amelyből az inkriminált idézet is származik – már megjelent, sőt mi több: többször megjelent. Ez persze tágabban konferenciaszervezési, konferenciázási és publikációs szokásainkról is árulkodik, még tágabban pedig a tudományos világ szerkezetéről mond el sok mindent, aminek taglalásába ehelyütt talán nem érdemes belevágni.

Az ez után következő, a kötetet lezáró tömb (*A szórványgondozás esélyei és dilemmái*) az ebben az ismertetésben is felvetett kérdéseket, a cselekvés lehetőségeinek kérdéseit helyezi előtérbe, meglátásomban a kötet többi, tudományos részéhez képest aránytalanul kis terjedelemben. Azt jelentené ez, hogy tudósok sokan vagyunk, cselekvők pedig annál kevesebben? Vagy hogy a cselekvők nem a szavak emberei, hanem a tetteké? A választ persze nehezíti, hogy a cselekvők között találunk egy tudóst, Kiss Dénest, aki viszont (vallás)szociológiai, -antropológiai olvasmányait és tereptapasztalatait hasznosítva egy igen érdekes javaslatot fogalmaz meg a vallási kisebbségek identitásfenntartó stratégiáinak etnikai szórványokra való alkalmazhatósága kapcsán. Rövid írásában bemutatja az erdélyi vallási és etnikai kisebbségek mint kognitív kisebbségek azonosságait, majd a vallási közösségek határait védő és a folytonosságot fenntartó stratégiáit mutatja be a lokális és a térben szétszórt közösségek esetén. Ez utóbbit azért is tarthatjuk fontosnak, mert az etnikai szórványos is legtöbbször térben szétszórva élnek, és itt újra hivatkozhatunk a konnektivitás fontosságára. Kiss Dénes végül kiemeli az alkalmazhatóság korlátait, az ezzel kapcsolatos kételyeit fogalmazza meg, mert – mint

mondja – az etnikai szórvány vallási közösségként való megszervezésének két fő akadályát látja: egyrészt a szórványközösségekben mindig hiányozni fog a vallási közösségek kiemelt motivációs tényezőjeként láttatott üdvösség utáni vágy, másrészt a szórványközösség társadalmi vonzereje is alacsony. Az előbbin értelemszerűen nem lehet változtatni, de az utóbbin igen, amennyiben egy tágabb közösség visszaigazolja a közösséghez való tartozás társadalmi értékeit.

Kiss Dénes írását egy fontos lépésnek vélem annak irányába, hogy a társadalomtudósi tapasztalatok a gyakorlatban is használhatók legyenek. Persze, nem úgy, ahogy a tömb másik szerzője, Vetési László mondja: [a kutató] „még azt a felelősséget sem vállalja, hogy a tézisekből következő tennivalót, cselekvési parancsot megfogalmazza.” (262. o.) Noha ebben a kutatót aktivistaként láttató modellben Vetési Lászlóval nem értek egyet, írását a kötetben igen fontosnak tartom, hisz egyrészt a szórványkérdésnek egyik jó ismerője, hivatásából adódóan sokat is tett az ügyben, és nem utolsó sorban ebben az írásban lényegi problémákat, a különböző aktorok együttműködésének problémáját feszegeti. Anélkül, hogy érdemeit elvitatnám, megjegyezném, hogy az általa használt metaforikus nyelvezet inkább közelíti a kérdéskört a „látványos, érzelmeket felkavaró helyzet” leíró bemutatásához, semmint a „megértő-magyarázó” (Kiss Dénes, 279. o.) oldalhoz. A használt beszédmodok különbözősége ebben az esetben igen szembeötlő, ami a tudósok és cselekvők közti párbeszédnek semmiképp nem kedvez. Vetési László metaforáit olyannak látom, mint a kötet borítójának fotóját, ami metaforaként jól megmutatja a problémát, de ha nem szerveződik köré egy a metaforát kibontó elemzés, az elvész a búskomor nyelvezetben, és fennáll annak a veszélye, hogy olyanná váljék, mint a kötet záró tanulmányának a *mi a jó cselekvés* kérdésre adott záró mondata: „A válasz nem itt és most adatik meg, talán sosem és sehol.” (286. o.) Természetesen, Vetési László itt megjelent szövege nem csak ebben merül ki, hisz mint már korábban említettem, a szórványkérdésnek fontos problémáira hívja fel újfent a figyelmet azzal, hogy az aktorok helyzetét és együttműködési lehetőségeit elemzi, és foglalja egy modellbe. Bár rezignáltan jegyzi meg, hogy a különböző intézmények a maguk útját járják, és hogy a jelenlegi támogatási rendszer finanszíris okokra is visszavezethetően – és mivel nem átfogó – nem problémamegoldó, hanem ünnepi, közérzetjavító, mégis cselekvési terveket fogalmaz meg, ahol a tudományos munkának – bár említi – nem világos, hogy milyen szerepet szán. A helyzetelemző modellben tehát

számon kéri a tudósokon a felelősséget, a politikán és az egyházakon a tudósok munkája iránti érdektelenséget, a cselekvési modellben mégsem tudja azt érdemben elhelyezni. Amennyiben cselekvésről, megvalósításokról beszélünk, kérdés, hogy a Vetési László által felsorolt sikeres projektek (Kalotaszegen Zsobok, Mezőségen Válaszút, Dél-Erdélyben Déva) mennyiben támaszkodtak tudatos, központilag szervezett és irányított programokra, ezeken keresztül netán tudományos eredményekre. Vagy a létrehozók és működtetők nem keresték a tudományos eredményeket, következésképp az itt a tudomány és a gyakorlat viszonyáról felvetett kérdések is érvényüket veszítik, és továbbmenve: le kell mondanunk a tudomány alkalmazhatóságának illúziójáról.

Mielőtt e tömb – felületes – ismertetését befejezném, még egy problémát emelnék ki, amit az előző és Pozsony Ferenc jelzése mellett Vetési hangsúlyoz: a szórvány nagy része városokban él. Mindeközben – a problémának a köztudatban történt ilyen irányú rögzülésével párhuzamosan – a kötet esettanulmányai, a mikroléptéket néprajzi, antropológiai elemző igénnyel vállaló írások a faluról beszélnek. Hogyan is várható akkor, ha a tudomány másról beszél, hogy tevőlegesen hozzájáruljon a stratégiák kidolgozásához? Itt megint a konnektivitás problémájára hivatkoznék: ha ugyanis a falu technikai okokból nem is tud bekapcsolódni – ám nagyon sokszor az is igen – az új kommunikációs hálózatokba, a városi szórványok ezekbe a kapcsolathálókba mindenképp integrálhatóak. A falu–város megkülönböztetése illetve a különbségek fölötti elsiklás összefüggésben van a már említett divergenciával, a tudomány és politikum beszédmódjának szétfejlődésével, sőt, az egyes tudományok és az azokon belüli részterületek nyelvezetének egyre szakszerűbbé válásával, és a tudományon belüli különböző irányokkal és területekkel. A jelenség pedig kérdéseink szempontjából azért is nyugtalanító, mert ha stratégiák kidolgozásáról van szó, akkor az egyes területek, régiók sajátosságaikból fakadóan specifikus stratégiákat követelnek, viszont emögött jól strukturált – hogy ne mondjam: egységes – tudományos tapasztalati anyagra van szükség. Csodálkozom azon, hogy a kötetben sem egyik, sem másik oldalon nem vetődött fel egy olyan harmadik szint szükségességének a kérdése, amely a tudomány és a politikum közé ékelődve mintegy közvetítőként működne, és kommunikációba hozná a két felet. Pedig az ilyen közvetítők működésére sok társadalomtörténeti és társadalmi példánk van, mi több, a tudományban némiképp ilyennek tekinthető a szociológia egyes területeinek eredményeit hasznosító vidékfejlesztés. Olyan szakértőkre gondolok tehát, akik

ismerik a gyakorlati helyzeteket, értik a tudományt, és esetleg le tudják fordítani a politikusok nyelvére, és fordítva: a politikusok igényeit a tudomány eszközeivel képesek operacionalizálni.

A kötet tehát tudományos eredményként – felsorolt hiányosságai ellenére is – a tudomány számára fontos lehet, hisz aki a szórványkérdés egyes aspektusaival, különböző szintű és szemléletű megközelítéseivel akar találkozni, az ebben a kötetben erre bőven kap ízelítőt. Mivel nem győzi meg a cselekvő szint szereplőit arról, hogy olvassák, és feltehetően olyan nyelven szólal meg, amelyet akkor sem értenének, ha olvasnák, a szórványkérdés olyannyira fontos gyakorlati vonatkozásaiban haszná-hoz legalábbis kételyeket fűzhetünk. Visszatérhetünk tehát egyik fontos kérdésünkhöz: hogyan integrálhatók ezek az eredmények egy cselekvési tervbe, tud-e tenni valamit ezért a társadalomtudomány, vagy a szórványokat – a szintek közti közvetítés hiányában – egyszerűen egy ürügynek és eszköznek szánja a kutatásaiban, és ezzel lemond mindenféle felelősségről, de a terminológia csiszolásával, nemzetközi felzárkóztatásával és a problémák mélyére való hatolással továbbra is őrzi a távoli vidékek kutatásában megszerzett vélt primátusát. A tudomány és a tudomány tárgya közti aszimmetrikus viszony fenntartásával pedig óhatatlanul hozzájárul – mint ahogy azt Peti Lehel elemzésében a csángók kapcsán láttuk – a szórványok kolonizációjához, áttételesen pedig azoknak a viszonyoknak a rögzítéséhez, amit a cselekvők meg akarnak változtatni. Végszóként még egy sejtésemet fogalmaznám meg: párhuzamosságot és összefüggést látok a cselekvési szféra támogatásainak eseti jellege és a kutatások esetlegessége között, ami a jelen kötetből is nagyon kiviláglik. A tömbök koherenciája kérdésének szinte mániákus újra és újra való feltevésével azt is ki akartam domborítani, hogy a konferencia szervezői és a kötet szerkesztői – pongyolán szólva – hozott anyagból dolgoztak. A kutatók épp ott kutattak, olyan módszerekkel és olyan témákat, amire épp forrás volt, az írások pedig ezekből a kutatásokból születtek. Talán közelebb vinne a két szféra egymással való kommunikációjához, ha sem a támogatások, sem a kutatások nem esetlegesek lennének, és ezeket már az első szinten, a tervezés szintjén össze lehetne hangolni. És azt hiszem, hogy ebben nem a kutatókat terheli a nagyobb felelősség, hanem a beavatkozás eszközeit is birtokló szférát, amely megrendelhet kutatásokat, vagy mellőzhet témákat.

BAUMANN TÍMEA – LÉVAI GÁBOR

A társadalomtudományok multikulturalizmusa

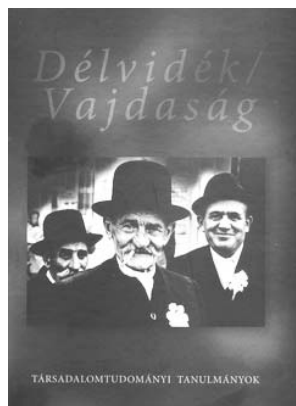
*avagy miként szólaljon meg a határon túli magyar
tudományosság?*

Papp Richárd (szerk.): *Délvidék/Vajdaság. Társadalom-
tudományi tanulmányok.*

Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2007. 293 oldal.

A bemutatandó kötet olvasása közben fogalmazódott meg egyre erőteljesebben bennünk a címben feltett kérdés. *Miként szólaljon meg a határon túli magyar tudományosság? Vagyis: Hogyan viszonyuljon ez a hang és a mögötte álló intézményrendszer az anyaországi, más kisebbségi magyar és más szerbiai tudományos körökhöz? Témaiban, módszereiben, intézményeiben hogyan jelenjen meg az önállóság? Ezek a kérdések megkerülhetetlenek a határon túli magyar területeken működő (és ezt a területet kutató) társadalomtudósok számára, de*

ugyanígy a kisebbségi magyar területekkel foglalkozó hungarológia számára is. Hungarológusként pillantva a Délvidék/Vajdaság kötetre különösen érdekes annak tematizálása, a tanulmányokon keresztül megnyilvánuló törekvések a vajdasági magyar tudományossággal kapcsolatban. Hiszen a hungarológus is elfogult: sajnos gyakran hajlamos csak a magyar nemzeti paradigma és az anyaország szempontrendszerre felől közelíteni az egyes határon túli magyar területek kérdésköréi felé – sokszor megfeleldkezve annak önálló tendenciáiról, és a más etnikumok által ért hatásokról. Emellett gyakori a népi

kultúra miszticizálása is – amikor is szemet hunyunk a társadalmi változások felett. Holott éppen az a szerencsésebb, ha több oldalról, „saját kultúránk zárójelbe tételével” (ahogy Clifford Geertzről tanulhattuk) pillanthatunk más közösségekre, és nem csupán egy perspektíván keresztül mutatjuk be azt.

A Délvidék/Vajdaság kötet az első kézbevételekor ezeket a koncepciókat támaszthatja alá a borítón található fotóval, Lennert Géza *Lakodalmasok* című alkotásával. A fekete-fehér fotográfia a barnított háttér előtt, a hagyományok világát ábrázolva erősíti azt a megszokott elképzelést, hogy főként népi életformához és az etnicitáshoz kapcsolódó információkat kaphatunk a kötetből. Ez lehet a kép hagyományos konnotációja. Csak töprengésként vetjük fel a kérdést, hogy vajon szerencsésebb lett volna-e valamely a kötetben szereplő másik fényképet választani címloldalra, amely más irányba indítja el az asszociációkat.

Ez persze csupán a külső, amelynél sokkal fontosabb a szellemi tartalom. A kötetet felítve meggyőződhetünk róla, hogy ezek a hagyományos koncepciók a vajdasági magyar tudományosság témáiról és problémafelvetéseiről itt nem igazolódnak. A Délvidék/Vajdaság tanulmánykötet sokoldalúan igyekszik bemutatni mindazt, ami a társadalomtudományokban e területen művelhető és eredményként előtárható – így a tanulmányok a történettudomány, a művelődéstörténet, a nyelvtudomány, a kisebbségkutatás, a néprajz, a kulturális antropológia, a szociológia és a pszichológia tudományterületeiről válogatódnak össze. Továbbalapozva pedig láthatjuk, Lennert Géza fényképei is inkább a Vajdaság mai életképeit tárják elénk, amelynek a lakodalmasok ugyanolyan részei, mint a „Limán lakótömb” vagy Újvidék szétlőtt hídja.

A híd a kisebbségi lét kérdéseivel kapcsolatban egy már szinte unalomig ismételt toposz. A kisebbség mint közösség hidat képez két etnikum között. Ez a gondolat azonban mintha megállt volna a toposz szintjén, de nem jutott volna mélyebbre a tudatban. A kötet elején álló, Harmath Károlytól származó idézet is ezt húzza alá: „S a hidak mindig hullani fognak, amíg meg nem születik az emberben az őszinte vágy, hogy közeljen a másikhoz. Sok hídépítőre van szükségünk.” A szerző gondolatait a szerbiai NATO-bombázások eseményei indították el. És valóban, a vajdasági magyar közösség a '90-es években megtapasztalhatta, hogyan szakadnak szét hidak. A Délvidék/Vajdaság kötet mottójához híven szintén felvállalja a híd szerepet: összekötni kívánja a magyarországi és a vajdasági magyar tudományos köröket. Hiszen a tanulmányok szerzőinek

egy része nemcsak a vajdasági magyar, de a magyarországi tudományos szférának is aktív résztvevője. A kötet pedig az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet és a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet közös gondozásában jött létre. A szerkesztő, Papp Richárd is hangsúlyozza előszavában ezt a szerepet: „Nemzetpolitikánk aktuális helyzetét figyelve pedig még égetőbbnek látszik a szükség a nemzetrészek közötti egymást értő diskurzusra.” A híd más irányba is épül: a könyv ugyanis egy sorozat második darabjának tekinthető. A sorozat első tagja a *Kárpátalja – Társadalomtudományi tanulmányok* című kötet. Hasonló kísérletek különböző tudományterületeken természetesen korábban is megjelentek: egyes kötetek vagy akár kötetsorozatok igyekeztek elmondani hasonló tematikájú történeteket a határon túli magyar régiókból – említhetjük itt például a nyelvtudomány területéről „A magyar nyelv Ukrajnában / Jugoszláviában / Szlovákiában” sorozatot, mely az egyes magyar területek nyelvi helyzetét mutatta be igen részletesen. Ez a párbeszéd természetesen fontos, hiszen az egyes kisebbségi közösségek hasonló problémákkal kerülnek szembe, tehát célszerű is a társadalomtudósoknak egymás eredményeire reflektálni. A híd épülhetne egy harmadik irányba is – ami sajnos ebben a kötetben sem jelenik meg még – mégpedig jelen esetben a szerbiai társadalomtudományok irányába. Hogy ne csupán párhuzamos diskurzusokként jelenjenek meg a magyar és más nemzetiségű kutatók véleményei és eredményei, hanem találkozzanak egy közös pont mentén, amely maga a kutatás helyszíne, a többnemzetiségű Vajdaság. Nevezhetnénk ezt a társadalomtudományok multikulturalizmusának. Persze ahhoz, hogy a tudományok terén a multikulturalizmus nézőpontja megjelenjen, ennek a társadalom nézőpontjában is meg kellene jelennie.

Ezen a ponton pedig egy újabb kérdés merülhet fel bennünk: *Kinek is szól ez a kötet? Kifelé (az anyaország felé) prezentálja magát a vajdasági magyar társadalomtudományos szféra, vagy inkább egy belső dialógus láttelejét tartjuk a kezünkben? Természetesen ezek a kérdések összefüggésben vannak a címben feltett önállóságra vonatkozó kérdéseinkkel is. Továbbá: a kötet a vajdasági magyar tudományosság számára kínál fel megvitatandó problémákat és módszertani kérdéseket avagy Vajdaság-képünket kívánja alakítani a társadalomtudományok bemutatott eredményein keresztül? Az Előszóból kiderül, hogy a szerkesztő tudatos döntése volt a tudományterületeket érintő dilemmák közreadása, melyek által bepillantathatunk a „kulisszák” mögé is. „Annyiban mégis más ez a kiadvány, hogy a benne olvasható tanulmányok a bennük található tudományos kérdéskörök, elemzések mellett azt is számba*

veszik, hogy milyen a szerzőjük által művelt tudományág helyzete a Vajdaságban, hogyan, milyen módszerekkel, értelmezési lehetőségekkel és eredményekkel járul hozzá egy-egy tudományos diszciplína a délvidéki magyarság mélyebb megértéséhez, illetve milyen új meglátások, utak, célok felé lehet irányítani ezeket a kutatásokat.”

Így például a helytörténeti kutatások és írások kapcsán felmerülő kérdéseket és módszertani problémákat ismerhetjük meg Németh Ferenc művelődéstörténész és Pejin Attila történész, muzeológus írásaiból. Káich Katalin művelődéstörténész pedig a vajdasági művelődéstörténet kapcsán veti fel az egyetemesség és a regionalitás viszonyának kérdését. Papp Árpád néprajzkutató, kulturális antropológus a néprajzi kartográfia módszerét javasolja alkalmazásra. Ennek segítségével a kulturális jelenségek „domborzati” térképét kívánja létrehozni, amint ezt példákon keresztül is bemutatja. Az olvasó számára azonban sajnálatos, hogy grafikát nem mellékel írásához, amely bizonyára még meggyőzőbben mutatná be a módszer előnyeit. Továbbá megismerhetjük Papp György nyelvész írásából a vajdasági frazeológiai korpusz kutatási problémáit, adattárba illeszthetőségének kérdéseit. Hódi Éva Tünde orvos, pszichiáter és Hódi Sándor pszichológus, társadalomkutató pedig a szerbiai egészségügy átalakításával kapcsolatos kérdéseket és a pszichológia mint tudomány és gyakorlat lehetetlen helyzetét tárják elénk.

A dilemmák és új utak, célok felvázolása mellett egyes diszciplínák részeredményeit vezetik fel a tanulmányok. Hózsa Éva irodalomtörténész tanulmányában a perem- és szigetlet irodalmi megjelenéseit vizsgálja Grendel Lajos, Németh István, Juhász Erzsébet és Gion Nándor írásait egybevetve. A vajdasági magyar társadalomkutatás legfőbb eredményeit Gábrityné Molnár Irén politológus vonultatja fel írásában, kiemelve a Magyarságkutató Tudományos Társaság munkásságát. A végzett kutatások közül e kötetben az anyanyelvű oktatással kapcsolatos információkat és problémaköröket ismerheti meg az olvasó. Emellett felhívjuk a figyelmet a részletes mellékletekre, melyek az MTT kiadványait közlik. A vajdasági magyar történelemtudat alakulásáról olvashatunk Ózer Ágnes történész, muzeológus tanulmányában, a kötet szerkesztője, Papp Richárd kulturális antropológus, néprajzkutató pedig a kulturális antropológia kvalitatív módszertanát alkalmazva mutatja be konkrét eseteken keresztül a vajdasági magyar nemzettudat megnyilvánulási formáit. Hajnal Virág kulturális antropológus írásában a dobadosi magyar beszélőközösség nyelvhasználatával kapcsolatos vizsgálatát tárja elénk, melyben a szociolingvisztika és

a kulturális antropológia módszereit ötvözve sikerül mélyebb összefüggésekben beszélni erről a kérdésköréről.

Hosszúra nyúlt felsorolásunk is a kötet sokszínűségéről tanúskodik, ami a különböző tudományterületek bevonásában, illetve az eltérő hangsúlyok helyezésében (helyzetleírás, kritika, módszertani kérdések és javaslatok, eredmények bemutatása) is érzékelhető. Amit azonban hiányolunk, az az átvezetés az egyes írások között. Egy összekötő erő, ami – azon túl, hogy a helyszín Vajdaság és a társadalomtudományok körében mozgunk – összetartja ezt a laza szöveget. Hiszen az egyes írásokból annyi kérdést, megoldandó feladatot kapunk, hogy minden egyes tanulmány megkövetelhetné magának a reflexiót, a viszontválaszokat más tudósoktól azonos területről. A felmerülő dilemmák egy-egy kisebb fórumot is létrehozhatnának maguk körül, amelyekben ezek megvitatásra kerülhetnének. Ebből a szempontból ez a kötet csak egy első kezdeményezésnek tekinthető, ami akkor válna teljessé, ha ezek a fórumok valóban létrejönnének valamilyen formában. Így egyelőre csak a vajdasági magyar tudományosság néha igencsak aggasztó láttelejét olvashatjuk a kötetben. Ugyanígyen töredékes marad bennünk a kép az eddigi eredményekkel kapcsolatban, hiszen a tanulmányok csak egy-egy kiragadott kutatást tudnak bemutatni a nyilvánvaló területi korlátok miatt. Mindazonáltal a kötet nagyon sok irányban ébreszthet gondolatokat, és hiányaival együtt is ösztönözheti a vajdasági magyar társadalomtudományok önálló hangjának kialakulását.

A Vajdaság nemcsak szövegekben, hanem képekben is megjelenik Lennert Géza fotográfiáin keresztül. A magyarországi születésű, de fiatalon Vajdaságba kerülő képeinek középpontjában az ember áll. Igaz ez nemcsak a szó átvitt értelmében, hanem a kompozíció felől közelítve is. A klasszikus szerkesztési elvek tudatos felrúgásával (a főtéma középre helyezésével) is hangsúlyozza, hogy a Vajdaságot elsősorban lakóin keresztül lehet megfogni és megközelíteni, ami jól illeszkedik a kötet társadalomtudományos szemléletmódjához. A címlapkép után várt tartalommal szöges ellentétben állnak a könyv belső oldalain látható fotográfiák, hiszen távolról sem egy kvázi-idillikus (idealizált) paraszti-népi világot mutat be, hanem egyértelműen a posztmodern Vajdaság jelenik meg rajtuk minden ellentmondásával együtt. Láthatunk időseödő parasztembereket, falusi cigányokat és modern nagyvárosi fiatalokat egyaránt. A képanyag heterogenitását tovább növeli, hogy a fotók tág időintervallumot fognak át, a '70-es

évek elejének világától, a '90-es évek NATO-bombázásának időszakáig villant föl pillanatok a területről.

A naturáisan szerkesztett, fekete-fehér képekben erős dokumentarista hatás érződik, amely azonban kiegészül a posztmodern korban uralkodóvá váló szubjektivitással. A szubjektív dokumentarizmus irányzatának képviselői rendszerint csupán háttérként, mintegy díszletként használják a környező tájat, azonban a fő témát a képek szereplőinek spontán pillanatai adják. Így a *Nemzedékem* képsorozat látszólag minden komponálást nélkülöző, de mégis pontosan szerkesztett fotóin sokszor egy „árulkodó” apró részlet adja meg a kép értelmezését – például a háttérben felbukkanó újvidéki híd és paneltömbök. Az idő múlása is indirekt módon, a már említett hídon keresztül is érzékelhető, a *Nemzedékem* 8. számú képén még álló hidat hamarosan a Dunába löve láthatjuk a *Hídírató* című képen.

Az egymás után következő képekben mintha egy családi fotóalbum darabjait látnánk. A kezdő képeken még a jelzésszerűen létező paraszti világ, majd az ipusztuáli és a posztipusztuáli kor egy-egy pillanata jelenik meg kronológikus sorrendben. Az időbeli előrehaladás a fotográfus alkotástörténete is, hiszen a képek nem egy tudatosan készített sorozat darabjai, hanem az életmű teljes korpuszából kerültek összeválogatásra a kötet számára. Így az értelmezést is („Ez a Délvidék képekben.”) csak utólag, a tanulmánykötetben szánt funkciójukból nyerik el a fotók. Az interpretáció ezáltal egy teljesen új konstrukciót jelent, hiszen mind az idő, mind a helyszín rögzítelenné válik, és a befogadó a Délvidék/Vajdaság címszón keresztül igyekszik egységet alkotni a fotográfiákból. Mivel a képek az egyes tanulmányokat választják el egymástól, nem tekinthetők illusztrációnak, inkább egy-egy önmagukban álló és kissé reflektálatlan ábrázolásoknak, amelyekből egy újabb, most már vizuális benyomást nyerhetünk a Vajdaság egykori és mai valóságáról, melyet a társadalomtudományos írásokból szerzett tapasztalatok mellé raktározhatunk el.

SZÁMUNK SZERZŐI

BÁRDI NÁNDOR, történész,
MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest

BAUMANN TÍMEA, kulturális antropológus, hungarológus, PhD-hallgató,
Kultúratudományi Doktori Program, PTE

KOLLAI ISTVÁN, történész, közgazdász,
Terra Recognita Alapítvány, Budapest

MICHELA, MIROSLAV, történész,
Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete,
Pozsony

LÉVAI GÁBOR, fotográfus, Pécs

PANNONYMUS, STEFAN, szociológus

PAPP Z. ATTILA, szociológus,
MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest

STACHEL, PETER, történész,
Osztrák Tudományos Akadémia Színház- és Kultúrakutató
Intézete, Bécs

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM, etnográfus,
BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár

VIDRA ZSUZSANNA, szociológus, PhD-hallgató,
École des Hautes Études en Sciences Sociales, Párizs

Megjelent az

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2007/3. száma

EGYHÁZAK ÉS TÁRSADALMAK A KÖZÉPKORI KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Kubinyi András: Hunyady Mátyás, a személyiség és király

Werner Hechberger: Nemesség és hatalom a középkori Németországban

Fedeles Tamás: Vallásos áhítat, közösségtudat, reprezentáció
(A késő középkori körmenetek)

Varga Gábor: Heinricus III. rex pacificus

Bemutatjuk Richard Marsina pozsonyi történészt

A folyóirat megrendelhető az Aetas Könyv- és Lapkiadó címén.

A folyóirat 2008. évre előfizethető ugyanezen a címen.

Előfizetői ár: 2400 Ft+ postaköltség

Egy számot megrendelőnek: 600 Ft+postaköltség

Könyvesbolti ár: 850 Ft

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu

IBUKISZ

19. évfolyam 4. szám – 2007. TÉL

LEVELEZÉS

Kovács András válasza Enyedi Zsoltnak

Enyedi Zsolt válasza

BÍRÁLAT

Dupcsik Csaba: Szeszélyes istenek

Jacques Barzun: Hajnaltól alkonyig

A nyugati kultúra 500 éve

Erdélyi Ágnes: Történet és elmélet

Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): Történetelmélet I. és II.

Sármány-Parsons Ilona: Művészeti eseménytörténet

*Elizabeth Clegg: Art, Design, and Architecture in Central Europe
1890–1920*

Bényei Tamás: Beleírás, átírás, szétírás

Bollobás Enikő: Az amerikai irodalom története

Murányi István: Társadalomkép: Analóg vagy digitális?

Kovács Imre (szerk.): Társadalmi metszetek

Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.

Szociológiai tanulmányok

Bajomi Iván: Oktatás és tudás

Sáska Géza: Rendszerek és váltások

Sáska Géza: Közműveltség és magántudás

Simon Zsolt: Etruszkológiai kézikönyv, álnéven

Havas László – Tegye Imre (szerk.):

Bevezetés az ókortudományba V

SZEMLE

Kovács Gábor

Bíró-Kaszás Éva: Felelősség a világért. Hannah Arendt gondolkodói útja
a totalitarizmus elméletének kidolgozásáig

Gyáni Gábor

Balázs A. Szelényi: The Failure of the Central European
Bourgeoisie: New Perspectives on Hungarian History

Bódy Zsombor

Árpád von Klimó: Ungarn seit 1945 **366**

Rónai András

Bagi Zsolt: A körülírás. Nádas Péter: Emlékiratok könyve
Bagi Zsolt: Az irodalmi nyelv fenomenológiája

Seress Ákos

Kékesi Kun Árpád: A rendezés színháza

Vári György

Kamarás István: Az irodalmi mű befogadása

Judith MacKenzie

László Török: Transfigurations of Hellenism
Aspects of Late Antique Art in Egypt A. D. 250-700

MI A PÁLYA?

Richard A. Shweder

Clifford Geertz eltökélt határozatlansága

FONTOS KÖNYVEK

Gecser Ottó (összeáll.): Fontos könyvek – A BUKSZ válogatott bibliográfiája 2007. III. negyedév

Könyvek és tudományos konferenciák 1956-ról az ötvenedik évfordulón
(2006-2007).

Összeáll. Pajkossy Gábor. (Utolsó bővítés : 2007. november 30.)
elérhető honlapunkon

2007. 3. SZÁM

TANULMÁNYOK

MIGRÁCIÓ – DEMOGRÁFIAI TRENDEK MAGYARORSZÁGON
AZ EZREDFORDULÓN*Tóth Pál Péter*: A vándorlás szerepe a magyar népességfejlődésben*Klenner Zoltán*: Menekültek Magyarországon a 2000-es években*Gödri Irén*: A kapcsolati tőke szerepe a magyarországi bevándorlásban*Hablicsek László*: A roma népesség iskolázottságának területi alakulása:
tények és becslések

MŰHELY

Kolláth Anna: Akkor hogyan is beszélünk?

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Anderson, Christopher J. – *Paskeviciute, Aida*: Miként hat az etnikai és nyelvi heterogenitás a civil társadalom kilátásaira: a polgári magatartásról készül összehasonlító tanulmány (Bosznay Csaba)*Stevens, Jacqueline*: Az állam megújítása (Bosznay Csaba) Habermas,*Jürgen*: Jürgen Habermas – Európa lehetséges helytállásáról
(Komáromi Sándor)*Bebler, Anton*: Bosznia-Hercegovina – múlt, jelen, jövő
(Komáromi Sándor)*Sack, Jörg*: A Rigómezőn innen és túl (Komáromi Sándor)*Mandeville, Laure*: Nacionalista hullám Oroszországban
(Lajtai L. László)*Delpach, Thérèse*: A Mahmud Ahmadinedzsad-féle Közel-Kelet
(Lajtai L. László)*Megoran, Nick*: Az etnikai konfliktus kutatásáról: episztemológia, politika és egy közép-ázsiai határvita (Bosznay Csaba)*Menon, Sridevi*: Ázsiai Amerika lerombolása: dél-ázsiai amerikai történetek, mint az elbeszélések stratégiai helyszínei (Bosznay Csaba)

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Breysach, Barbara: Az erőszak terei és a „kis terek” az irodalomban
(Komáromi Sándor)

KISEBBSÉGI POLITIKA

Agrawal, P.; Rossouw, J.; Skrentny, J. D.; Vidal, D.: Pozitív diszkrimináció
(Kakasy Judit)

Akturk, Sener: Az etnikai alapú rezsimek folyamatossága és változásai
Ausztriában, Németországban, a Szovjetunió/Oroszországban és
Törökországban: az etnikai rezsimek változatai, és hipotézisek
változásaira (Bosznay Csaba)

KISEBBSÉGI JOG

Jacobsohn, Gary Jeffrey: Alkotmányos identitás (Bosznay Csaba)
An-Na'im, Abdullahi Ahmed: Miért kellene a muszlimoknak lemondani
a dzsihádról? Az emberi jogok és a nemzetközi jog jövője
(Bosznay Csaba)

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Deschènes, Dany: Francia értelmiségiek és az Ausztria-Magyarországról
alkotott kép Franciaországban: bevezető a történelmi Magyarország
széthullásához (Bosznay Csaba)

Egyed Ákos: Egy sajátos földtulajdon: a székely örökség
(Cholnoky Győző)

Senz, Ingomar: Száz év előtt: a Magyarországi Német Néppárt születése
(Komáromi Sándor).

Politikatudományi Szemle

PItSZ

XVI. évfolyam, 2007/3. szám

DEMOKRÁCIA ÉS EURÓPA

Carlos Flores Juberías: Az Európai Unió új politikai térképe

Mező Ferenc: Kapitalizmus és ideológia

GEOPOLITIKA

Szilágyi István: A brazil geopolitikai iskola

PÁRTRENDSZER ÉS ALKOTMÁNYOSSÁG

Tóth Norbert: Autonóm pártrendszerek

Smuk Péter: Pártjog és politikai pluralizmus

DISKURZUSELEMZÉS

*Szabó Ildikó: A nemzet konstrukciója a Fidesz diskurzusaiban
1998 és 2006 között*

KÖNYVEKRŐL

Kiss Lajos András: A politikai idegen konstrukciói

Gondolatok Szabó Márton új könyvéről

Könyvfigyelő

Abstracts

Contents

Pro Minoritate

2007/NYÁR

EURÓPA

Schöpflin György: Az EU ellentmondásos 50. születésnapja

Ódor Bálint: A nemzetpolitikai érdekérvényesítés eszközei
a Reformszerződésben

Nagy J. Endre: Európa magyar (kelet-közép-európai) szemmel

Kisgyőri Roland: Koszovó: Az önrendelkezési jogok ütközőpontjában

HATÁRMENTI EGYÜTTMŰKÖDÉS

Dr. Hardi Tamás: Integrációs folyamatok a szlovák–magyar határ-
térségben

Baranyi Béla: A magyar–román interregionális kapcsolatok sajátosságai

Baranyi Béla: A magyar–ukrán határ menti együttműködés új kihívásai

REGIONALIZMUS ÉS INTEGRÁCIÓ ROMÁNIÁBAN

Baumgartner Bernadett: Európai integrációs törekvések Romániában
a 20. század első felében

Miklósné Zakar Andrea: Magyar–román értelmiségi diskurzusok az erdélyi autonómiáról

REGIO

A review of Studies on Minorities, Politics, and Society, 2007.

Preface of the editors

NATIONAL, REGIONAL OR STATE SECURITY ISSUES?

JUDIT TÓTH

EU Member States Complicity in Extraordinary Renditions

NORBERT PAP – PÉTER REMÉNYI

Security Issues in the West Balkans

JÁNOS SALLAI

Moldova, Enclave of Eastern Europe:
A Political Safety Risk of the EU

ANGELINA TCHORBADJIYSKA

Bulgarian Experiences with Visa Policy in the Accession Process:
A Story of Visa Lists, Citizenship and Limitations
on Citizens' Rights

BÉLA RÉVÉSZ

How to Consolidate the Secret Services in East-Europe
after the Transition

ETHNICITY AND NATIONALISM

ANDRÁS L. PAP

Police Ethnic Profiling in Hungary – Lessons from
an International Research

TIBOR TORÓ

Defining the Concepts of “Nation” and “National Minority”
– Concurrent Debates and Perceptions

R. CHRIS DAVIS

Restocking the Ethnic Homeland: Ideological and Strategic Motives
behind Hungary's "Hazatelepítés" Schemes during WWII
(and the Unintended Consequences)

ADRIENN LILLA JUHÁSZ

Emerging Social Realities in Bosnia-Herzegovina and the Limits
of Institutionalizing Ethnicity

BIOMETRICS

JULIET LODGE

Biometrics: A Challenge for Privacy or Public Policy
– Certified Identity and Uncertainties

WOLFGANG SCHREIBER

Biometrics – Applications, Costs and Risks

MULTICULTURALISM

SZABOLCS POGONYI

Illiberal Practices under the Veil of Multiculturalism

DINI METRO-ROLAND

Two Varieties of Essentialism in Multicultural Education

"EVERYDAYS" IN SOCIALISM AND POST-SOCIALISM

GYÖRGY MAJTÉNYI

A Stain on the Blue Couch. Lifestyles of the Dominant Elite
in Hungary during the 1950's and 1960's

STEFAN PANNONYMUS

Confessions of a Migrant (A Real Folk Tale)

REVIEWS

CĂLIN GOINA

A Much-awaited Book

JUDIT TÓTH

Review on *Constitutional Law in Romania*

THALASSA

Pszichoanalízis – Társadalom – Kultúra

2007/2-3. SZÁM

TANULMÁNYOK

Julia Kristeva: A szerelem abjektje

Julia Kristeva: A melankolikus képzelet

*Gyimesi Tímea: Kristevai utazás művészetfilozófia, pszichoanalízis
és irodalom között*

Zsélyi Ferenc: Kristeva és Colette

MŰHELY

*Miklós Barbara: Találkozás a lacani Valós-sal. Charles Baudelaire
„Exotikus illat” c. versének egy olvasata*

*Hárs György Péter: A bécsi és a budapesti Stekel arcai a Freud–Ferenczi
levelezésben*

Friedrich Melinda: Otto Gross lázadása

FÓRUM

*Bereczkei Tamás és Gyuris Petra: Ödipusz-komplexus, párválasztás,
imprinting; egy freudi koncepció lehetséges újraérelmezése*

Haynal André: Fanatizmus (pszichoanalitikus megközelítés)

ARCHÍVUM

Kapusi Krisztián: Ferenczi Sándor és a Pálos (Propper) család könyvek

KÖNYVEK

Csabai Márta: Tünetvándorlás (Bánfalvi Attila)

Michael Rohrwasser: Freud olvasmányai (Friedrich Melinda)

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Néprajzi Múzeum
1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 12.
Kálmánczi Sándorné (aja@neprajz.hu)

Egy szám ára: 990 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3300 Ft

Megjelenik: évente négyszer.

ISSN 0865-557X

A REGIO c. folyóiratot
az alábbi könyvesboltokban lehet megvásárolni

Budapesti Teleki Téka
1088 Budapest, Bródy Sándor u. 46.

Írók Boltja
1067 Budapest, Andrássy út 45.

Pont Könyvkereskedés
1051 Budapest, Nádor u. 8.

Kis Magiszter Könyvesbolt
1053 Budapest, Magyar u. 40.

Atlantisz Könyvsziget
1052 Budapest, Piarista köz 1.

Balassi Könyvesbolt
1023 Budapest, Margit u. 1.

Kódex Könyvárúház
1054 Budapest, Honvéd u. 5.

Sík Sándor Könyvesbolt
6720 Szeged, Oskola u. 27.

Két Könyvész Könyvesbolt
3500 Miskolc, Egyetemváros

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Pécs, Rókus u. 5.

Cédrus Könyvkereskedés
9400 Sopron, Mátyás kir. u. 34/f.

Könyvesház
9700 Szombathely, Halász Ernő u. 7.

Sziget Könyvkereskedés
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.